

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 17 (1991)

Doopsgezinde
Historische Kring

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 17

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.J.J. van Hiele

B. Rademaker - Helfferich

D. Visser

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 450, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 17

(met bibliografisch aanhangsel)



Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1991

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen / [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]. - Nieuwe reeks 1 (1975) - ... Amsterdam: Doopsgezinde
Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 17 - III.

Met lit. opg.

Met separaat bibliografisch aanhangsel

ISBN 90-70164-91-4

SISO 263 UDC 286+7(091)

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / doopsgezinde; bibliografie

© 1991 Doopsgezinde Historische Kring

Zet- en drukwerk: Drukkerij Knijnenberg, Krommenie

Eindredactie: S. Voolstra

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
P. Visser	<i>Het dopers mirakel van het onverbrande bloempje. Terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Keyser (†1527)</i>	9
P. Valkema Blouw	<i>Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips</i>	31
H. de Waardt	<i>Abraham Palingh en het demasqué van de duivel</i>	75
M. Sprunger	<i>Faillissementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de zeventiende eeuw</i>	101
B. P. de Boer	<i>Michiel Vinke en de Zilveren Arke</i>	131
Tekstuitgave	Abraham van der Meersch, <i>De laatste vaderlijke lessen</i> (1721) (door P. Visser en S.B.J. Silberberg)	153
Verslag van lopend onderzoek	E. Eyl, <i>Het Panhuys-paneel van Maarten Vos</i>	189
Recensies	Wiebe Bergsma, <i>De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw</i> (door P.J.A. Nissen)	199
	Menno Simons, <i>Opera Omnia theologica of Alle de godtgeleerde wercken</i> (herdruk) (door B. Rademaker-Helfferich)	202
	L. van Bunge, <i>Johannes Bredeburg (1643-1691), een Rotterdams Collegiant in de ban van Spinoza</i> (door J. Brüsewitz)	204
	A.C. Fix, <i>Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants and the Early Enlightenment</i> (door K. Sprunger)	205

J.S. Oyer & R.S. Kreider, <i>Mirror of the Martyrs: Stories of courage, inspiringly retold, of the 16th century Anabaptists who gave their lives for their faith.</i> Intercourse, Pa., Good Books, 1990; <i>Mennonite Life</i> 45 (sept. 1990; themanummer rond de 'Mirror of the Martyrs' tentoonstelling) (door M. Sprunger)	207
A. Duke, <i>Reformation and Revolt in the Low Countries</i> (door S. Voolstra)	209
G.K. Waite, <i>David Joris and Dutch Anabaptism (1524-1543)</i> (door S. Zijlstra)	211
Signalementen	215
Mededelingen	225
Verenigingsnieuws	233
Errata	237
Adressen auteurs	238

Redactioneel

De vorige aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen*, gewijd aan de relatie van doopsgezinden tot de kunst in de zeventiende eeuw, is positief ontvangen. Er bestaat blijkbaar een aanzienlijk lezerspotentieel voor met name de cultuurhistorische benadering van de doperse beweging. Deze belangstelling komt waarschijnlijk mede voort uit de hernieuwde aandacht voor de wijze waarop godsdienstige gedachten en uitingen in het verleden de cultuur mede hebben gestempeld. Juist het ontbreken van een dergelijke universele normativiteit in ons postmodernistisch heden zou wel eens een van de redenen kunnen zijn voor deze herlevende interesse. Of in de nabije toekomst de museumbezoekers de kerken opnieuw zullen betreden uit andere dan culturele of nostalgische motieven — deze vraag laten we wijselijk onbeantwoord. De Doopsgezinde Historische Kring is immers een historisch, geen futurologisch gezelschap.

De tijd der martelaren blijft velen boeien. In de Verenigde Staten heeft Van Braghts *Martelaerspiegel* met Jan Luykens etsen het materiaal geleverd voor een rondreizende tentoonstelling die ook naar Europa zal komen. Hoe *Dichtung und Wahrheit* in de martelaarsverhalen wel eens op gespannen voet met elkaar staan, wordt in deze aflevering onthuld door P. Visser met een literairhistorische beschouwing van een onbekend lied over de vermeende doperse, maar in werkelijkheid lutherse, bloedgetuige Leonard Keyser. Het is een mooi voorbeeld hoe een historisch, zakelijk relaas, afhankelijk van doelgroep en gebruiksintentie, getransformeerd kan worden in een legende of mirakel.

In de *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) bracht P. Valkema Blouw reeds eerder verslag uit van zijn ontdekking van een onbekende drukker van werken van Menno Simons en Dirk Philips te Franeker. Nu geeft hij de resultaten van zijn onderzoek naar de drukkers der nagelaten geschriften van deze doperse leidslieden het licht. Met behulp van een nauwgezette analyse van de lettertypen en combinaties daarvan, is de auteur er in geslaagd vele lacunes in de drukgeschiedenis op te vullen en foutieve toeschrijvingen te verbeteren. Zodoende heeft hij tegelijk een belangrijke bijdrage geleverd tot het wegnemen van de laatste beletselen voor de kritische heruitgave van Menno Simons' verzamelde werken.

De stroom van literatuur over het geloof in wonderen en duivels is bijkans onafzienbaar aan het worden. H. de Waardt voegt daar een artikel aan toe over de Haarlemse doopsgezinde Abraham Palingh die, alleen vertrouwend op de bijbel en zijn gezond verstand, al vroeg in de zeventiende eeuw zowel de toverij als de vervolging daarvan bestreed.

In haar onderzoek naar de verhouding tussen arm en rijk in de gemeente der Waterlanders te Amsterdam in de Gouden Eeuw, stuitte mw M. Sprunger ook op de vraag hoe de gemeente tucht moest uitoefenen over bankroetiers of gefailleerden. Aan de hand van een paar voorbeelden wordt de gangbare tuchtpraktijk geschetst en beoordeeld.

De uit Kampen geboortige Michiel Vinke was in het begin van de achttiende eeuw in het Oostfriesse Leer een propagandist van de quiëtistisch getinte mystiek. De inhoud

en functie van een bloemlezing van dergelijke denkbeelden die door deze doopsgezinde piëtist in zijn *Zilveren Arke* (1723) werden verzameld, worden belicht door B.P. de Boer.

Dat in de *Doopsgezinde Bijdragen* niet alleen de geschiedenis der doopsgezinden uit de ontstaanstijd de nadruk krijgt, bewijst verder de tekstuitgave, bezorgd door P. Visser en S.B.J. Zilverberg. Het betreft de autobiografische notities en vaderlijke lessen (1721) van de Amsterdamse doopsgezinde koopman Abraham van Meersch, sympathisant der collegianten. We vinden daarin onder meer interessante informatie over de (nog altijd) merkwaardige relatie tussen mennonieten en arminianen.

Met het verslag van lopend onderzoek door mw E. Eyl keren we toch weer terug naar de zestiende eeuw. Zij interpreteert het Panhuys-paneel (1574/75) van de kunstenaar Maarten de Vos in samenhang met de gedachtenwereld van het Huis der Liefde als een allegorie van de gehoorzaamheid.

Naast de recensies van recente (her-)uitgaven op het gebied van de doperse geschiedenis, neemt de rubriek 'signalementen' een steeds grotere omvang aan. We proberen hierin de bouwstenen te verzamelen voor een periodiek uit te geven bibliografie van op de Nederlandse doopsgezinde historiografie betrekking hebbende publicaties. Vanaf de oprichting van de *Doopsgezinde Bijdragen* in 1975 heeft de redactie er naar gestreefd om regelmatig bibliografische informatie over het Nederlandse doperdom te verstrekken. P. Visser heeft nu in een separaat bibliografisch aanhangsel de publicaties uit de periode 1975-1990 geïnventariseerd. We hopen dat het een bruikbaar instrument zal zijn voor verder onderzoek.

S. Voolstra

Het doperse mirakel van het onverbrande bloempje. Terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Keyser (overl. 1527)

De tekst

Zo'n vijf jaar geleden kocht ik op een veiling te Haarlem de tweede druk van de dichtbundel *Huwelijckx Weegh-schael* (1662), samengesteld door de Hoornse doopsgezinde dichter en boekverkoper Jan Jansz. Deutel en uitgegeven door zijn zoon. Tot mijn verrassing zat aan het slot een half octavo-katerntje ingebonden met daarop in zeventiende-eeuws handschrift een strofisch gedicht, getiteld 'van leendert keijser'.¹ Het bezingt de wonderbaarlijke marteldood van Leonhard Keyser, een voormalige kapelaan, die wegens zijn reformatorische sympathieën op 16 augustus 1527 te Schärding aan de Inn in Beieren op de brandstapel om het leven werd gebracht.² De tekst luidt als volgt.³

* De foto's bij dit artikel zijn vervaardigd door Gerard de Zeeuw van de Afdeling Fotografie en Reproductie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

¹ Zie Bubb Kuyper, *Auction sale of Books and Prints* (21, 22 en 23 oktober 1986) 99, lotnr. 1231 (addition). Voor Deutel en diens liedboek: *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale, 1955- 59) II, 41 (hierna: ME) en Piet Visser, *Het lied dat nooit verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Den IJp, 1988) 32, nr. 17. Het handschriftje is geschonken aan de Doopsgezinde Bibliotheek.

² Over Keyser: F. Roth, *Leonhard Kaiser, ein evangelischer Märtyrer aus dem Innviertel* (Halle, 1900) en ME III, 135-36. Volgens een familietraditie vluchtten zijn afstammelingen naar Nederland waar Dirck Gerritsz. Keyser, gehuwd met de dochter van leraar Tobias Govertsz. van den Wijngaert, Cornelia, de Amsterdamse doopsgezinde stamvader zou worden van een zich te Germantown (Penn.) in Amerika vestigende tak. Zie C.S. Keyser, *The Keyser Family. Descendants of Dirck Keyser of Amsterdam* (Philadelphia, 1889) 17.

³ De tekst wordt diplomatisch weergegeven. Aan het eind van r. 36, 52 en 53 is door afsnijding van de marge de slot-*n* telkens weggefallen. Incorrecte lezingen door vermoedelijke (af-)schrijffouten zijn met een asterisk aangegeven. Deze dienen gecorrigeerd te worden in: r. 7* *scriftuur*; r. 17* mogelijk stond er oorspronkelijk: *heen*; r. 40* *namen*; r. 45* *aske* (naar analogie van r. 57, waar mogelijk oorspronkelijk 'ass[*ch*]e' stond); r. 62* *Ins* (Inn). Ook 'bloenken' en 'bloen' (r. 24 en 27; vgl. r. 49) zijn als zodanig aan te merken, doch strikt noodzakelijk is dat niet.

van leendert keijser

- 1 hoor toe godts wonder wercken,
die men klaerlijck mocht mercken,
doen men vijftien hondert ijaer
schreef twintigh en seven klaer
5 werd leendert kaeijser vangen
ten vier geoordeelt strangen
omdat hij criftuur* volgde naer
- t scherding in baeijer lande
sagh men deer wraeck o schande
10 door den bisschop van passouw
sijn papen en dom heren flouw
die seer nidigh beladen
die ut rechten als quaden
maer op godt stont sijn betrouw
- 15 doen hij voer naet gerechte
op een karre die sleghte
papen gingen mede sjeen*
sij spraken int latijn haer reen
maer hij als d ongestoorde
20 haer al in duijtsch antwoorde
om des volcks wil alleen
- Als hij het vier nu naeckte
hij ter sijden af raeckten
en pluckten eenen bloenken soedt
25 doen spraek hij heer rechter vroedt
soo ghij mij kondt verbranden
met de bloen in mijn handen
soo is u oordeel goet
- Maer soo ghij t niet kont doene
30 soo denck aen u werck koene
en doet boedt ende berou
dit verstondt die rechter trou
heeft met drie beuls vermeten
veel hout int vier gesmeten
35 meer dan t anders wesen sou
- om hem hier deur met schande[n]
tot pulver te varbranden
maer als dit vier nu was ge'endt
lagh sijn lichaem heel ongeschent
40 doen mamen* sij wilt hooren
meerder nu hout als voeren
en maeckten een grootd vijer ient
- Als t houdt ten tweede male
was verbrant generale
45 veeghd men d asle* van hem wat
vondent lichaem klaer en glat
alleen versenght sijn hayren
en sijn nagels bruijn waren
maer t bloemken en vont men so rat
- 50 nogh in sijn hant vol weerden
onverwelckt en niet deerden
want het was gans niet vergae[n]
men ginck t lichaem stucken slae[n]
en een nu vier bereijden
55 daer sij die weer in leijden
maer t was al vergeefs gedaen
- Als sij ten darden stonden
de stucken in d aske vonden
soo waren sij gansch niet verbrant
60 doe namen sij die stucken want
die sij int water smeten
welcke dus* was geheten
maer sijn siel rust in godts hant
- lof heere grootd van machte
65 ghij sijt seer sterck van krachte
die u dienaer dus verhoordt
ende maeckt vast u trouwe woort
t is recht dat wij u prijsen
en alle eer bewijzen
70 oock u lof uijt breijden voort

Gelet op zowel de inhoud als de vorm (de strofische en ritmische bouw) is het uit tien coupletten bestaande gedicht vermoedelijk op een bestaande melodie (contrafact) gerijmd en bedoeld als martelaarslied. Hebben we nu te maken met een afschrift van een reeds bestaande tekst? In gedrukte vorm is het lied tot dusverre niet aangetroffen in de daarvoor meest in aanmerking komende Nederlandse bundels met martelaarslieders: de *Veelderhande Liedekens*, het *Nieu Liedtenboeck* en het liedboek van het *Offer des Heeren*. Dat is niet zo verwonderlijk ook: deze bevatten voornamelijk liederen over martelaars uit de Nederlanden.⁴ Het zou derhalve ook een vertaling kunnen zijn. Evenmin treffen we het echter aan in Duitstalige doperse bundels als bijvoorbeeld de *Ausbundt* of de handschriftelijke liedverzamelingen der huttersen.⁵ Waarom we ons beperkt hebben tot het specifiek doperse repertoire, zal verderop genoegzaam blijken.

Het is dan zaak het gedicht nader te typeren. De zeven regels van elke strofe (rijmschema *aabbccb*) bevatten op zich weer in hoofdzaak zeven lettergrepen. Een dergelijk telvers, 'vers septains' of 'regel van 7-en' geheten, achte bijvoorbeeld Matthijs Castelein in zijn *Const van Rhetoriken* (1555) geschikt voor een soort balade.⁶ Inhoudelijk laat deze tekst zich daarmee goed rijmen. Het gedicht als geheel vertoont eveneens overeenkomst met bekende zestiende-eeuwse martelaarslieders. Zo komt de inleidende strofe beginnende met 'Hooft ...', overeen met die van tientallen andere liederen; verder herinnert het vervolg eveneens aan bekende constructies in liederen als 'Alsmen screef vijftienhondert iaer / En eenenvijftich daer toe voorwaer'.⁷ Ook het epische karakter en de concentratie op de terechtstelling zijn

⁴ Zie voor de opgaven der daarin voorkomende teksten: F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en bibliographie* ('s-Gravenhage, 1900) algemeen register p. 189-91 en voor de martelaarslieders 114-17. Zie tevens S. Cramer, *Het Offer des Heeren*, dl. II van S. Cramer en F. Pijper (red.), *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1904; hierna: *BRN*) 616-17 en 663.

⁵ Zie Ph. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zur Anfang des XVII. Jahrhunderts* (Leipzig, 1864-77) 5 vols.; in het bijzonder voor het doperse en hutterse repertoire: R. Wolkan, *Die Lieder der Wiedertäufer. Ein Beitrag zur deutschen und niederländischen Litteratur- und Kirchengeschichte* (Nieuwkoop, 1965) register 266-95 en E. Walter (ed.), *Die Lieder der Hutterischen Brüder* (Scottsdale, 1914). Zie voor een algemeen overzicht: *ME* II, 869-73 en III, 339-40.

⁶ S.A.P.H. Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken* (Assen, 1971) 123. Van deze 'regel van 7- en' wijken af r. 18, 24, 38, 39, 49, 58, 59, 60 en 67 met acht syllaben en r. 21 en 28 die uit zes lettergrepen zijn opgebouwd.

⁷ Zie Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens*, register 189, nrs. 329-95 ('Hooft'-liederen); 109 en 183 (jaartallen).

geheel conform dit liedgenre.⁸ Van een wijsopgave ontbreekt echter elk spoor.

Prosodie en stijl doen eveneens nogal (laat-)zestiende-eeuws aan en verraden een zekere dichterlijke onbeholpenheid (zie bijv. de 'Als'-constructie waarmee het vierde, zevende en negende couplet begint). Ook vinden we enkele voor die tijd kenmerkende rederijkersstoplappen in rijmpositie, zoals 'generale' en 'ient', of de vaak voorkomende omkering van substantief en adjectief, zoals 'dom heren flouw' (r. 11), of 'rechter trou' (r. 32). Hoewel we een gedrukte versie niet hebben kunnen traceren, hebben we te oordelen naar de tekstweergave hoogst waarschijnlijk toch te maken met een afschrift. Hiervoor zou ene 'a.i.d.' verantwoordelijk kunnen zijn. Deze initialen komen voor op het eerste blad van de andere helft van het octavo-katern, dat voor in het boekje is ingebonden.⁹ Hoe het ook zij, de tekst is met andere woorden vermoedelijk ouder dan het handschrift zelf. Aanwijzingen daarvoor bieden de vijf verschrijvingen die we reeds signaleerd hebben, en waarvan die in r. 62 wel de meest opvallende is. Het in het voorbeeld waarschijnlijk niet goed leesbare 'Ins' (de naam van de rivier de Inn) is door de kopiïst weergegeven als 'dus'. De mogelijke verschrijving van 'sjeen' voor 'heen' (r. 17) en 'aske' voor 'asse' (r. 45 en 57) zouden er tenslotte nog op kunnen duiden dat althans de afschrijver van Friese afkomst is.¹⁰ Nauwgezet taalhistorisch onderzoek zou nog wel meer zicht kunnen bieden op herkomst en datering. Intrigerender is evenwel de inhoud van het lied: een legendarische geschiedenis, die zeker in de doorgaans nuchtere en waarheidlievende doperse context tot een tamelijke zeldzaamheid behoort.¹¹ Wanneer we de directe bron van deze tekst weten te traceren, dan kan in ieder geval over de datering nog iets naders worden bepaald.

⁸ *Idem*, 102-05.

⁹ Inktkleur en met name een markante 'd' van zowel initialen als liedtekst duiden op een en dezelfde herkomst. A.I.D. zou tevens de voormalige eigenaar van Deutels bundel kunnen zijn, doch omdat de ingevoegde katernen als extra schutbladen niet tot de oorspronkelijke binding behoren, is dat maar zeer de vraag.

¹⁰ 'Sjeen' [uit: sjen]: (toe-)zien; 'aske' [uit: jiske]: as. Ook is niet geheel ondenkbaar dat de oorspronkelijke dichter van Friese herkomst was. Daarop zou 'stucken slaen' (r. 53) kunnen duiden, waar in het Nederlands 'in stukken slaan' (vgl. hierna aan het slot bij De Ries: 'in stukken gehauwen') logischer lijkt. Ritme- en rijm dwang kunnen hier echter ook verantwoordelijk voor zijn geweest. Deze kwestie laten we dan ook maar verder rusten.

¹¹ Zie Van Braght in de voorrede van zijn martelaarsspiegel: '... ook en hebben wy niet voorgenomen yeder een te behagen, maer de waerheyd te be-schrijven, dat meenen wy sonder passie, vooroordeel ofte eenzijdigheid gedaen te hebben ...'

Geciteerd naar S. Cramer, 'De geloofwaardigheid van Van Braght', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 39(1899) 135. Zie aldaar 139-41 over andere martelaarswonderen van Maria van Beckum, Hans Adamsz en David en Levina.



Afb. 1: Gravure door Jan Luyken bij de martelaarsgeschiedenis van Leonhard Keyser in T. J. van Braght, *Martelaerspiegel* (1685) II, 10. (Prentencollectie Doopsgez. Bibl. - U.B. Amsterdam).

De overlevering van Keyzers marteldood in de Nederlandse martelaarsliteratuur

Dat we met een doperse overlevering te maken hebben, is gauw vastgesteld. Een ieder die enigszins vertrouwd is met de doopsgezinde martelaarsliteratuur zal in het lied onmiddellijk het verhaal herkennen, dat bij Tieleman Jansz. van Braght wordt aangetroffen in diens omvangrijke *Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel*. Vooral mede dankzij de prent die Jan Luyken van Keyzers tocht naar de brandstapel maakte, voorkomend in de 1685-editie van de martelaarsspiegel (zie afb. 1), is het mirakel van

het onverbrande bloempje in de hand van de onschuldig geofferde Leonhard Keyser algemeen bekend geworden.¹² Dat het hier een lutheraan en niet een anabaptist betreft en het verhaal dus eigenlijk niet tot de canonieke doperse martelaarsliteratuur gerekend kan worden, is ook reeds lang geleden aangetoond.¹³ Dat we desalniettemin te maken hebben met een lied van doperse herkomst staat dus bijvoorbeeld eigenlijk al vast. Omdat het gedicht ouder moet zijn dan Van Braghts versie, die hij voor het eerst in 1660 publiceerde, zullen we terug moeten naar eerdere bronnen. Nu blijkt dat zich daarvoor tal van mogelijkheden aandienen. Daarom wordt deze speurtocht naar de bron van het lied tevens een tamelijk onthullende reis naar de bron van het gebeurde. We beperken ons daarbij tot vrijwel alleen de martelaarsgeschriften. We beginnen in het jaar van de terechtstelling 1527 en volgen zo, chronologisch, het spoor terug naar Van Braght. Daarbij zal met name ook aandacht geschonken worden aan hoe de verschillende versies in het Nederlandse taalgebied zijn doorgedrongen.¹⁴

1. 1527: de eerste, geromantiseerde versie

Martin Luther, die Keyser nog een troostbrief in de gevangenis had geschreven, heeft zelf het relaas van de gebeurtenissen in druk laten verspeiden. Zijn werk was echter niet het eerste. Vlak na de terechtstelling, nog in 1527, was er reeds een verhaal over leven en sterven van Keyser in omloop gebracht. Dat betreft de *Histori oder das warhaftig geschicht, des leydens vnd sterbens Lienhart Keyzers seligen*, onder andere te Nürnberg gedrukt bij Friedrich Peypus, en waarin tevens Luthers brief aan Keyser werd opgenomen (zie afb. 2). Van dit anonieme vlugschrift, dat vermoedelijk van een

¹² T.J. van Braght, *Het Bloedig Tooneel, of Martelaers Spiegel der Doopsgesinde of Weereloose Christenen* (Amsterdam, 1685) II, 9-11. Een facsimile-reprint werd in 1984 bezorgd door S.L. Verheus en T. Alberda-van der Zijpp. In vertaling in: Keyser, *The Keyser Family*, 89-92.

¹³ Zie bijvoorbeeld Chr. Sepp, *Geschiedkundige nasporingen* II (Leiden, 1872) 80-81 en in navolging daarvan de opmerking van Benoit in J. Crespin, *Histoire des Martyrs* (Toulouse, 1885-89) I, 265 noot 1. Zie tevens C. Hege & C. Neff (red.), *Mennonitisches Lexikon* (Frankfurt am Main/Weierhof, 1937) II, 451-52 en de daar vermelde literatuur; ME III, 135-36 en J.S. Oyer & R.S. Kreider, *Mirror of the Martyrs. Stories of courage, inspiring retold, of 16th century Anabaptists who gave their lives for their faith* (Intercourse, 1990) 72-73.

¹⁴ Contemporaine kronieken en historiën blijven goeddeels buiten beschouwing. Dat we ook daarin de geschiedenis van Keyser kunnen aantreffen, leert bijvoorbeeld het gezaghebbende *De statu religionis et reipublica* (1548) van de Duitse humanist en historicus Johannes Sleidanus. In de Nederlandse vertaling daarvan, *Waerachtige Beschriuinge Hoe dattet met de Religie gestaen heeft* ([Emden], 1558) vinden we in het zesde boek, CLVI, de passage over 'Leonardus, met den toenaem Keyser'.

familielid van Keyser afkomstig was, verschenen dat jaar nog maar liefst acht andere drukken.¹⁵ Hierin staan de levensloop van Keyser, zijn opvattingen en het verhoor tijdens zijn gevangenschap centraal. Ons interesseert echter alleen het slot, de weergave van zijn marteldood. Deze nu blijkt echter minder miraculeus te zijn verlopen dan de anonieme lieddichter ons wil doen geloven, hoewel - zoals dadelijk zal blijken - er ter verheerlijking van het martelaarschap reeds tal van fantasie-elementen aan toe waren gevoegd.

Blijkens dit pamflet gebeurde er het volgende op de zestiende augustus te Schärding, vrijdags na Sint Laurens.¹⁶ Drie beulen brachten Keyser vlakbij de rivier de Inn en maakten de brandstapel gereed. Ondertussen bad Keyser 'fleyssig vnd demutig' om vergeving, mocht hij iemand ooit kwaad hebben gedaan. Hij nam afscheid van zijn broers, bad hen na zijn dood niets te ondernemen, omdat God dit onschuldig bloedvergieten wel zou wreken. Hij verzocht het toegestroomde volk bij het verbranden van zijn lichaam het lied 'Kumt heyliger geyst' te zingen, hetgeen geschiedde. Toen wierpen de beulen hem, kruislings op een ladder gebonden, in het vuur; hij riep Christus aan en begon te zingen. De touwen waarmee hij gebonden was, lieten echter los, zodat hij zich, nog in leven zijnde, uit het vuur kon wentelen. De beulen duwden hem met hoppestaken terug, waarop hij aan de andere kant weer uit de vlammen te voorschijn kwam. Zijn lichaam werd toen levend in stukken gehakt en opnieuw in het vuur gegooid. Toen het vuur al gedoofd was, maar de moten nog nauwelijks aangetast, heeft men ze in de rivier gegooid. 'Also ist des seligen Lienhardt Keyzers alter mensch oder fleysch zu stucken gehawen worden, ertrenckt vnd verbrant.'¹⁷

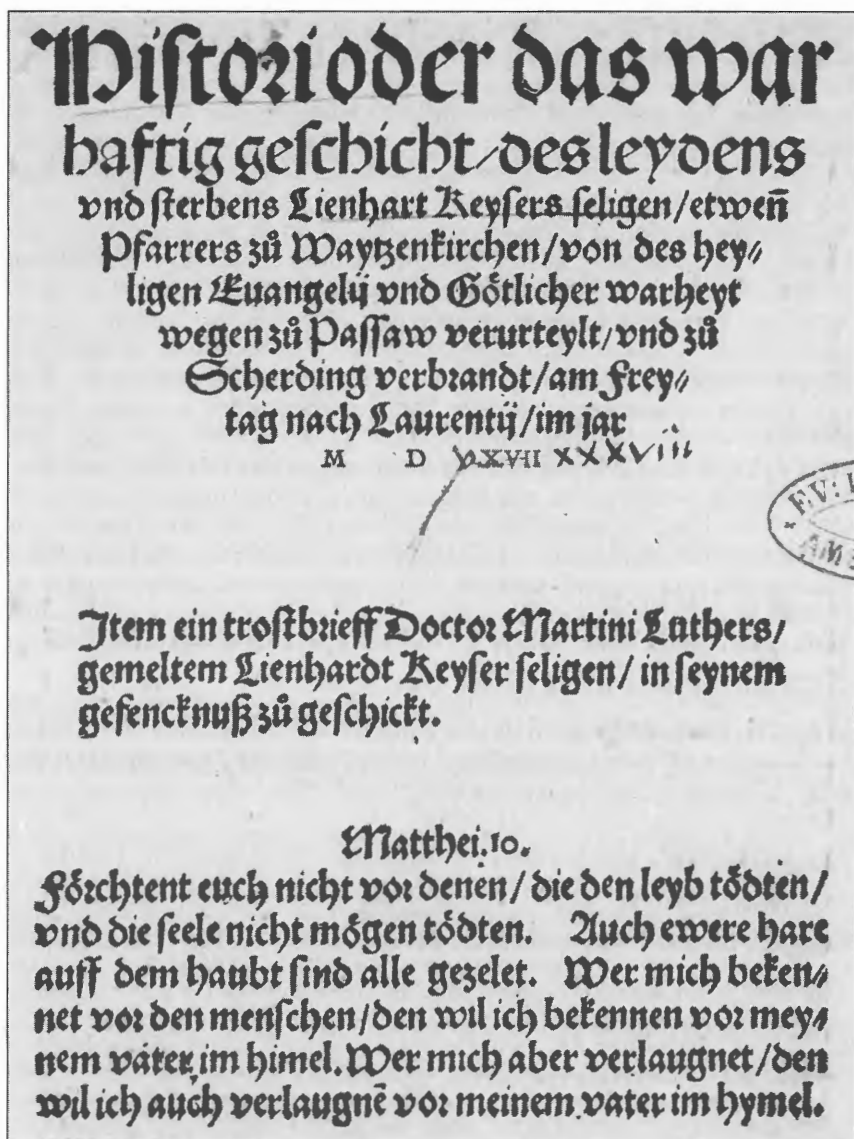
Deze oudste versie van de gebeurtenissen vinden we, weliswaar samengevat, terug in de van 1531 daterende *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel* van Sebastian Franck. Dit vademecum der wereldgeschiedenis zou een veelvuldig geraadpleegde bron worden.¹⁸ Dankzij het spiritualistische krediet dat Franck in het milieu der radicale

¹⁵ Zie J. Benzing, *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod* (Baden-Baden, 1966) nr. 2444 evv.; Martin Luther, *Werke. Kritische Gesamtausgabe* (Weimarer Ausgabe; hierna afgekort als WA) XXIII, 23, 443-46.

¹⁶ Het is op zich al tekenend voor de overtrokken toon van dit pamflet dat telkenmale aan de naamdag (10 augustus) van deze in 278 gestorven heilige wordt gerefereerd: zie bijv. A3', 'Mitwoch nach Laurentij' en A3', Freitag nach Laurentij'. Het rooster waarop martelaren gewoonlijk verbrand werden, heette in de volksmond ook wel het bed van St. Laurens (Laurentius), wat teruggaat op een in de vierde eeuw reeds algemeen verspreide legende. In de iconografie van St. Laurentius is het rooster dan ook een van zijn vaste attributen.

¹⁷ *Histori oder das warhaftig geschicht*, A4'.

¹⁸ ME II, 364; S.L.Verheus, *Kroniek en Kerugma. Een theologische studie over de Geschiedtbibel van Sebastiaan Franck en de Maagdenburger Centuriën* (Arnhem, 1958) 11-14.



Afb. 2: Titelblad van *Histori oder das warhaftig geschicht des leydens und sterbens Lienhart Keyfers seligen* (Coll. Evang.-Luthers seminarie -U.B. Amsterdam). Origineel 18,5 x 14,5 cm.

reformatie genoot, werd zijn boek met name in doperse kring - zeker ook in de Lage Landen - hooglijk gewaardeerd en frequent aangehaald. Dit werd nog bevorderd door de Nederlandse vertaling van de hand van de Emdense drukker Willem Gailliaert, *Chronica, Tijtboeck ende gheschiet bibel* geheten, die het werk in 1558 zelf op de markt bracht.¹⁹ In deze vertaling luidt het slot:

... so zijn de stricken van zijn lichaem gesprongen ende verbrant, ende hy doen nochtans leefde, weyntelde hy op een sijde wt het vyer. Terstont heeft hem de Buel met hoppecruyt staken ... weder int vyer gestooten, also dat hy op de ander sijde daer wt weyntelde. Daer hieuwen hem de Buels leuendich tot stucken, ende wierpen die int vyer. Maer sy en mochten (als ick gelesen hebbe) niet verbranden. Als nv dat vyer altemael verbrant ende wtgegaen was, namen de Buels de stucken ende wierpense inde Ihn, na daer by loopende.²⁰

Het bevreemdt enigszins dat Franck deze niet van fantasie gespeende weergave der gebeurtenissen heeft opgenomen, en niet het navolgende, zakelijker verslag. Ten aanzien van de onmiddellijk aan Keyser voorafgaande martelaarsgeschiedenis van Michael Sattler, de Zuidduitse anabaptistenleider die in mei 1527 te Rottenburg gruwelijk werd omgebracht, heeft Franck wèl gekozen voor een meer 'objectieve' berichtgeving. Ook over Sattlers dood was namelijk in 1527 een wonderbaarlijk verhaal in omloop gebracht: hoewel diens tong reeds afgesneden was, zong Sattler te midden van de vlammen en bad hij hoorbaar tot God. Zijn hart en rechter hand konden niet door de vlammen verteerd worden. Bovendien zouden 's nachts boven de plaats van executie de zon en de maan geschenen hebben, terwijl in hun schijnsel gulden letters tevoorschijn kwamen.²¹ Wel kunnen we bij Franck nog enige distantie ten aanzien van de Keyser-vertelling waarnemen in de tussenvoeging '(als ick gelesen hebbe)'. Hoewel deze weergave van de gebeurtenissen in de Nederlanden bekend is geweest - juist in doperse kring ook, zoals nog zal blijken -, is het zonneklaar dat de dichter van het lied niet op Franck heeft gesteund. Wel stamt dus het motief van de drievoudige verbrandingspoging van deze oudste versie.

¹⁹ K. Kaczerowsky, *Sebastian Franck. Bibliographie* (Wiesbaden, 1976) nr. A 56. H.F. Wijnman, 'Grepren uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden', in: *Het Boek* 36(1963/64), 150 evv.

²⁰ Franck, *Chronica* (ed. 1563), III, 117'. (Kaczerowsky A 57). Het feit dat Franck aan het slot wijst op de troostbrief van Luther, duidt er andermaal op dat hij zich primair op de *Histori oder das warhaftig geschicht* gebaseerd heeft.

²¹ Zie de opgave van pamfletten in ME IV, 430. Zie over Sattler voorts ME IV, 427-34; A.C. Snyder, *The Life and Thought of Michael Sattler* (Scottsdale/Kitchener, 1984) en C. Baecher, *L'Affaire Sattler* (Méry-sur-Oise/Montbéliard, 1990).

2. 1527-1528: de tweede, zakelijke versie

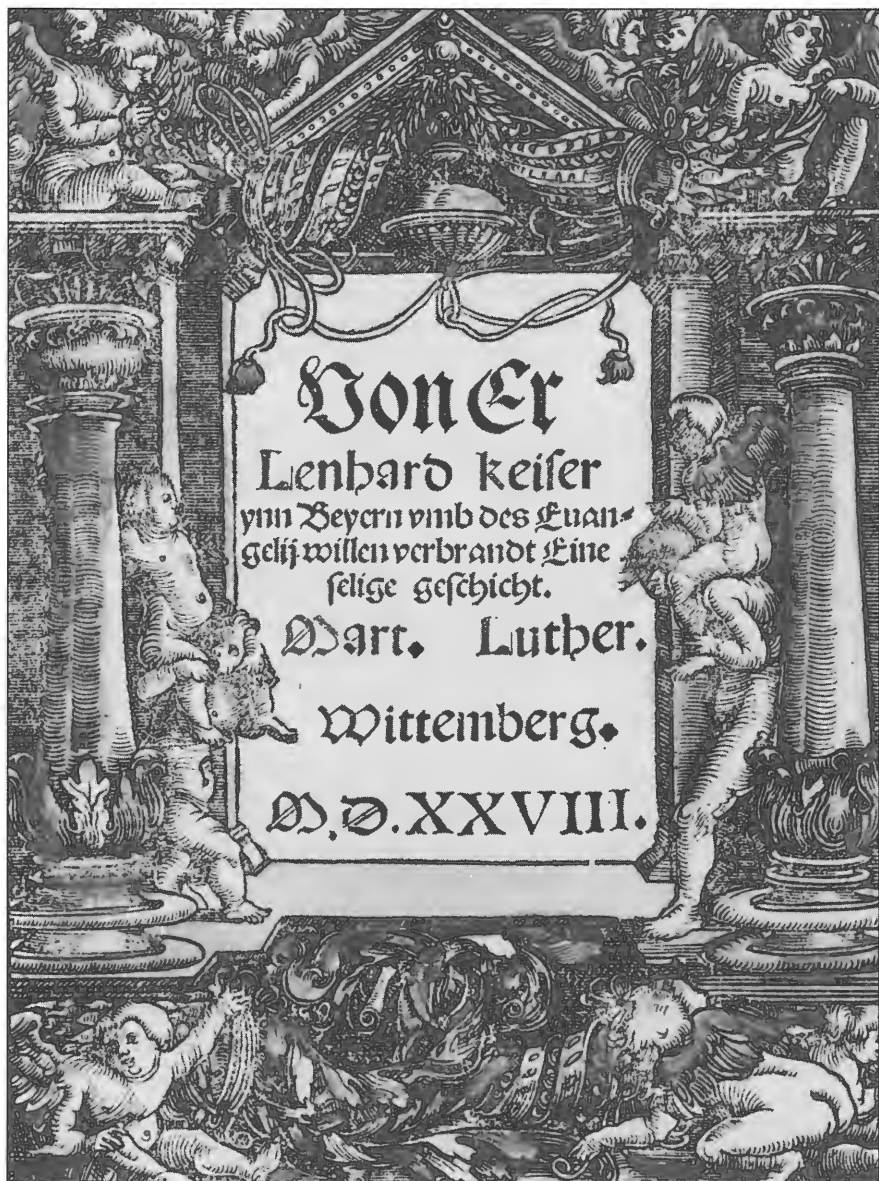
Het eerste wijd verspreide geschrift bevatte nogal wat onjuistheden over zowel Keyzers bezigheden voor en tijdens diens gevangenneming, als over de terechtstelling zelf. Dit riep de spot op van katholieke zijde, die de protestanten leugenachtigheid verweet. Luther, die van een neef van Keyser diens tijdens zijn gevangenschap geschreven stukken had gekregen en tevens een verslag over Keyzers procesgang van prediker Michael Stiefel onder ogen kreeg, raakte over dit noodlot zeer ontdaan en besloot tot uitgave van een en ander. Ondertussen had Johann Eck,²² die bij het verhoor betrokken was geweest, een bestrijding van het eerste vlugschrift opgesteld: *Warhafftige handlung, wei [so] es mit herr Lenhart Käser zu Schärding verbrent, ergangen ist: Wider ain falsch, erdicht vnnd erlogen büchlin*. Luther zal vermoedelijk daarvan op de hoogte zijn geweest. Hun beider boekjes verschenen onafhankelijk van elkaar vrijwel gelijktijdig eind 1527, begin 1528. Van de weergave door de 'falschen Dichter' had aan katholieke zijde vooral de passage over de drievoudige verbranding de meeste ergernis gewekt. De verantwoordelijke landrechter te Schärding heeft dientengevolge zelfs nog apart rapport aan de hertogen van Beieren moeten uitbrengen, 'wie es mit dem holz, damit Er verprent, gestalt gewesen, vnd was geschichts sich desshalben zuetragen hab'. Zijn antwoord was simpel: er had zich hoegenaamd niets bijzonders voorgedaan.²³

Afgezien van de exemplarische waarde van dit martelaarschap voor zijn volgelingen, beoogde Luther met zijn uitgave vooral ook de schade die het eerste geschrift aan zijn reformatorische beweging zou kunnen toebrengen, zo veel mogelijk te beperken. In het door Luther samengestelde pamflet, *Von Er Lenhard keiser ynn Beyern vmb des Euangelij willen verbrandt Eine selige geschicht* (Wittenberg, Hans Lufft, 1528; zie afb. 3) is van enig wonder dan ook geen spoor te bekennen.²⁴ Hieruit tekenen we over de terechtstelling onder meer op dat 'Herr Lenhart auff ein wagen' naar de brandstapel werd geleid. Voorts wordt verteld dat een 'bepstlicher pfaff' nog geprobeerd heeft Keyser te bekeren, terwijl deze al voorover hangend op de brandstapel lag. De verdere afwikkeling van het vonnis luidt kortweg als volgt:

²² Eck was een van de felste bestrijders van zowel Luther als van de anabaptisten. Balthasar Hubmaier (van 1525-28 de belangrijkste leider der Moravische dopers - ME II, 826-34) was ooit nog een van Ecks leerlingen geweest. ME II, 141 en W.L. Moore, 'Catholic Teacher and Anabaptist Pupil: The Relationship between John Eck and Balthasar Hubmaier', in: *Archiv für Reformationgeschichte* 72(1981) 68-97.

²³ Luther, WA XXIII, 447. Zie ook Sepp, *Geschiedkundige nasporingen* II, 81 noot 1.

²⁴ Zie Benzling, *Lutherbibliographie*, nr. 2469; zie voor de verschillende componenten van het pamflet en Luthers aandeel in de verbindende teksten: Luther, WA XXIII, 446 en 452-76.



Afb. 3: Titelblad van *Von Er Lenhard Keiser ynn Beyern vmb des Euangelij willen verbrandt Eine selige geschicht*. Wittenberg, Hans Lufft, 1528 (Doopsgez. Bibl. - U.B. Amsterdam).

Inn dem ist das feuer angezünd, Inn dem etlich laut schrey gethan: Ihesus, ich bin dein, mach mich selig. Nach solchem ist yhm hende und fues und der kopf abgeprunnen. Ist das feuer wenig worden. Hat der henger eine stange genomen, den körper heraus geweltzet, darnach mehr holtz an das feuer gelegt, darnach der henger ynn den körper gehawen ein loch, dar ein gestochen mit einem schwert, darnach eine stange dar ein gesteckt und widderumb an der stange auff den rost gehebt, also verprunnen ec.²⁵

De door emoties vertekende, geromanticeerde vertelling over de drievoudige verbranding en verdrinking is hier dus teruggebracht tot redelijke proporties.

Deze voorstelling van zaken vinden we terug in twee belangrijke protestantse martyriologieën die allebei in 1554 werden gepubliceerd. De ene betreft Ludwig Rabus' *Historien. Der Heyligen Ausserwölten Gottes Zeügen, Bekennern vnd Martyren*²⁶; de andere is *Le Livre Des Martyrs* van Jean Crespin, waarin hetzelfde relaas voorkomt:

Mais pource qu'il n'y auoit pas grand feu, le bourreau tira le corps demi bruslé avec vne longue perche crochue, & mit du bois dauantage & le ietta au feu; & en ceste sorte l'acheua de brusler, l'ayant tourmenté iusqu'au bout. Voilà la fin des iours de ce bon personnage Keiser.²⁷

Beide werken hebben vervolgens weer als voornaamste bronnen gefungeerd van het oudste protestantse martelaarsboek in de Nederlanden, de *Gheschiedenisse Ende Den doot der vromer Martelaren* (1559), samengesteld door Adriaen Cornelisz. van Haemstede. Daarvan zouden er in de loop der tijd meer dan vijftientwintig herdrukken verschijnen.²⁸ Wij vinden dan ook Luthers weergave van de gebeurtenissen bij van Haemstede terug, getuige het slot:

... soe heeft het vier hem handen, voeten ende het hooft afgebrant. Maer want het vier cleyn wert, heeft de Hencker het lichaem wtgewentelt, ende meer houts aen het vier geleyt: ende houwende reeds in 1552 in het Latijn uitgebracht. Zie ook *ME IV*, 240.

²⁵ *Idem* XXIII, 468, r. 16-22.

²⁶ F. Vander Haeghen, *Bibliographie des Martyrologes Protestants Néerlandais* (Den Haag, 1890) II, 533-82, en Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen* II, 80-81. Het eerste deel van het werk was overigens reeds in 1552 in het Latijn uitgebracht. Zie ook *ME IV*, 240.

²⁷ Geciteerd naar Crespin, *Histoire des martyrs* I in de editie van D. Benoit, 265-66. Zie voorts Vander Haeghen, *Bibliographie* II, 90 evv. en F. Pijper, *Martelaarsboeken* ('s-Gravenhage, 1924) 13.

²⁸ Vander Haeghen, *Bibliographie* II, 272-378. Zie over de afhankelijkheid van Rabus en Crespin: A. Jelsma, *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* ('s-Gravenhage, 1970) 260 evv.

²⁹ Geciteerd naar de derde druk, *Historien oft gheschiedenissen der vromer Martelaren* (1566) 103. Vander Haeghen, *Bibliographie* II, 289-94.

Afgaand op het grote succes van dit martelaarsboek moeten we zonder meer aannemen dat deze versie vrij algemeen bekend was in de Nederlanden. In de bron waarop onze dichter zich heeft gebaseerd, is daarvan evenwel niets doorgedrongen, zodat we verder zullen moeten zoeken.

3. Ca 1570: de derde, legendarische versie

De geschiedenis van het martelaarschap van Leonhard Keyser is deel uit gaan maken van het dopers-religieuze erfgoed dankzij de huttersen of hutterieten, ook wel Moravische broeders geheten. Zij vormden een dopers-communistische geloofs-gemeenschap onder de uit Tirol afkomstige hoedenmaker Jakob Hu(t)ter (leider van 1533-35) in het Tsjechisch-Hongaarse grensgebied. Deze groepering heeft na vele omzwervingen via Transsylvanië (vanaf 1621) en Rusland (in de Oekraïne, vanaf 1770) zich hoofdzakelijk rond de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten (South Dakota) en Canada (Manitoba en Alberta) gevestigd.³⁰ Hun geschiedenis is al vroeg op schrift gesteld en in tientallen codices overgeleverd en bewaard gebleven.

Tijdens de bloeiperiode van de beweging in Moravië, onder de bekende leider Peter Walpot, werd ca. 1570 door 'Diener des Wortes' Kaspar Braitmichel een begin gemaakt met het *Geschichts-Buch und kurzer Durchgang vom Anfang der Welt*, dat in vele afschriften verspreid werd. Daarvan zou voor het eerst pas in 1883 door Josef Beck een gedrukte editie worden uitgegeven.³¹ Braitmichel heeft de geschiedenis niet verder kunnen volbrengen dan tot het jaar 1542. Wel moet hij dus verantwoordelijk zijn geweest voor de boekstaving van de Keyser-geschiedenis, die hij uit mondelinge

³⁰ ME II, 851-65. Tot op de dag van vandaag is er ook nog een kleine gemeenschap in Engeland (Wheathill Bruderhof, Bridgworth). Zie voor meer bijzonderheden o.a. R. Friedmann, *Hutterite Studies* ed. by H.S. Bender (Goshen, 1961); J.A. Hostetler, *Hutterite Society* (Baltimore & London, 1974) en *Die Hutterischen Täufer: geschichtliche Hintergrund und handwerkliche Leistung*, hrsg. vom Bayerischen Nationalmuseum München (Weierhof/Bolanden, 1985) 7-73.

³¹ ME I, 589-91. J. Beck, *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Österreich-Ungarn, betreffend deren Schicksale in der Schweiz, Salzburg, Ober- und Nieder-Oesterreich, Mähren, Tirol, Böhmen, Süd-Deutschland, Ungarn, Siebenburgen und Süd-Russland in der Zeit von 1526 bis 1785* (Wien, 1883) XXIII- XXXVI: bibliografie. Sindsdien verschenen van R. Wolkan (red.), *Geschicht-Buch der Hutterischen Brüder* (Standoff-Colony/Wien, 1923); A.J.F. Zieglschmid (red.), *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder. Ein Sprachdenkmal aus frühneuhochdeutscher Zeit* (New York, 1943) en de door een hutters collectief bezorgde Engelse vertaling, *The Chronicle of the Hutterian Brethren* (Rifton NY, etc., 1987). Vooruitvoerige gegevens over de codices raadplegen R. Friedmann, *Die Schriften der Huterischen Täufergemeinschaften. Gesamtkatalog ihrer Manuskriptbücher, ihrer Schreiber und ihrer Literatur* (Wien, 1965). Over Braitmichel: ald. 107-08.

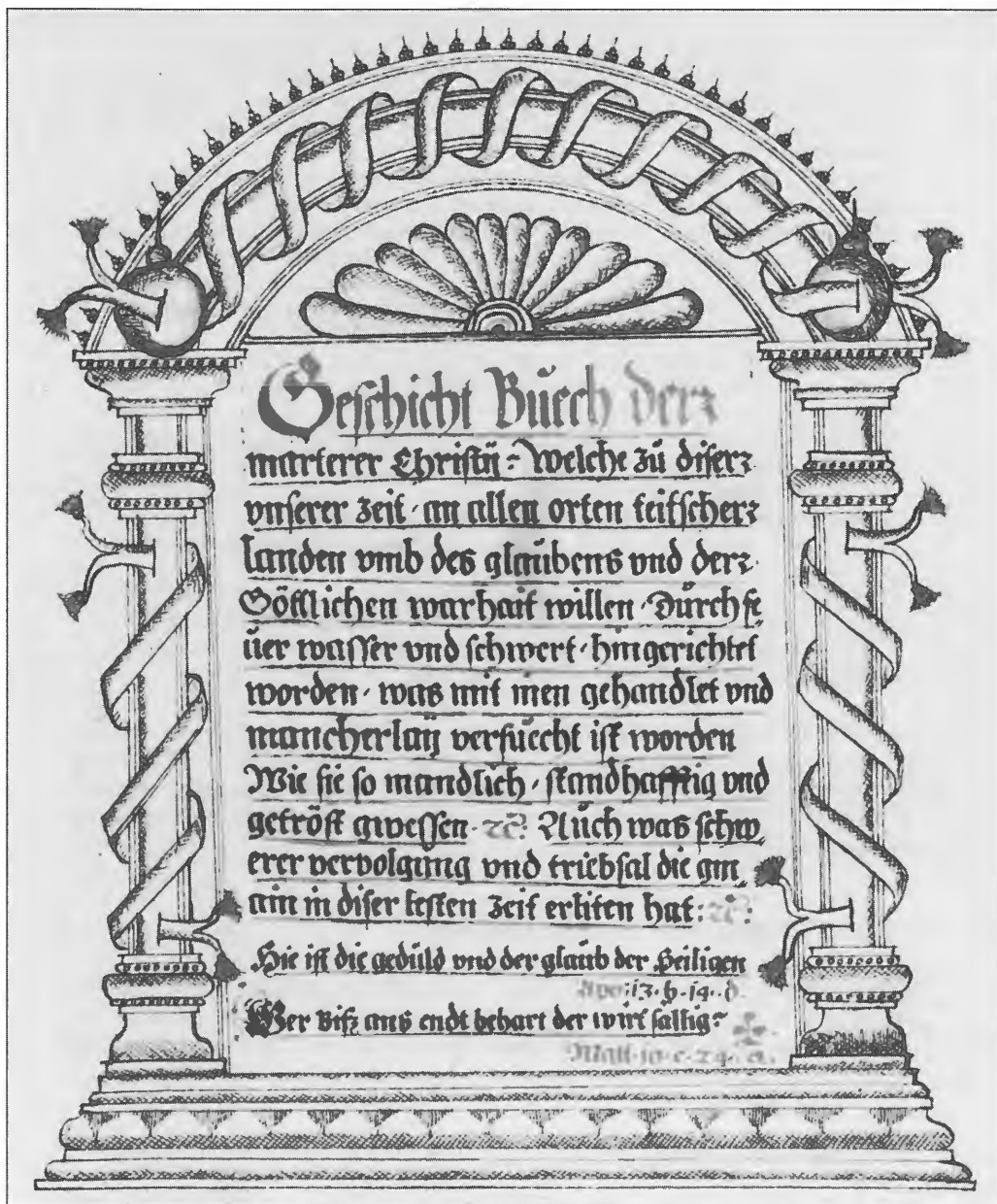
overlevering heeft opgetekend.³² De bron van Braitmichels verhaal moet blijkens het *Geschichts-Buch* ene Leonhart Mittermaier zijn geweest, afkomstig uit Schärding, die ooggetuige van Keyser's terechtstelling was en zich nadien bij de Moravische broeders had aangesloten. Het moet ook aan deze informant toegeschreven worden dat Keyser sindsdien - ten onrechte zoals boven al gebleken is - voor lange tijd als een doperse martelaar de doopsgezinde geschiedenis in zou gaan.³³ Niet alleen blijkt hier dus de lutheraan tot een wederdoper getransformeerd te zijn,³⁴ ook vinden we in dit op de eerste, romantische versie geënte verhaal het wonder met het bloempje ingevlochten, dat we in het lied en bij Van Braght zijn tegengekomen. Ook andere details daaruit blijken in deze geschiedenis terug te vinden zijn, vandaar dat deze bron uitvoeriger wordt aangehaald. Om redenen die verderop nog aan de orde komen, wordt voor de tekst van het *Geschichts-Buch* niet een moderne editie van Beck, Wolkan of Zieglschmid geraadpleegd, maar een origineel afschrift dat bewaard wordt in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam, getiteld: *Geschicht Buech derer marterer Christij* (zie afb. 4).³⁵ Het verhaal luidt daar als volgt.

³² ME I, 402. Ook wordt Ambrosius Resch (overleden in 1592) wel verantwoordelijk gehouden voor de inlijving van Keyser als hutters anabaptist. ME IV, 301. Hij is de schrijver van *Einklaines gründliches Denkbüchel*. Beck, *Geschichts-Bücher*, XXIII, codex A; Friedmann, *Schriften*, 22, Hab 2; Luther, WA XXIII, 447.

³³ Zie eerder noot 12. Des te opmerkelijker is het dan dat bijvoorbeeld in het werk van S.H. Geiser, *Die Taufgesinnten Gemeinden im Rahmen der allgemeinen Kirchengeschichte* (s.l., 1971; tweede, gänzlich überarbeitete, stark erweiterte Auflage) 248-49, Keyser's vermeende anabaptisme nog steeds gehandhaafd is gebleven.

³⁴ In deze reformatische gedaanteverwisseling zal zeker ook meegespeeld hebben de wetenschap dat Eck een meedogenloos bestrijder van niet alleen de Keyser-adepten, maar ook van de door de hutters zeer vereerde Hubmaier is geweest (zie eerder noot 21). Overigens mag de inlijving van Keyser niet uitsluitend aan de huttersen worden toegeschreven. Sebastian Franck, ook in deze kring de meest geraadpleegde bron (Friedmann, *Schriften*, 176-77), kan hier mede voedsel aan hebben gegeven, doordat hij de geschiedenis van Leonhard Keyser heeft opgenomen in de paragraaf over Michael Sattler (zie eerder noot 20). Bovendien moet er in 1550 een thans onbekend geschrift in omloop zijn geweest, getiteld: *Warum die wiedertäufer so frölich die peyn des tots leiden*, waarin ook over Keyser als anabaptist wordt gesproken. Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen* II, 81.

³⁵ Sign. A 740-III. Het werk, bestaande uit 410 beschreven bladzijden (ongenummerd) in kwarto formaat, is gebonden in een gestempelde leren band met op de voorplat de initialen MH en het jaartal 1640 (vgl. Beck, *Geschichts-Bücher*, codex D). Oorspronkelijk maakte het handschrift, samen met nog twee andere codices (zie hierna), deel uit van het Doopsgezind Archief. Zie J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam I* (Amsterdam, 1883) 134-35, nr. 740 '3°. Bundel' en Friedmann, *Schriften*, 19, 2 Cod. 740.3e. De Keyser-passage staat op [44]^v-[45]^v. In de transcriptie zijn abbreviaturen stilzwijgend opgelost.



Afb. 4: Gecalligrafeerde titelpagina in twee kleuren van een origineel afschrift van het hutterse geschiedwerk *Geschicht Buech derer marterer Christij* (Doopsgez. Bibl. - U.B. Amsterdam).

Anno. 1527 Ist auch Leonhart Kaiser der erstlich ein pfaff war, zum glauben Christi bekeert, vnd wardt ein diener des Eeuangelj, vnd worts gottes, demnach zu schärdtung In bärlandt gefangen, durch den bischoff von passaw, auch andern Pfaffen, vnd thumheeren zum fewer verurtlet, vnd über antwort An freijtag vor la[u]rentij des gemellten Jars.³⁶

Alss eer Nun dar zue hin auss gefiert wardt, auf einen kaarren gebundten, da dan die pfaffen neben her giengen, Mit In zu reden, aber eer wolt sie nit hoeren, griff eer auf den weg mit der handt heerab, von kaarren, vnd brach ein bluemen ab, Nams In seine handt, vnd sprach zum richter, der Neben herritte, da brüch Ich ein bliemlen ab, wouoern dass bliemlen blüemlen [sic] vnd Ich verbrennen, so seij recht gehandtelet worden, wo aber nitt, dass Ich vnd dass bliemlen Nit verbre[n]nen, sonder dass bliemlen vnverbrendt In meiner handt bleiben werde, so gedenckht wass Ier gehandeltet habt.

Darauff hatt man Vill Klaffter holtz [= lett.: vademhout, stapels hout] Mit In verbrendt, aber eer ist nit verbrunnen, darnach hat man abermals su uil holtz geNomen, vnd mit In verbrendt zum ander Mall, aber man kondt In nit verbre[n]nen, allain sein har verbran, vnd die Negel an fingern, wurden etwas brawn, dass bliemlein het eer Noch also vnuerbrendt In seiner handt, do man sein leib wiischet, gieng rues [= roet] herab, vnd war darunder der leib no[c]h schön weiss.

Darnach wart eer zu stuckhen gehawen vnd die stuckh ins feuer geworffen, die sein Auch nit verbrunnen, da haben die henckher die stuckh genomen, vnd In dass wasseer dess Ins geworffen.

Der gemellt riichter vberkam dadurch ein sollichen schröckhen, dass eer Nimer an sein Ampt bleiben wolt, vbergabs vnd zuch siich daselbs weckh, wie den einer bärtig von schärding zur gmain [= gemeente] heerein komen, ein brueder worden, wellcher beij dissen Riichter gewessen, vnd es selbs gesehen hatt.³⁷

Het lijd geen twijfel dat we hier de bron van de Nederlandse versie van Keyser's miraculeuze marteldood hebben aangetroffen. Deze hutterse variant zou hierna nog eenmaal een kleine, op een misverstand berustende bewerking ondergaan, waardoor het reeds legendarische karakter in de Nederlandse overlevering nog iets meer versterkt zou worden.

4. 1615: de vierde versie - een dopers mirakel

Deze passage der hutterse kroniek heeft ten grondslag gelegen aan de Keyser-geschiedenis in het eerste grote doopsgezinde martelaarsboek dat de opvolger zou worden van het reeds van 1562 daterende *Offer des Heeren*. Bedoeld is de onder

³⁶ Het vonnis is niet vrijdags vòòr, maar nà St. Laurentius voltrokken (zie eerder noot 15).

³⁷ Cf. Wolkan, *Geschicht-Buch*, 42-43, Zieglschmid, *Die älteste Chronik*, 58 en Beck, *Geschichts-Bücher*, 25, die voor dit gedeelte niet Resch' tekst geeft, maar die van codex B.

leiding van Hans de Ries en Jacques Outerman samengestelde *Historie der Martelaren ofte waerachtighe Getuygen Jesu Christi*, uitgegeven door Daniel Keyser te Haarlem in 1615. Hoewel dit werk voornamelijk op naam van Hans de Ries de geschiedenis is ingegaan, heeft voor de totstandkoming daarvan een collectief van voornamelijk Waterlandse en Hoogduitse medewerkers links en rechts martelaarsgeschiedenissen verzameld. Van Hans Alenson weten we dat men omstreeks 1590 reeds zelfs naar Wenen is gereisd om over de lotgevallen der Oostenrijkse geloofsbroeders gegevens te verkrijgen.³⁸

Met vrij grote zekerheid kan nu worden aangetoond dat De Ries en zijn mannen - voor dit verhaal althans - de zoëven aangehaalde passage uit het Amsterdamse exemplaar van het *Geschicht-Buech derer marterer Christij* als directe bron hebben geraadpleegd. Samuel Cramer, die bijna een eeuw geleden reeds op de hutterse kronieken heeft gewezen als bron van De Ries' martelaarsboek, kende het Amsterdamse handschrift ook. Hij was echter de stellige mening toegedaan dat dit afschrift van het *Geschichts-Buch* nooit als zodanig heeft kunnen fungeren; simpelweg - en op het eerste gezicht zeer overtuigend - omdat deze kroniek doorloopt tot het jaar 1618. Het handschrift zou immers na het verschijnen van De Ries' *Historie* voltooid zijn.³⁹ Bij nader inzien blijkt echter dat het register niet verder loopt dan 1605 en dat het geschrevene over het gedeelte na 1605 van jonger datum is en de inkt iets donkerder van tint.⁴⁰ Het is dan denkbaar dat dit handschrift niet ver na 1605 in het bezit is gekomen van De Ries' martelaarsspiegelredactie. Na voltooiing van het project in 1615 moet de oorspronkelijke eigenaar/afschrijver het dan weer (tijdelijk) in zijn bezit hebben gekregen om de hutterse geschiedenis tot op het jaar 1618 bij te werken, waarna het later definitief in Nederlands bezit is gekomen, samen met de twee andere hutterse codices. Een daarvan is ook een kroniek; het derde handschrift, simpelweg *In diesem Buechlein seind etliche schöne Tractätl verfasst* getiteld en geschreven door ene Caspar Artlof in 1581, wijst inhoudelijk overduidelijk op connecties met het Nederlandse doperdom. Het bevat namelijk als enige van de tientallen soortgelijke hutterse traktaatverzamelingen een vertaling van de tweede editie van Menno

³⁸ H. Alenson, *Tegen-Bericht* (Haarlem, 1630) in: BRN VII, 184; Cramer, 'De geloofwaardigheid van Van Braght', 90. Zie voorts Vander Haeghen, *Bibliographie II*, 504-12.

³⁹ Cramer, 'De geloofwaardigheid van Van Braght', 114-15.

⁴⁰ *Geschicht Buech*, vanaf [204]'. Bovendien begint deze passage in afwijking van wat tot dan toe gebruikelijk is met een onversierde kapitaal A. Overigens is het handschrift door ten minste twee afschrijvers vervaardigd. Een tweede hand begint op [137]', midden in het gedeelte over het jaar 1550.

Simons' *Hemelsche Wedergeboorte ende nieuwe creatuur*!⁴¹ Behalve wat Alenson hieromtrent reeds heeft meegedeeld, wijst ook dit gegeven op een bijzondere relatie met het Nederlandse doperdom.

Ondertussen is evenwel nog niet veel meer geleverd dan 'circumstantial evidence'. Het bewijs voor De Ries' afhankelijkheid van juist *déze* codex kan worden verkregen door tekstanalyse. Nauwkeurige vergelijking van het Amsterdamse handschrift (in het vervolg met A aangeduid) met de door Beck, Wolkan en Zieglschmidt bezorgde edities (hierna kortweg: BWZ) leert dat er in A ten minste twee varianten voorkomen, die rechtstreeks in de Nederlandse tekst (aangeduid met: De Ries) hebben doorgewerkt.⁴² Eén daarvan is wel zo markant, dat ten gevolge daarvan de martelaarsgeschiedenis van Keyser in de Nederlandse doopsgezinde context er opnieuw een verdicht element zou bij krijgen.

- a. De eerste variant betreft een nog tamelijk onschuldig geval: **BWZ** heeft: 'Dz Blüemlen het er noch in Seiner handt *So frisch alls ers abbrach ...*'; **A** heeft daarentegen: 'dass bliemlein het eer Noch also vnuerbrendt In seiner handt ...', wat bij **De Ries** in vertaling is geworden tot: 'en vonden dat Bloemken besloten, onverwelckt, ende gantsch niet verbrandt in sijn handt ...'
- b. Het tweede geval, dat te wijten is aan onnauwkeurigheid (een *n* die voor een *r* werd aangezien) en vergeetachtigheid van de kopiïst (van A),⁴³ laat een saillante afwijking van de overige teksten zien. Terwijl **BWZ** heeft: wie denn ainer Bürtig von Schärding / zur Gmain herein kamb / ein brueder worden / mit Namen Leonhart Mittermair / welcher beij disem Richten [= terechtstelling]⁴⁴

⁴¹ Sign. A 740-I, luidende: *Eine schön und gründliche Leer aus des Herrn Wort, ernstlich vermahnde zu der himlischen Gepurt und newer Creatur, Anno 1557*. Dit jaartal zou er zelfs op kunnen wijzen dat hieraan een tot dusver onbekende Nederlandse druk van Menno ten grondslag heeft gelegen! Friedmann, *Schriften*, 19 en 135. Vgl. I.B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons. ca. 1496-1561. Dutch Reformer. With a Census of Known Copies* (Nieuwkoop, 1962) 82-84, nrs. 38-40. Het andere manuscript (A 740-II), beginnende met de *Beschreibung der Geschichten ... vom Anfang der Welt ... bis zur Zerspaltung der Gemein* (1533) (Friedmann, *Schriften*, 19 en 108) bevat deels samengevatte martelaarsgeschiedenissen, waaronder opmerkelijk genoeg die van Leonhard Keyser ontbreekt. Heeft Artlof als contactpersoon met de Nederlandse broeders gefungeerd?

⁴² De drie tekstedities verschillen uitsluitend qua spelling. Geciteerd wordt telkens naar Zieglschmidt, *Die älteste Chronik*, 58-59 en naar De Ries' martelaarsboek, 13. Cursive-ringen zijn door mij aangebracht. De overige varianten betreffen synoniemen als A: *bleiben* voor BWZ: *behalten*, A: *abermals* voor BWZ: *aber einmal* en A: *in dass wasser* voor BWZ: *In den fluss*.

⁴³ Niet na te gaan is of het voorbeeld van de afschrijver van A deze afwijkingen reeds vertoonde; uitgesloten is dat natuurlijk niet.

⁴⁴ Ook de Engelse editie, *The Chronicle*, 55, geeft 'execution'.

gwesen / vnnd es Selbs geSehen Hat, luidt dezelfde passage bij A:
wie den einer bürtig von schärding zur gmain heerein komen, ein brueder
worden, wellcher *beij dissien Riichter* [= rechter] gewessen, vnd es selbs
gesehen hadt.

In de Nederlandse bewerking missen we nu niet alleen de naam van de zegsman, Leonhart Mittermair, maar bovendien is deze getuige, in plaats van bij de rechter geweest te zijn (zoals A heeft), zelfs tot diens rechterhand gebombardeerd, wat de geschiedenis een nog wonderbaarlijker karakter geeft:

De Ries: *Syn* [t.w. van 'Desen Richter] *voornaemsten Dienaer die by den Richter gheweest* is, die selve dit ghesien ende ghehoort heeft, is tot ons in Meernlant gecomen, onsen broeder gheworden ...

Zo hebben we nu twee vliegen in één klap geslagen. Niet alleen kennen we de exacte bron van deze vierde versie van Keyzers geschiedenis, maar tegelijkertijd blijkt dat De Ries en zijn mannen de voorkeur hebben gegeven aan juist deze wonderbaarlijke vertelling, boven de twee andere versies die zij - het kan bijna niet missen - ook zullen hebben gekend.⁴⁵ Om te kunnen beoordelen in welke mate het onbekende lied van de Nederlandse versie afhankelijk is geweest en bijvoorbeeld niet rechtstreeks op de hutterse bron teruggaat - en daarmee pakken we de draad weer op -, wordt ook de desbetreffende passage uit De Ries weergegeven.

Int tweede Jaer zijns diensts werdt Lenart Keyser tot scharding in Beyerlant gevangen: ende deur den Bisschop van Passou, als oock deur ander Papen ende Domheeren ten vyere veroordeelt, den Vrydach voor Laurenti⁴⁶ in Augusti, des selven Jaers. Als sy hem nu ten vyere uytvoerden, hebben sy hem op een Karre gebonden, daer die Papen beneven ghegaen zijn, de welke Latijn tegen hem spraken, maer hy antwoordese in Duytsch, om des Volcks wille, alsoo sy oock voor den gerichte met hem niet in Duytsch spreken wilde,

⁴⁵Zie De Ries, *Historie*, voorrede o6^v en o7^v, waar in zijn algemeenheid gewag gemaakt wordt van de 'Martelaer-boecken van verscheyden Kercken uytgegeven'. Overigens wordt bij Van Haemstede niet expliciet melding gemaakt van 's mans lutherse achtergrond, net zo min als bij Franck. Het is De Ries en de zijnen dan ook niet echt aan te rekenen dat zij hiervan niet op de hoogte waren. In de voorrede van de *Historie*, oo3^v, wordt dan verder ook gesteld: 'By de Lutersche weten wy niet dat yemandt vande ghedoopte nae Christi ordeninghe met de doot gestraft is gheweest'. Keyser wordt bij De Ries c.s. geïntroduceerd als een 'geleerden Mis-Paep' die na 'Zwingel ende Luther ghesien' te hebben, zich reeds in 1525 'onder het cruys, by de afghescheyden cruyskercke der Doopsgeinde begeven ende vereenicht' heeft (12-13), wat een toevoeging is die het Amsterdamse handschrift niet geeft, noch Franck, noch Van Haemstede.

⁴⁶Een dateringsvergissing die kenmerkend is voor de hutterse overlevering. Zie eerder noot 35 en 15.

t'welck hy menichmael eyschte.⁴⁷ Als hy nu buyten int velt quam, het vyer genakende, buckte hy ter zijden van de Karre, ende greep een bloemken in sijn hant, alsoo hy gebonden was, ende sprack teghen den Richter, die nevens de Karre te Peerde reet: Heer Richter, daer plucke ick een Bloemken, by so verre ghy dat Bloemken ende my verbernen kont soo hebby my recht veroordeelt, maer anders soo ghy my ende dat bloemken in mijnder hant niet verbranden kondt, so denckt wat ghy gedaen hebt, ende doet boete. Daer op heeft den Richter met drie Beuls veel kluysters hout meer dan ordinaris int vyer geworpen, om hem deur het groote vyer terstont tot assche te verbranden, maer als dat hout gants verbrant was, is sijn Lichaem onverbrant uyten vyere ghenomen: doen hebben die drie Beuls ende hare Knechten nieuw hout genomen ende een groot vyer gemaect, twelck verbernt zijnde, bleef sijn gantsch Lichaem overbrandt, alleen sijn hayr was verbrandt, ende sijn naghelen waren bruynachtich: de assche van sijn Lichaem afgheveeght zijnde, was het glat ende claer, en vonden dat Bloemken besloten, onverwelckt, ende gantsch niet verbrandt in sijn handt: Doe hebben die Beuls sijn Lichaem in stucken gehauwen ende die stucken in een nieuw vyer gheworpen, dat vyer weder verbrant zijnde, laghen die selve stucken onverbrant int vyer. Eyndelijck namen sy die stucken ende worpen die in een stroomende water, genaemt den Ihns. Desen Richter is daer deur soo verschrikt gheworden, dat hy syn Ampt af leyde, ende troc van die plaetse wech: Syn voornaemsten Dienaer ...⁴⁸

Voor we nu naar het lied terugkeren, is het nog zaak na te gaan hoe deze geschiedenis bij Van Braght is terecht gekomen. In feite kunnen we daar zeer kort over zijn: in alle sedert 1615 elkaar opvolgende doopsgezinde martelaarsboeken is deze vierde variant op een simpele terechtstelling gehandhaafd gebleven. Zo vinden we haar terug in de drie concurrerende edities van De Ries' martelaarsboek: de Fries-doopsgezinde versie van Pieter Jansz. Twisck en Sywert Pietersz. uit 1617, hun herziene editie van 1626, alsmede in de andermaal gereviseerde Waterlands-Hoogduitse druk van 1631.⁴⁹ Dat Twisck en Pietersz. deze geschiedenis, zelfs in 1626 in tweede instantie,

⁴⁷ Dit vinden we niet in de hutterse bron. Hoewel dit element in de pamfletten van 1527 en 1528 voorkomt, treffen we het evenmin bij Van Haemstede of Franck aan. Mogelijk hebben De Ries c.s. hiervoor Sleidanus, *Waerachtige Beschriuinge*, CLVI, geraadpleegd:

Maer men handeltet alle op Latijn, om dattet volck niet verstaen en soude: Maer hy disputeerde in Duytsche sprake, ende en conde niet van haer vercrijghen, dat sy desgelijcx deden.

⁴⁸ *Historie der Martelaren*, 13.

⁴⁹ Resp. *Historie der warachtighe getuygen Iesu Christi* (Hoorn, 1617) 10; *Historie van de vrome getuygen Iesu Christi* (Hoorn, 1626) 12 en *Martelaers Spiegel der Werelose Christenen* (Haarlem, 1631) 11. Zie over deze beruchte competentiekwestie P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988) I, 102-03 en S.L. Verheus, 'Bij de herdruk van de Martelaarspiegel van T.J. Van Braght', in: *Inleiding bij de heruitgave van Het Bloedig Tooneel, of Martelaers Spiegel Der Doops-gesinde* (Amsterdam, 1984; los katern) [2-3].

kritiekloos hebben overgenomen, verbaast nogal. Niemand beter dan Twisck wist dat deze legendarische lezing niet de enige was. Dat bewijst het tweede deel van zijn *Chroniick Van den Ondergangh der Tyrannen* (1620), waar Keyzers verhaal op basis van De Ries' boek ietwat ingekort wordt weergegeven, maar waar we aan het slot daarvan tevens de aan Franck ontleende versie terugvinden.⁵⁰ Zo is dan in 1660 de geschiedenis door Van Braght overgenomen uit het martelaarsboek van De Ries, met daarbij Twiscks toevoeging van de Franck-versie. Uiteindelijk is dan via Duitse en Engelse vertalingen van Van Braghts martelaarsspiegel Keyzers wonderbaarlijke verbranding weer verder verspreid geraakt onder mennonieten en amishen elders in de wereld.⁵¹

Tot slot: het lied en de bron

Wanneer we nu de tekst van het lied naast die van De Ries c.s. leggen, dan blijkt zonneklaar dat de onbekende dichter zich aan deze bron heeft gespiegeld. Men zou nog kunnen opperen dat hij zich rechtstreeks op de hutterse tekst heeft gebaseerd, want 'scherdung' in r. 8 staat dicht bij het Duitse 'schärdtung', dan bij het 'scharding' van de Nederlandse tekst. Pertinent daartegen spreken echter r. 17-21 van het derde couplet. De frase: 'sij spraken int latijn haer reën // maer hij ... // in duijtsch antwoorde // om des volcks wil ...' is de rechtstreekse berijming van de passage die bij De Ries luidt: 'de welcke Latijn tegen hem spraken, maer hy antwoorde in Duytsch, om des Volcks wille'. Dit was, zoals boven aangetoond is, een inlassing die De Ries en de zijnen niet in de hutterse bron hebben aangetroffen, zodat het aan geen twijfel onderhevig is dat de anonymus deze Nederlandse versie heeft gebruikt.⁵² Over

⁵⁰ Twisck, *Chroniick* II, 1020-21. Het slot luidt: 'Leest dese historie van Leonhart Keyser inder langhte, ende meer andere Schrijvers die daer af getuygenisse gheven.'

⁵¹ De eerste Duitse vertaling verscheen in het klooster te Ephrata (Pennsylvania): *Der blutige Schau-Platz oder Märtyrer-Spiegel* (1748-49), waarvan in 1780 een herdruk vervaardigd werd voor de amishen te Pirmasens in de Pfalz. De eerste Engelse vertaling, door I.D. Rupp, kwam in 1837 te Lampeter Square (Pennsylvania) op de markt. Beide versies, de Engelse nog in een latere vertaling van J.F. Sohm (1886), zijn sindsdien tot op de dag van vandaag nog herhaaldelijk herdrukt. Zie ME III, 526-29. Opmerkelijk blijft het - maar niet geheel verwonderlijk - dat de Nederlandse Keyser-variant in *The Mennonite Encyclopedia* III, 135, niettegenstaande de kritiek ten aanzien van de overlevering als zodanig, toch in essentie voor waar wordt gehouden: 'The judge who pronounced the death sentence was so moved that he soon resigned his position. His assistant [...], Leonhard Mittermaier, emigrated to Moravia and joined the Hutterian Brethren.'

⁵² Ook r. 30-31, 'soo denck aen u werck koene // en doet boedt ende berou' weerspiegelt De Ries' 'so denckt wat ghy gedaen hebt, ende doet boete', waar de hutterse codex heeft: 'so gedenckht wass Ier gehandtelet habt'.

de datering kan alleen worden gezegd dat het lied in ieder geval na 1615 moet zijn geschreven. Later, zelfs na 1685 nog, zou ook nog denkbaar zijn, ware het niet dat het taalgebruik en de rederijkerachtige wijze van berijming zulks verre van evident maken. Het ontstaan van het lied derhalve op omstreeks 1615-20 te bepalen, lijkt voorshands dan ook alleszins voor de hand liggend te zijn.

Dan rest ons nog een andere constatering. Het is een bekend fenomeen dat in het narratieve genre historische gebeurtenissen in de loop der tijden gekleurd worden door verdichte elementen en zo leiden tot legendevorming. Dat heeft zich met het lutherse martelaarschap van Leonhard Keyser in doperse context voltrokken. Het is duidelijk dat de martelaarsgeschiedenissen niet primair met een historisch oogmerk en een tekstkritische houding werden verzameld. Voorop stond de stichting van de gelovige, die zich moest spiegelen aan de onbaatzuchtige offervaardigheid 'der heylige martelaren' ter wille van hun geloof alleen. Dit soort geschiedenissen werden, in tegenstelling tot historiën over de wapenfeiten der wereldlijke heersers, verzameld om 'tot een geduerige gedagtenisse' te hebben

de geestelicke, overnatuerlycke, alder wonderlyckste, ende *voor het oordeel des vleeschs onbegrypelycke wercken*, sryden ende krijgen, der Christen scharen, teghen den moorddadighen Duyvel ende zyne Instrumenten.⁵³

Dat zulk soort wonderbaarlijke sprankjes van goddelijke gerechtigheid werden verweven in de doorgaans meer dan trieste verslagen van meedogenloze executies, raakt dan ook eerder de religieuze beleving van vorige generaties dan hun toetsing der historiciteit. Ook dat is tamelijk onthullend. Om die reden zijn de zeventiende-eeuwse tekstbezorgers van deze doperse geschiedenis 'gezwicht' voor de bekoring van een bloemrijk mirakel. Een restant van roomse religiositeit?

⁵³De Ries, *Historie*, voorrede o2" (mijn cursivering). Zie ook Cramer, 'De geloofwaardigheid van Van Braght', 134-35.

Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips

Recent onderzoek naar het vroege reformatische boek in de Lage Landen heeft nieuwe gegevens verschaft omtrent de wijze waarop de leiders van verschillende godsdienstige bewegingen trachtten hun leer onder de aandacht van tijdgenoten te brengen. Het ongekende succes van de geschriften van Luther, ook in onze streken, had geleerd dat de drukpers het aangewezen middel was om een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Van de Nederlandse hervormers maakte David Joris als eerste op ruime schaal gebruik van het medium: zijn vroegste publicatie verscheen in 1537, spoedig gevolgd door andere tractaten en in 1542-4 door zijn hoofdwerk, het *Wonderboek* - een publicatie van een formaat en een omvang zoals hier te lande in vele jaren niet was verschenen. Het is niet verwonderlijk dat de auteur geen drukker bereid vond een dergelijk werk voor eigen rekening uit te geven en dat hij de gehele productie zelf moest financieren.¹ Ruim tien jaar later zag de leider van het Huis der Liefde, Hendrik Niclaes, zich in dezelfde situatie toen hij zijn *Spiegel der Gherechticheyt* door Plantin liet drukken. Ook hij moest opkomen voor alle kosten, tot die van de aanschaf van de benodigde lettertypen en initialen toe.²

Van deze grote werken is dus bekend hoe zij tot stand kwamen, maar ook zonder informatie op dit punt mogen we aannemen dat in de eerste decennia van de Hervorming dergelijke geschriften meestal in opdracht werden gedrukt. Naast de geringe animo van uitgevers (zoals uit hun activiteiten blijkt) om in die voor de boekhandel ook economisch zo moeilijke tijd zelf geld in uitgaven te steken, was er het probleem van de afzet en de risico's die men daarbij liep. De overheid was, ondanks haar beperkte mogelijkheden, dikwijls opvallend succesvol in het achterhalen van dissidente uitgaven. Als antwoord daarop konden drukkers het steeds dreigende gevaar van ontdekking vooral beperken door zelf buiten de verkoop te blijven. Nadat het drukken was voltooid leverden zij de oplage in haar geheel af aan de opdrachtgever, die de exemplaren in handen gaf van tussenpersonen die tot taak hadden om, al dan niet beroepshalve, te zorgen voor verdere verspreiding. Aanvankelijk vinden we hen vooral onder de aanhangers van de verschillende bewegingen, later zijn het ook rondtrekkende kramers die een belangrijke rol spelen in de distributie van allerlei verboden drukwerk.

¹ Hierover zijn gegevens bewaard afkomstig van David Joris zelf. In maart 1543 schreef hij in een brief dat de drukkosten waren opgelopen tot 425 of 430 gulden - een bedrag dat we voor de huidige tijd met ca. 200 moeten vermenigvuldigen. Zie Samme Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983) 62.

² Schr. dezes, 'Printers to Hendrik Niclaes: Plantin and Augustijn van Hasselt', *Quaerendo*, 14 (1984) 247-72 (253 vv.).

Voorzover zij niet op veilig terrein - over de grens - gevestigd waren, moesten de drukkers ook in ander opzicht er alles aan doen om hun aandeel in deze riskante activiteiten zo goed mogelijk te verbergen. Het is maar al te bekend welke methoden zij daarbij toepasten: anonimiteit, valse adressen, verzonnen namen, antedateringen - allemaal middelen om de autoriteiten op een dwaalspoor te brengen.³ Ook in de uiterlijke presentatie van hun uitgaven trachtten de drukkers zich onherkenbaar te maken. Door het gebruik te vermijden van materiaal dat mogelijk getraceerd kon worden, zoals initialen en andere ornamenten, hoopten zij te ontkomen aan een nader onderzoek - dat meestal slecht afliep voor wie eenmaal verdacht werd.

Met middelen als deze wisten heel wat drukkers in de periode van de Hervorming uit handen van hun vervolgers te blijven. Daarmee bleef hun identiteit niet alleen voor de autoriteiten in hun eigen tijd verborgen, maar ook voor latere onderzoekers. Waar de betrokkenen meer dan vier eeuwen geleden kans zagen om aan ontdekking te ontkomen, is het geen wonder dat we ook thans hun namen niet kennen. De geschiedenis zwijgt over hen; anders dan bij collega's die minder geluk hadden, zijn hun overtredingen van de plakaten nooit in rechtzaken naar buiten gekomen. En juist processtukken vormen dikwijls onze enige bron van kennis op dit terrein; als zij ontbreken wordt het onmogelijk om langs traditionele weg het aandeel van deze ondergrondse werkers te achterhalen. Als men daartoe in de loop der jaren toch pogingen deed, waren de resultaten wegens een tekort aan gegevens bijna steeds onbevredigend.

Thans is ook een andere aanpak van het probleem mogelijk. Waar de historische bronnen ontbreken om de herkomst van zovele van deze publicaties vast te stellen, kan men, naasteventuele inhoudelijke inlichtingen, ook uiterlijke kenmerken als aanwijzing gebruiken. Niet zelden vormt een dergelijke bibliografische analyse de enige methode om aan deze uitgaven de informatie te ontfangen die hun herkomst en soms hun datering kan verraden: welke drukkers voor hun productie verantwoordelijk waren en wanneer dat (ongeveer) was. Bij zo'n onderzoek worden de initialen en andere ornamenten die zij bevatten, vergeleken met overeenkomstige elementen in drukwerk waarvan de maker bekend is. Waar zij identiek blijken is daarmee de verborgen maker gevonden. Onder niet al te ongunstige omstandigheden zijn ook lettertypen - en vooral: de combinaties waarin deze voorkomen - voor dit doel geschikt. Drukpers hadden in het algemeen voor clandestiene uitgaven geen aparte typen in huis; slechts een enkele van hen ging in zijn voorzichtigheid zover dat hij daarvoor een speciale

³ Voor een recent overzicht van wat bekend is over het reformatorische boek in de Lage Landen zie *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)*. Dossier conçu et rassemblé par J.-F. Gilmont (Paris, 1990), waarin: A.G. Johnston, 'L'imprimerie et la Réforme aux Pays-Bas, 1520-c.1555' (155-86), en Dez. en Gilmont, 'L'imprimerie et la Réforme à Anvers' (191-216).

tekstletter aanschafte.⁴ Wel greep men soms voor ondergronds werk naar obsoleet zetmateriaal of beperkte men zich, om aan ontdekking te ontkomen, tot het gebruik van één enkel, algemeen voorkomend, lettertype.

Onderzoek langs deze weg stelt ons in staat de drukkers te achterhalen van allerlei zonder adres verschenen drukwerk uit de tijd van Hervorming en Opstand. Vergelijking van initialen en andere houtsnee ornamenten werd reeds lang voor het doel gebruikt; dat voor deze periode ook typenvergelijking zeer betrouwbare uitkomsten geeft is een vaststelling van recenter datum.⁵ Zoals we zullen zien blijven zich echter moeilijkheden voordoen wanneer het te onderzoeken drukwerk te weinig significante elementen bevat om tot een definitieve toeschrijving te komen. Men mag hopen dat een nog gedetailleerder kennis van de destijds gebruikte lettertypen in deze gevallen tot oplossingen zal leiden. Daarbij kan ook onderzoek naar regionale gebruiken en individuele gewoonten van zettters wellicht helpen. En anders moeten we erin berusten dat sommige drukkers er inderdaad in geslaagd zijn om voorgoed aan ontdekking te ontkomen.

Het doel van dit artikel is de resultaten bekend te maken van een onderzoek langs de aangegeven weg naar de literaire nalatenschap van Menno Simons en Dirk Philips. In tegenstelling tot de honderden verhandelingen van David Joris, die tot voor kort nooit als groep op hun herkomst en datering waren onderzocht,⁶ is het oeuvre van deze twee voormannen van de doperse beweging reeds bibliografisch bestudeerd. Nadat in het verleden vooral K. Vos veel gegevens over de geschiedenis van Menno Simons' publicaties bijeen had gebracht,⁷ verscheen in 1962 Prof. Horsts met grote zorgvuldigheid samengestelde bibliografie. Het boek bracht voor het eerst een geordende en beargumenteerde beschrijving van de diverse uitgaven van Menno's

⁴ Een enkel voorbeeld: omstreeks 1527 schafte de Antwerpse drukker Adriaen van Berghen, de belangrijkste uitgever van protestantse publicaties in zijn tijd, voor clandestien werk een speciale, Duitse letter aan. Geen enkel boek waarin hij het gebruikte draagt zijn naam.

⁵ Zie hierover ook schr. dezes, 'Mennonitica en bibliografisch onderzoek' in: *Theologie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*. Bijdragen [...] bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus (Amsterdam, 1985) 134-48 (140 vv.).

⁶ Schr. dezes, Printers to the 'arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works', dat binnenkort zal verschijnen in het bibliografische tijdschrift *Quaerendo*.

⁷ K[arel] Vos, *Menno Simons 1496-1561*. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden (Leiden, 1914) *passim*; zie ook de samenvatting op pp. 289 vv.: 'Uitgaven van Menno's Geschriften'. Hierna geciteerd als Vos. Voor een overzicht van het onderzoek na Vos zie: Cornelius Krahn, 'Menno Simons Research (1910-1960)' in: *No Other Foundation. Commemorative Essays on Menno Simons* (North Newton, Kansas, 1962) 65-76, en de literatuur-opgaven in *DB*, waaronder J.P. Jacobszons 'Beknopte bibliografie van doperse literatuur, 1945-75', *DB N.S.* 1-4.

werken. Bovendien vermeldt het vele gegevens, ontleend aan de vroegere literatuur, over hun ontstaan, publicatie en verspreiding.⁸ Als bezwaar kan gelden dat de titelbeschrijvingen niet steeds de gangbare bibliografische regels volgen en soms te summier zijn, maar ook vormde voor de auteur het determineren van anonieme drukken een hinderpaal. Hij moest met spijt vaststellen dat hun herkomst in de meeste gevallen niet te achterhalen was wegens het (toen nog) ontbreken van een vergelijkend overzicht van de destijds gebruikte lettertypen.⁹

Van Dirk Philips hebben we een uitstekende bibliografische lijst in de vorm van een catalogus van zijn werken in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam (deels als bruikleen van de Doopsgezinde Bibliotheek), aangevuld met beschrijvingen van enkele elders bewaarde uitgaven.¹⁰ De samensteller, Marja Keyser, kon bovendien voor een tweetal verloren tractaten gebruik maken van titelopgaven destijds genoteerd door Dirk Philips' biograaf J. ten Doornkaat Koolman.¹¹ Ook hier bleek het vaststellen van de drukker niet steeds mogelijk.

Sindsdien is onze kennis echter voldoende toegenomen om een tamelijk volledige lijst op te stellen van de verschillende drukkers die in de zestiende eeuw door hun werk hebben bijgedragen tot de groei van de doperse beweging. Hun uitgaven zullen hier, ook als het herdrukken betreft, in een zoveel mogelijk chronologische volgorde worden beschreven. De toegepaste methode van onderzoek brengt met zich mee dat alleen edities ter sprake kunnen komen waarvan een (desnoods incompleet) exemplaar is gevonden; voor een typografische analyse kan eventueel een fragment van enkele bladen voldoende zijn. Voor uitgaven waarvan niets is bewaard blijven we echter aangewezen op de schaarse informatie van historische bronnen.

⁸ Irvin B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons, ca. 1496- 1561, Dutch Reformer*. With a Census of known copies (Nieuwkoop, 1962). Geciteerd als: Horst of, waar zijn nummers worden opgegeven, met de letter H. Verwijzingen door de auteur naar de oudere literatuur worden in het algemeen niet herhaald.

⁹ Hierin voorziet thans het standaardwerk van H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam, 1968), hierna geciteerd met het acroniem VPT.

¹⁰ Marja Keyser, *Dirk Philips 1504-1568. A Catalogue of his Printed Works in the University Library of Amsterdam* (Amsterdam, 1975), verder geciteerd als Keyser of, bij nummers, met de letter K. Ook voor dit boek geldt dat daarin gegeven literatuurverwijzingen hier doorgaans niet worden herhaald.

¹¹ J. ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips, vriend en medewerker van Menno Simons, 1504-1568* (Haarlem, 1964). Geciteerd als Koolman. Enkele jaren eerder was een overzicht verschenen van Dirk Philips' geschriften, met speciale aandacht voor hun datering: William Keeney, 'The writings of Dirk Philips', *The Mennonite Quarterly Review (MQR)*, 32 (1958) 298-306. Uit nog vroeger tijd behouden F. Pijsers belangrijke aantekeningen bij de heruitgave van het oeuvre in *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica (BRN)*, dl. 10 ('s-Gravenhage, 1914) hun waarde.

Het begin: de eerste boeken van Menno Simons

Lange tijd heeft men - ten onrechte, zoals we zullen zien - Menno Simons' *Dat Fundament des Christelycken leers* (H 10 en fig. 8-9; NK 1512) beschouwd als het eerste werk dat hij liet drukken. Het boek heeft op het titelblad de vermelding 'Anno M.D.xxxIx' (afb. I) en achteraan een colofon met: '1540. M.ccccxI'. Dat laatste jaartal was dus, zoals gebruikelijk bij een dergelijke vorm van datering, het jaar van verschijnen. Hetzelfde moet dan gelden voor de in alle vier bewaard gebleven exemplaren op dat werk volgende verhandeling *Voele goede und Chrystelycke leringhen den 25. Psalm* (H 34 en fig. 17; NK 1513), eveneens met M.D..xxxIx op de titel, die, zoals de onderkast signaturen uitwijzen, een bibliografische eenheid met het voorgaande vormt. Twee exemplaren bevatten bovendien nog een kort stukje zonder datum, *Een corte vermaninghe [...] van die wedergeboorte* (H 37 en fig. 19; NK 1514), dat in dezelfde lettertypen is gedrukt en zonder twijfel uit dezelfde drukkerij stamt.

In de *Nederlandsche bibliographie* van Nijhoff-Kronenberg¹² is nu deze *Corte vermaninghe* met [c. 1538] wat vroeger gedateerd dan de beide andere verhandelingen. De kwestie is niet zonder belang, omdat dit stukje dan Menno's eerste publicatie zou zijn en bovendien onmiddellijk zou aansluiten op de vroegste uitgaven van David Joris uit 1537.¹³ Er wordt echter in NK geen enkele reden aangevoerd voor het naar voren schuiven van de verschijningsdatum en de juistheid ervan lijkt op z'n minst dubieus. De in het oeuvre van de auteur unieke vorm van uitgave, met een begroeting van de lezer op de eerste pagina en de eigenlijke titel van het traktaat op de keerzijde van het blad,¹⁴ lijkt veel op een navolging van sommige van de tractaten van David Joris met dezelfde bijzonderheid die omstreeks 1540 in Antwerpen verschenen.¹⁵

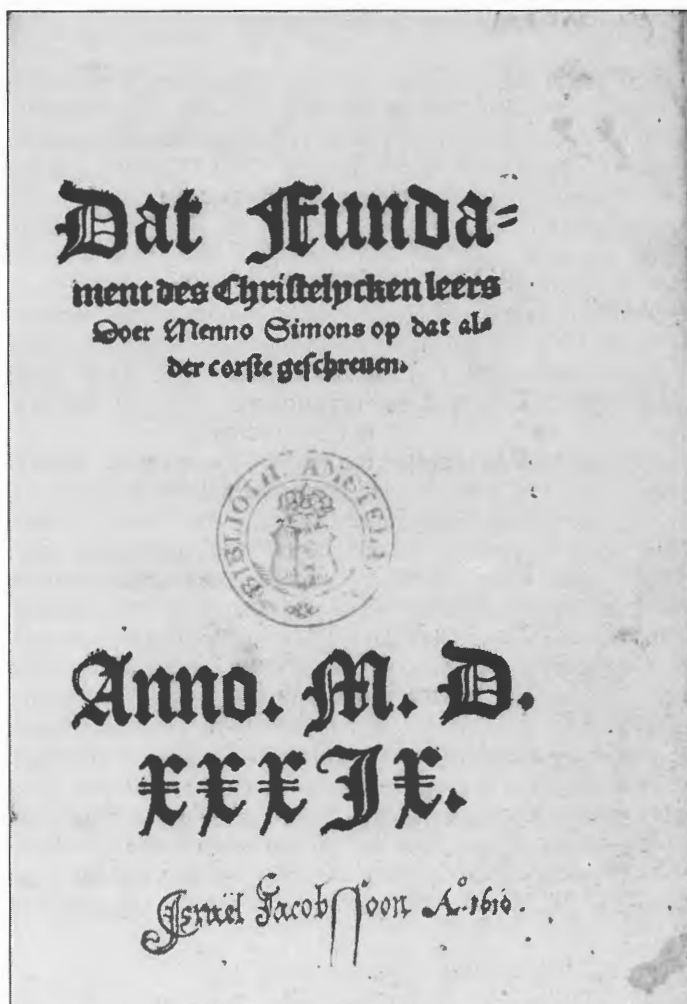
Een belangrijker argument voor ca. 1540 als jaar van uitgave voor dit stukje ligt in het feit dat van de drukkerij in kwestie geen vroeger werk bekend is. Zoals Mej. Dr. M.E. Kronenberg reeds heeft opgemerkt, behoren de boeken tot een kleine groep van drukken van een anonieme pers, samen met o.a. een traktaat van David Joris (NK 3280 = vdL 2). Ook verscheen daar de oorspronkelijke uitgave van het *Testament* van Anneken Jans (NK 3933 = vdL 228), een bewonderaarster van deze profeet die in

¹² W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*; I-III, 1e-5e stuk ('s-Gravenhage, 1923-71). Afkorting: NK.

¹³ Over de vroegste uitgaven van Menno Simons en hun datering zie ook de gegevens en uitspraken vermeld in de uitvoerige noot bij H. 34.

¹⁴ Voor de tekst van beide pagina's zie de reproducties, zonder afscheiding onder elkaar afgedrukt, in Horst afb. 19.

¹⁵ Dit betreft de nrs. 177, 180, 183 en 199 in A. van der Linde, *David Joris. Bibliografie* ('s-Gravenhage, 1867; geciteerd met vdL). Zie hiervoor mijn in n. 6 vermelde artikel.



Afb. I: Menno Simons, *Dat Fundament des Christelycken leers*. Z.pl.
[Oost-Nederland?], 1539-40 (in fine). (UB A'dam). - Horst 10.

1539 om haar geloof was terechtgesteld.¹⁶ De laatst verschenen publicatie die we kennen van deze drukkerij draagt het jaartal 1541¹⁷ en niets wijst er op dat zij reeds in 1538 werkzaam was. Waar het bedrijf was gevestigd is nog raadselachtig, maar Nederduitse elementen in taal en spelling wijzen onmiskenbaar naar het Oosten van ons land. In dit verband lijkt de volgende getuigenis van belang. Tijdens zijn verhoor op 31 maart 1545 verklaarde Quirijn Pieterssen, een kramer in naalden en andere artikelen, dat hij wel 25 boeken van Menno Simons had verkocht. Hij had die uit Friesland ontvangen, maar zij waren ‘gedrukt tot Deventer bij een lange man wonende bij die groote kerck, ende nae hij heeft gehoord zoude dezelve gevangen hebben geweest overmits dat hij boucken van quade secten hadde geprint’.¹⁸ Deze bekentenis, uitgesproken nadat hij eerder had geweigerd de drukker te noemen, kan moeilijk op een ander werk betrekking hebben dan op *Dat Fundament* en eventueel op wat daarmee tezamen was uitgegeven.

Het probleem is nu dat een der lettertypen in deze boeken niet, althans niet op dit formaat, terug te vinden is bij de twee drukkers die in deze tijd te Deventer werkzaam waren. Behalve enkele algemeen voorkomende Nederlandse textura’s in de opschriften is voor de tekst een Schwabacher gebruikt. Dit is een Duitse letter die, voorzover bekend, in deze jaren bij ons alleen in Deventer en Nijmegen werd toegepast. Het type heeft hier een grootte van 77/8 mm. voor twintig regels (de gebruikelijke meet-eenheid). In Deventer bezaten zowel Albert Pafraet als Dirck (II) van den Borne datzelfde type, maar op een formaat van 74/5 mm.; zij maakten waarschijnlijk gebruik van dezelfde matrijzen of betrokken het lood van dezelfde lettergieter.¹⁹ Het te constateren verschil van 2 à 3 mm. lijkt gering, maar is zeer wezenlijk; het betekent dat hier sprake was van verschillende stellen matrijzen, ieder met een gietinstrument. Het lijkt bijzonder onwaarschijnlijk dat een van deze drukkers het type op twee zo weinig van elkaar verschillende corpsen in zijn bezit had en daarvan blijkt ook niets

¹⁶ Zie recent over deze martelares: Werner O. Packull, ‘Anna Jansz of Rotterdam, a Historical Investigation of an early Anabaptist Heroine’, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 78(1987) 147-73.

¹⁷ In 1541 was het bedrijf nog werkzaam. Met dat jaartal verscheen een uitgave van *Die testamenten der twelff patriarchen* (NK 1999, en zie dl. 2 p. lvii). Verder kennen we van deze drukkerij nog, ongedateerd, *Eyn korte unde heerlicke bekentenisse des geloves* (NK 3274), daar vragenderwijs op naam van David Joris gesteld maar thans, eveneens met een vraagteken, toegeschreven aan Nicolaes Meyndertsz van Blesdijk; zie Zijlstra (n. 1), 19.

¹⁸ *Documenta anabaptistica neerlandica* (DAN) II, Amsterdam 1536-1578, ed. A.F. Mellink (Leiden, 1980) 55 (en zie 53).

¹⁹ Voor reproducties van dit lettertype zie Wouter Nijhoff, *L’Art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540. Reproduction en fac-simile des caractères typographiques, marques d’imprimeurs, gravures sur bois et autres ornements [...]*, 2 dln. + Suppl. (La Haye, 1926-35; hierna geciteerd als NAT), dl. I: Albert Pafraet pl. X, afb. 49 en 53; Theodoricus de Borne pl. VIII, afb. 38-9.

uit hun andere publicaties. Maar evenmin is bekend dat een derde drukker omstreeks deze tijd in Deventer gewerkt zou hebben. We kunnen daarom slechts vermoeden, dat ergens in het Oosten van ons land een clandestiene drukkerij heeft bestaan die, gerekend naar het bewaard gebleven werk, twee of hooguit drie jaar actief is geweest.

De twee hier genoemde '1539' gedateerde boeken zijn niet de enige met dat jaartal. Ook *Die oorsake waerom dat ick M.S. niet af en late te leeren, ende te schrijven* (H 46 en fig. 25; NK 3523) heeft aan het einde: Anno M.CCCCC.XXXIX. Zoals uit de 'dubbele' katernsignatures Aa etc. blijkt, sloot deze verhandeling aan op een ander traktaat, en inderdaad vinden we op de voorlaatste pagina van Menno's *Verclaringhe des christelycken doopsels* (H 44 en fig. 24; NK 3524), dat er aan vooraf gaat, de mededeling: 'Hier volcht dat tweede boeck'. Ook deze twee delen verschenen dus tezamen en het jaartal in het colofon moet tevens voor de ongedateerde *Verclaringhe* gelden. Mej. Kronenberg hield rekening met de mogelijkheid dat dit '1539' zou slaan op de voltooiing van de geschriften en niet op het jaar van uitgave. Zij werd daarin gevolgd door Horst die als datum ca. 1542 kiest. Het is echter mogelijk aan te tonen, dat de werken wel degelijk in 1539 zijn verschenen. De drukker was namelijk Mattheus Crom in Antwerpen, die sinds kort (1537, of einde 1536) zelfstandig was gevestigd en zowel anoniem als onder de schuilnaam Niclaes van Oldenborch heel wat verboden zaken heeft gedrukt.²⁰ Hij gebruikte hier zijn tekstletter, een Lettersnijder mediaan,²¹ nog zonder de *bâtarde* v die hij juist tegen het einde van dit jaar 1539 zou aanschaffen en die we daarna steeds als een waardevol herkenningmiddel in zijn drukwerk aantreffen.²² Ook de andere lettertypen in de boeken komen overeen met wat hij aan zetmateriaal in huis had.²³ Voorzover thans na te gaan was Crom dus de eerste drukker die voor Menno Simons heeft gewerkt.

In de twee bewaard gebleven exemplaren van deze boeken is nog een derde

²⁰ Zie over hem H.F. Wijnman, 'De Antwerpsche hervormingsgezinde drukker Mattheus Crom en zijn naaste omgeving', *De Gulden Passer*, 40 (1962) 105-24; Dezelfde, 'The mysterious sixteenth-century printer Niclaes van Oldenborch: Antwerp or Emden?', in: *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey* (Amsterdam, 1966 [= 1968]) 461, 470-1, 475; en voor de verdere literatuur over hem: Anne Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop, 1975) 50-1.

²¹ Voor deze zeer succesvolle letter, bij verreweg de meeste drukkers in de Nederlanden in gebruik, zie *VPT* (n. 9), 140-2: T 30.

²² Voor reproducties van het lettertype zoals Crom het gebruikte zie *NAT* (n. 19), dl. II: *Les Pays-Bas méridionaux*, Mattheus Crom, pl. III afb. 15 (zijn oude type) resp. afb. 18-20 (de nieuwe variant).

²³ Het is hier niet de plaats voor uitvoerige bibliografische analyses, maar ik moet toch iets zeggen over de gebruikte lettertypen omdat Mej. Kronenberg niet tot een identificatie kwam; zij herkende het materiaal in deze boeken blijkbaar niet als dat van Crom. De toegepaste tekstletter, de Lettersnijder mediaan (*VPT* T 30), komt bij teveel drukkers voor om als aanwij-

verhandeling bijgebonden: *Van dat rechte Christen gheloove* (H 42 en fig. 22; NK 3522). Ook dit is een Antwerpse druk, maar niet, zoals men tot dusver meende, uit dezelfde drukkerij. Het boek is wel uit de Lettersnijder mediaan gezet, maar het letterbeeld vertoont verschillen: zo zien we hier de oorspronkelijke ‘vierkante’ y in plaats van de slanke gebogen vorm die Crom gebruikte.²⁴ Op grond van andere details lijkt het waarschijnlijk dat Hendrik Peetersen van Middelburch²⁵ de drukker was; het drukwerk bevat echter te weinig significante elementen om daarover met zekerheid een uitspraak te doen. De verschijningsdatum blijkt na die van *Dat Fundament* te liggen, omdat in een passage naar dit werk wordt verwezen.²⁶

Dat deze boeken uit Antwerpen kwamen was reeds lang bekend uit de berichten, herhaaldelijk geciteerd, over het proces van Jan Claesz, een boekverkoper in Amsterdam die op 19 januari 1544 werd gevonnist. Hij was schuldig bevonden aan het laten drukken van 600 exemplaren van een werk van Menno Simons, waarvan hij er vierhonderd naar Friesland had gezonden. Hij verklaarde dat de boeken vanuit Antwerpen waren geleverd, maar dat de drukker hem onbekend was. Dat laatste lijkt

zing te kunnen dienen. Hetzelfde geldt voor een Brevier textura van 52 mm. voor 20 regels (T 47) die hier in de marginalia is gebruikt. Wel belangrijk voor de toeschrijving is de ‘Aldus’ cursief van 80 mm. (NAT Matthaeus Crom III.16). De letter is gelijk aan een type dat eerder alleen bij Martin de Keyser voorkwam; mogelijk heeft Crom het na diens dood uit de boedel overgenomen. Ook valt op dat nergens, zelfs niet in de titels, een grotere textura is gebruikt dan de genoemde mediaan — evenmin als dat het geval is in andere vroege publicaties van Crom. In plaats daarvan is in de titel van *Die oorsake* de bovenste regel gezet in grote kapitalen van een romeins alfabet, toegeschreven aan Peter Schoeffer, waarvan we weten dat Crom een stel bezat; zie NAT Crom I.4 en III.15. Op het titelblad van de *Verclaringhe* werd in het ontbreken van grotere textura’s voorzien door de beginregels in hout te (laten) snijden. Karakteristiek voor Croms werk van zijn eerste jaren is ook het veelvuldige gebruik van allerlei typografische tekens als handjes, klaverblaadjes, kruisjes en asterisks. Op grond van deze combinatie van kenmerken moet Crom als drukker worden aangewezen.

²⁴ Het titelblad is (vergroot) afgebeeld in Horst afb. 22. De inscriptie ‘Amsterdam 1539’ berust op de fantasie van een vroegere eigenaar van het exemplaar. — Christoph Bornhäuser, *Leben und Lehre Menno Simons’. Ein Kampf um das Fundament des Glaubens (etwa 1496-1561)* (Neukirchen - Vluyn, 1973) Exkurs III: ‘Menno Simons’ “Van het rechte Christen geloove” (177), merkt op ‘Es handelt sich also offenbar um zwei verschiedene Drucke’. Men zou daaruit kunnen opmaken dat de twee bewaarde exemplaren van het werk van verschillend zetsel zijn gedrukt. Dit is echter niet het geval: men heeft slechts enkele fouten in de nummering van de katernsignatures verbeterd. We hebben hier dus te maken met twee niet geheel identieke staten van eenzelfde uitgave.

²⁵ Zie over hem Rouzet (n. 20) 170-1. Hij werd reeds in 1525 veroordeeld wegens het verkopen van ketterse boeken.

²⁶ Fo. O2r.: ‘[...]des doopsels ende avontmaels hebben wi in dat fundament des Christelijcken leers een weynich afghelert [...]’.

weinig aannemelijk, maar de naam komt inderdaad niet in de processtukken voor en de veroordeelde heeft dus blijkbaar kans gezien de identiteit van de man te verzwijgen.²⁷

Het ging hier vermoedelijk om de totale oplage van het zojuist genoemde *Van dat rechte Christen gheloove*, dat dus mogelijk in 1542 of 1543 van de pers kwam. Misschien had men zich door het wegvallen van de drukkerij van *Dat Fundament* gedwongen gezien weer een drukker in Antwerpen te zoeken.

Daarna duurde het ongeveer tien jaar voordat opnieuw tractaten van Menno Simons het licht zagen. Het zijn omwerkingen van twee reeds eerder gepubliceerde teksten: het laatste gedeelte van *Dat Fundament*, onder de titel *Een schoone [...] redene aen die overhey, gheleerde, ende ghemeyn volck* (H 20 en fig. 13) en: *Een schoone [...] leeringhe [...] vermanende tot die hemelsche wedergeboorte ende nieuwe creatuere* (H 38 en fig. 20), eerder uitgegeven als *Een corte vermaninghe [...]* (H 37). Deze nieuwe edities verschenen, in tegenstelling tot de oorspronkelijke, zonder auteursnaam en datum. Zij onderscheiden zich van de andere publicaties van Menno Simons die tijdens zijn leven werden uitgegeven door hun titelversiering: een brede houtsneerand met kandelabers en andere renaissance-ornamenten en een wapenschild met de Habsburgse adelaar (afb. II).²⁸ Ook de tekstletter is ongewoon: het is een 62 mm. Rotunda van waarschijnlijk Franse herkomst, een inmiddels verouderd type dat rond 1525 in Antwerpen bij sommige drukkers in gebruik was maar daarna al spoedig uit hun letterkasten verdween.²⁹ In beide boekjes komt dezelfde initiaal A voor, die een toeschrijving mogelijk maakt. De letter is namelijk terug te vinden bij Christoffel van Ruremunde (Endoviensis), wiens drukkerij na zijn vroege dood voortgezet werd door zijn vrouw en daarna door zijn zoon.³⁰

Deze Christoffel begon in 1524 zelfstandig te drukken, vooral voor de Engelse markt, en wij vinden zowel de genoemde tekstletter als de initiaal reeds in een uitgave van hem uit 1525: William Lyndewood, *Provinciale seu constitutiones Anglie* (NK 1442, STC 17111).³¹ Naderhand gebruikte zijn weduwe deze A in de Franse editie van een regeringsedict: *Copie de certains debonnaires avertissementz [...]*, Anvers, vefve

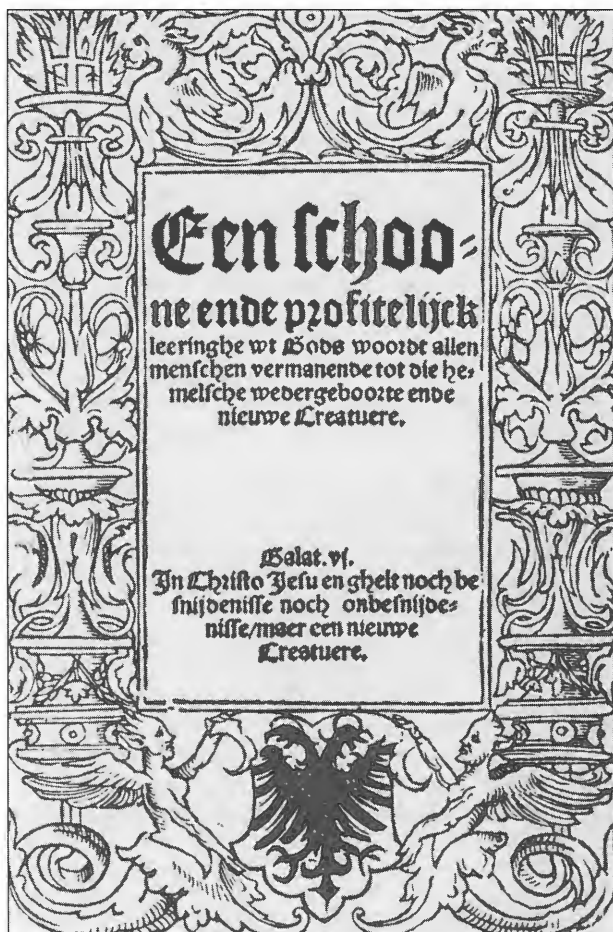
²⁷ DAN II (n. 18), 46-50, 54-7, 61-3, 67 en 74.

²⁸ De rand, op een ander titelblad, is afgebeeld in NAT Inconnus III.8. Het jaartal 1518 van de uitgave daar is een antedatering.

²⁹ NAT Christophorus Ruremundensis (Endoviensis) VII. 31; zie ook NAT Adriaen van Berghen IX. 37 en Willem Vorsterman XV. 48.

³⁰ Voor gegevens over deze drukkersfamilie zie Rouzet (n. 20) 193-5.

³¹ Aan het begin van de *Tabula*, op A2^r. Voor het verslag van een speurtocht naar deze letter zie Dennis E. Rhodes, 'The First Edition of Gildas', *The Library*, 6th S. I (1979), 355-60, met op Plate I reproducties van zowel de initiaal als het hier gebruikte lettertype.



Afb.II: [Menno Simons], [...] *Die hemelsche wedergeboorte ende nieuwe creature*. Z.pl. en jr. [Antwerpen, Hans II van Ruremunde, ca 1551-2]. (Doopsgez. Bibl., UB A'dam). - Horst 38.

de Christofle, [1542].³² Zij had aanvankelijk het fonds van haar man voortgezet maar toen de afzet naar Engeland stagneerde en nieuwe orders uitbleven, stapte zij over op het drukken van overheidspublicaties en nieuwstijdingen. In 1546 werd deze laatste activiteit echter verboden en moest zij besluiten haar pers stil te zetten. De Lettersnijder mediaan die zij voor dit werk in 1542 had aangeschaft - met een *bâtarde* v, als bij Crom, maar met een verlengde f en lange-s - werd naderhand ook door haar zoon gebruikt toen deze het bedrijf overnam. Van deze Hans (II) van Ruremunde zijn slechts enkele gesigioneerde drukken uit de jaren 1550-53 bekend.³³ Daarna verschenen geen boeken meer onder zijn naam, maar de drukkersinventaris bleef nog enige tijd bijeen: in 1558 gaf een zekere Melchior Endovianus (een andere zoon?) een boek uit met in het colofon de vermelding 'typis Christophori Ruremundensis'.³⁴

De vraag is nu niet uit welke drukkerij de twee boekjes van Menno Simons afkomstig zijn, want dat staat vast, maar: door wie en wanneer werden ze gedrukt? Zowel moeder als zoon komen in aanmerking. Beiden werkten met het hier toegepaste zetmateriaal binnen de periode waarin, naar we mogen aannemen, de drukken tot stand kwamen.

In kwesties als deze is dikwijls geen zekerheid te krijgen, maar het lijkt zeer waarschijnlijk dat Hans (II) van Ruremunde hier de drukker was. Er is namelijk nog een andere publicatie in het genoemde, ongewone Rotunda lettertype en met dezelfde initiaal verschenen: *Een schoon ende profijtelijck Register inhoudende die principaelste Artikelen [...] in dat gansch Oude ende Nieuwe Testament [...etc.]*.³⁵ Het titelblad heeft als impressum 'Ghedruet met Gratie ende Privilegie des Alderhoochsten. Int jaer [...] M.D.LJJ'. Dit jaartal komt overeen met de datering die Horst in navolging van Vos voor H 38 geeft, op grond van het feit dat Marten Micron deze publicatie noemde in zijn gesprek met Menno te Wismar in februari 1553. Maar ook H 20 is dan afkomstig van Hans van Ruremunde, want de identieke uitvoering toont aan dat de twee boekjes zeer waarschijnlijk tijdens hetzelfde drukproces tot stand kwamen.

Het feit dat men voor deze uitgaven uitweek naar Antwerpen wijst er op dat dichter

³² *Belgica Typographica 1541-1600. Catalogus librorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*. Eds. Elly Cockx-Indestege & Geneviève Glorieux, vols. 1-2 (Nieuwkoop, 1968, 1977-80; verder geciteerd als *Belg. Typ.*) no. 2045, bl. π4^r.

³³ Rouzet (n. 20), 195.

³⁴ *Processionale adusum [...] ecclesiae Sarum*, een liturgisch werk voor het bisdom Salisbury dat ook Christoffel van Ruremunde reeds had gedrukt. Zie *British Museum General Catalogue of Books*, dl. 139, 491. Enkele nadere gegevens over Melchior Endovianus bij Rouzet (n. 20), 62.

³⁵ J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*, 2 dln. (Gent, 1979) no. R 104. — De initiaal staat op A3^r.

bij huis geen drukker was te vinden. Verwonderlijk is dat niet: het begin van de jaren vijftig was een absoluut dieptepunt in de geschiedenis van de boekproductie in de Noordelijke Nederlanden. De slechte economische omstandigheden hadden tot gevolg dat de drukkers zich onvoldoende konden verweren tegen de opdringende concurrentie uit het Zuiden. Zij die de strijd volhielden zagen zich daarbij door de steeds scherpere plakaten sterk in hun mogelijkheden beperkt.³⁶ Deze factoren veroorzaakten een malaise in het ambacht die ernstiger was dan zij ooit was geweest of naderhand zou zijn. Natuurlijk herinnerde men zich ook de terechtstelling, in 1542 in Den Haag, van Adriaen van Berghen uit Antwerpen wegens de handel in 'ketterse' boeken.³⁷

Of nu geloof, gebrek aan middelen of angst de oorzaak was - ondanks het gebrek aan werk hielden de weinige nog actieve drukkers zich ver van riskante opdrachten.³⁸ De enige uitzonderingen waren de Deventer drukkers Albert Pafraet en Dirk (II) van den Borne die, toen zij hun eens grote afzet in schoolboeken bijna geheel zagen wegvallen, voor David Joris gingen werken.³⁹ Maar dat was tien jaar geleden; zij waren inmiddels ter verantwoording geroepen en veroordeeld en het zou nog enige tijd duren voordat een van deze twee, Van den Borne, het opnieuw waagde een opdracht van deze aard te aanvaarden - ditmaal voor de leider van het Huis der Liefde, Hendrik Niclaes.⁴⁰ In het begin van de jaren vijftig was in de Noordelijke Nederlanden blijkbaar voor clandestiene uitgaven geen drukker te vinden.

We merkten reeds op dat Hans van Ruremunde in 1553 een streep zette onder zijn loopbaan als drukker-uitgever. Kort nadat zijn consent voor dat beroep was hernieuwd, liet hij in dat jaar nog slechts een Nieuw Testament verschijnen. Dat was blijkbaar zijn laatste uitgave; daarna hield hij zich voorzover we weten alleen met de

³⁶ Voor verdere oorzaken van de benarde situatie waarin drukkers en uitgevers zich bevonden, zie mijn 'A Haarlem press in Sedan and Emden', *Quaerendo*, 19 (1989) 225-8.

³⁷ Voor dit afschrikwekkende gebeuren zie M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd* (Amsterdam, 1948) 89-92.

³⁸ Slechts in enkele steden kon men nog spreken van werkelijke uitgevers. In Amsterdam waren dat sinds kort Willem Jacobsz en wat later ook Jan Ewoutsz. In Kampen was Steven Joessen juist begonnen; hij zou worden gevolgd door Peter Warnersen met wiens activiteiten de stad in de jaren 1560-66 een centrum van heterodoxe en dissidente uitgaven werd. In Delft en Leiden trachtte Simon Jansz resp. Jan Matthijsz hun bedrijf op gang te houden met het uitgeven van ephemera als almanakken en met drukwerk voor Kerk en overheid. In 's-Hertogenbosch waren Jan (I) Scheffer en Jan (I) van Turnhout afhankelijk van opdrachten van de stedelijke school en van enkele kloosters. In Utrecht tenslotte leidde Herman (I) van Borculo de enige humanistische uitgeverij die in deze tijd in onze streken stand hield.

³⁹ Zie hiervoor mijn David Joris artikel (n. 6).

⁴⁰ Schr. dezes, 'Printers' (n. 2), 250-3.

boekhandel bezig.⁴¹ Menno Simons raakte dus wederom zijn drukker kwijt en zag zich genoodzaakt naar een vervanger uit te zien. In de loop der jaren was blijkbaar van verschillende van zijn boeken de voorraad uitgeput geraakt - waaronder van *Dat Fundament* - en men moest dus een mogelijkheid vinden om die te herdrukken.

Menno Simons woonde omstreeks deze tijd, in de winter van 1553-54, te Wismar, tijdens welk verblijf hij, zoals reeds opgemerkt, in debat ging met Marten Micron en andere leiders van de uit Londen geëmigreerde Nederlanders. In het voorjaar moest het gezelschap de stad weer verlaten; velen van hen zouden in Emden een toevluchtsoord vinden. Zelf kreeg hij in de loop van 1554 een gastvrij onderdak bij de adellijke familie Von Ahlefeldt op het landgoed Fresenburg bij Oldesloe, gelegen tussen Hamburg en Lübeck. Hij zou er op Wüstenfeld, de vestiging van een kleine groep aanhangers, blijven wonen tot het einde van zijn leven in 1561. Daar werd nu ook een eigen drukkerij ingericht, waarvan het bestaan vermeld is in een rapport aan de Deense koning van 28 november 1554.⁴² Behalve daarover zonden de opstellers van het stuk ook informatie over de aanhouding van enkele drukkers die, met hun uitrusting en tien vaten Bijbels in losse vellen, waren aangetroffen op weg van Lübeck naar de Nederlanden.⁴³ Bij hen bevond zich, zoals wordt medegedeeld, een 'doper' die op Wüstenfeld zou gaan wonen, waar voor hem een huis werd gebouwd.

De vraag is nu: betrof dit bericht Menno Simons en was het deze drukkerij die in Wüstenfeld opnieuw in werking werd gesteld? Het is immers denkbaar dat de doperse leider, van Wismar op weg naar zijn nieuwe woonplaats, in Lübeck een daar (tijdelijk?) gevestigde Nederlandse drukker bereid had gevonden om voor hem te komen werken. Marja Keyser heeft terecht vastgesteld dat het bij de aangetroffen boeken ging om een Nieuw Testament en een deel Profeten van het Oude Testament die in 1554, zonder vermelding van drukplaats, zijn verschenen op naam van Mattheus Jacobszoon - mogelijk een pseudoniem.⁴⁴ We kunnen het letterbeeld van deze drukken dus vergelijken met wat later in Fresenburg van de pers kwam. Het

⁴¹ In een acte uit 1556 wordt als zijn beroep boekhandelaar vermeld, cf. Rouzet (n. 20), 195. — Voor de titel van *Dat gheheel nieuwe Testament* [met:] *Die Epistelen wt den ouden Testament diemen jaerlicx houdt* [...], Thantwerpen, Hans van Remundt, 1553, zie: *British Museum Catalogue* (n. 34) 18, 1360.

⁴² '[...] heben ock de druckerie und alles wat dartho horet, bi sick'. Voor deze berichtgeving en de geschiedenis van de drukkerij zie Marja Keyser, 'The Fresenburg Press: An Investigation pertaining to Menno Simons' Printing Office in Holstein, Germany, 1554-1555', in: *The Dutch Dissenters. A Critical Companion to their History and Ideas*, ed. Irvin B. Horst (Leiden, 1986) 179-86; Zie ook Cornelius Krahn, *Menno Simons (1496-1561). Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinnten* (Karlsruhe, 1936) 84-8.

⁴³ Dit was maar een deel van de oplage: veertien vaten waren reeds naar Antwerpen verzonden.

⁴⁴ Marja Keyser, 'De drukkerij van Mattheus Jacobszoon, Lübeck 1554', *DB N.R.* 5 (1979) 91-4.

resultaat is, anders dan men wellicht zou verwachten, negatief: het zetmateriaal en de technische kwaliteit van de twee groepen verschillen teveel om van dezelfde drukkerij en dezelfde drukkers afkomstig te zijn. Doorslaggevend daarbij is de mediaan tekstletter: in de Bijbeluitgaven vinden we de authentieke Lettersnijder textura, in de Fresenburger drukken een kwalitatief mindere navolging (VPT T 33). Deze laatste is een zelden voorkomend lettertype dat geen succes had en, nadat het in 1553 was gebruikt voor Bergaigne's herdruk van de Leuvense *Bibel*, spoedig van de markt verdween.⁴⁵

Met de Bergaigne mediaan als indicatie kan men nu vaststellen dat in Fresenburg vier boeken van de pers kwamen: H 11 (en fig. 10), H 35, H 58 en H 70.⁴⁶ De eerste twee zijn herziene herdrukken van *Dat Fundament* (afb. III) resp. het daarop aansluitende *Voele goede [...] leringhen*, dat hier onder een nieuwe titel verscheen: *Eyne seer lieflijke meditation [...]*. De twee andere waren nog niet eerder gepubliceerd: *Eyne troestelijke vermaninge [...]* (H 70) en *Eyne klare unwedersprekelike bekentenisse [...]* (H 58). Zij worden genoemd in Menno's opsomming van zijn gedrukte geschriften in *Een Christelijcke [...] vermaninge*, een verhandeling die in 1556 het licht zag (waarover nader); H 70 is daar te vinden onder de titel 'Dat boecxken vant Cruyce Christi'.⁴⁷ Blijkbaar beïnvloed door de plaats van drukken bevat de taal van de Fresenburg-uitgaven bijzonder veel (Neder)duitse elementen.⁴⁸

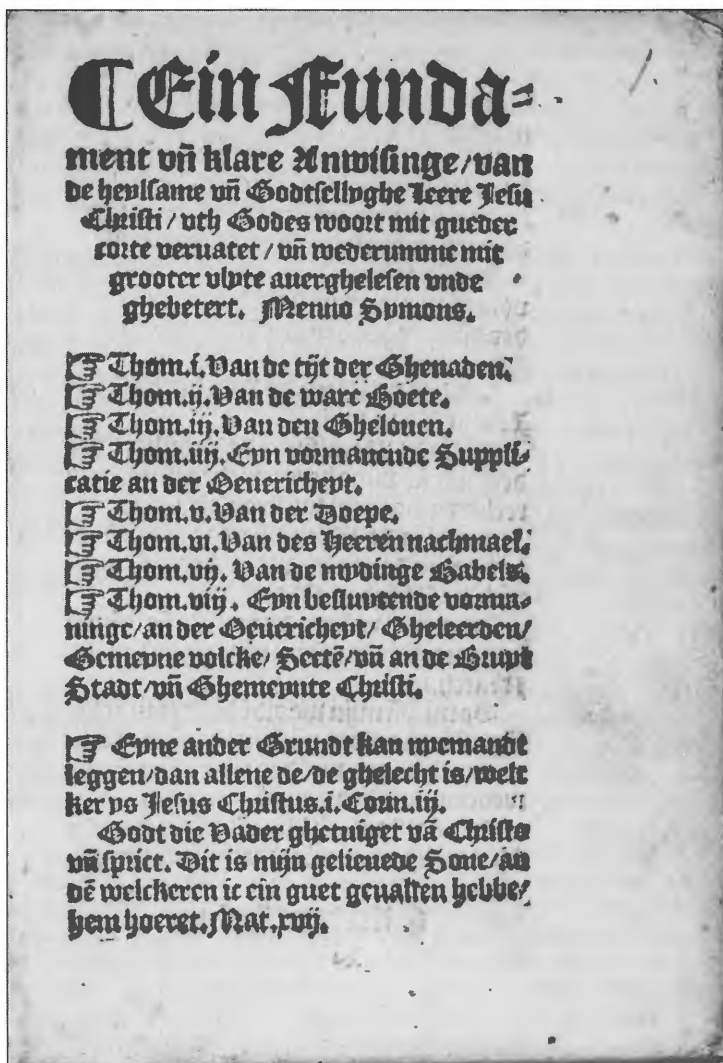
Deze boeken verschenen dus in 1554-55; de aankomst van Menno Simons in

⁴⁵ VPT kent de T 33 alleen bij Bergaigne. Behalve daar en in Fresenburg is het type echter, zoals we zullen zien, ook van 1556 af door Steven Mierdmans gebruikt, toen hij in Emden weer begon te drukken. De veronderstelling ligt voor de hand dat hij de letter van de Fresenburg drukkerij had overgenomen. — Ook de enige Fresenburger initiaal die we aantreffen, in H 58, is van duidelijk mindere kwaliteit dan de fraaie houtsneden die in Mattheus Jacobsz' Bijbel-uitgaven zijn gebruikt.

⁴⁶ Marja Keyser kwam langs een andere weg tot hetzelfde resultaat. Zij ging uit van de vermoedelijke ontstaansjaren van de ongedateerde verhandelingen van Menno Simons en zonderde uit die groep af wat uit de periode 1554-5 afkomstig kon zijn. Als bijkomend criterium gebruikte zij het door haar opgemerkte feit dat in Fresenburg op halve vellen werd gedrukt.

⁴⁷ Deze opsomming van acht geschriften (op A5^v) vormt een bewijs dat zij uiterlijk 1556 zijn verschenen; het boekje waarin zij worden genoemd kan niet van na dat jaar dateren omdat het in februari 1557 in Culemborg in beslag werd genomen: '[...] een cleyn boecxken profetelicken vermaenende ende bestraffende redene aen die overheit, geleerde ende gemeyn volck [...]'. Zie O.J. de Jong, *De reformatie in Culemborg* (Assen, 1957) 62-4; A.J. van de Ven, *Het oud-archief van de gemeente Culemborch* (Utrecht, 1938) 77. Bij dezelfde gelegenheid nam men o.a. 14 exemplaren in beslag van Dirk Philips' *Vuytlegginge des tabernakels off der hutten Moisis* (K 16), uit datzelfde jaar 1556.

⁴⁸ Voor de soms vergaande invloed van zettters op taal- en spellingsvormen in drukwerk zie Percy Simpson, *Proof-reading in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries* (Oxford, 1935, repr. 1970) 51 vv.



Afb. III: Menno Simons, *Ein Fundament* [...]. Z.pl. en jr. [Fresenburg, Doperse drukkerij, 1554/5]. (UB A'dam). - Horst 11.

Wüstenfeld in het voorjaar of de zomer van 1554 vormt de terminus post quem.⁴⁹ Wie de drukker in Fresenburg was weten we niet. In de opnieuw bewerkte herdruk van het *Fundament* staan, na het impressum 'Ghedruct mit Gratie unde Prevelegie des Alderhogesten', in grote letters de kapitalen B.L. Het is tot dusver niet gelukt daar een naam bij te vinden en we hebben zelfs geen zekerheid dat dit de initialen van de drukker zijn; wel is het opvallend dat zij, zoals we zullen zien, wat later nog eens in een colofon terugkeren.

Kort daarop blijkt de Bergaigne mediaan, blijkbaar van de opgeheven drukkerij overgenomen, in gebruik bij Steven Mierdmans, een van oorsprong Antwerpse drukker die al vroeg naar Londen was uitgeweken.⁵⁰ Die stad moest hij in 1553, met achterlating van een bloeiend bedrijf, weer verlaten toen Edward VI werd opgevolgd door zijn katholieke zuster Mary en er wijziging kwam in de welwillende houding van de autoriteiten jegens de gereformeerde Nederlanders. Mierdmans behoorde tot de velen die naar Emden trokken, waar hij met financiële steun van de zakenman Jan Gailliart opnieuw een drukkerij vestigde.⁵¹ Samen met deze compagnon gaf hij in 1556 en 1558 protestantse Bijbels uit, maar hij drukte ook anoniem. Onder die clandestiene uitgaven zijn twee tractaten van Dirk Philips: zijn Tabernakelboekje *Een seer schoon ende waerachtighe verclaringe* (K 16, fig. 20), met het jaartal 1556 op het titelblad, en *Vande wedergeboorte ende nieuwe creature* (K 22, fig. 28), dat geen datum heeft maar er in typografisch opzicht een evenbeeld van is. Hoewel de naam van de drukker ontbreekt, is aan de hand van de lettertypen en initialen vast te stellen dat zij van Mierdmans afkomstig zijn.⁵² Het waren, voorzover we weten, de eerste

⁴⁹ De datum 'ca. 1554' komt overeen met het oordeel van Vos (n. 7), 295, die op inhoudelijke gronden voor H. 70 tot een datering van vóór 1555 kwam. Voor Horsts overwegingen om daarvan af te wijken en (ten onrechte) voor 1558 te kiezen zie diens noot bij H 11 (56-7).

⁵⁰ Voor Mierdman(s) zie Rouzet, *Dictionnaire* (n. 20) 149-50; voor zijn Londense tijd thans Andrew Pettegree, *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London* (Oxford, 1986) 90-2, en voor belangrijke bibliografische gegevens Colin Clair, 'On the Printing of Certain Reformation Books', *The Library*, 5th S. 18 (1963) 275-87.

⁵¹ Voor Mierdmans activiteiten in Emden zie Martin Tielke, *Das Rätsel des Emders Buchdrucks (1554-1602), Ausstellung [...]* (Aurich, 1986) 9-11 en *passim*; H.F. Wijnman, 'The mysterious sixteenth-century printer Nicolaes van Oldenborch; Antwerp or Emden?', in: *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey* (Amsterdam 1966 [= 1968]) 468 vv.

⁵² Behalve de Bergaigne mediaan bevatten beide boekjes als tekstletter een rotunda van 62 mm., echter niet dezelfde als die van de Van Ruremundes; deze is van Duitse herkomst. De calligrafische initiaal A in K 16 komt ook voor in twee gesigeneerde boeken van Mierdmans' drukkerij, beide uit 1558: Sleidanus' *Waerachtige Beschrijvinge*, op fo. 417, en Seb. Franck, *Chronica, Tijtboeck en(de) gheschiet bibel*, op fo. 6. De L in K 22, van dezelfde reeks sierletters, is terug te vinden in een ander werk van Franck: *Die Gulde(n) Arcke*, 1560, op fo. 10). Dit laatste boek heeft geen impressum maar alles wijst erop dat het gedrukt is door Willem Gailliart, die de drukkerij van Mierdmans voortzette.

geschriften van Dirk Philips die in druk verschenen.

Waarom men besloot de drukkerij in Fresenburg op te heffen is niet bekend. Misschien werd de weerstand bij de omwonenden te groot, die er eens zelfs toe overgingen de drukker vast te zetten; het kan voor de man een reden zijn geweest om zijn contract niet te verlengen. Maar ook andere verklaringen zijn mogelijk: de houding van het landsbestuur tegenover de anabaptisten was dreigend en het lijkt niet uitgesloten dat men het daarom verstandiger vond de productie elders onder te brengen. Een gelegenheid daartoe was inmiddels gevonden, want de Utrechtse drukker Jan Hendricksz van Schoonrewoerd bleek bereid zijn drukkerij volledig in dienst te stellen van de beweging. In zijn woonplaats - centrum van het kerkelijke bestuur in de Noordelijke Nederlanden - was dat echter te riskant en het bedrijf werd daarom overgebracht naar een voor dit doel veiliger stad: Franeker.

Een eigen drukkerij: Jan Hendricksz

Het bestaan van deze eigen drukkerij van de broederschap in Friesland, binnen de Nederlandse grenzen en onder het landsheerlijke gezag, is pas sinds kort bekend. Alle herinnering er aan was verloren gegaan, hoewel het bedrijf zeker acht en vermoedelijk zelfs twaalf jaar in Franeker heeft gewerkt en waarschijnlijk vrij wat mensen, ook in het stadsbestuur, wisten wat er gedrukt werd. Het lijkt onmogelijk een dergelijke productie zo lang geheim te houden, temeer waar het hier ging om een uitgeverij van *uitsluitend* doperse boeken. Geen enkel andersoortig werk kwam van de pers, geen enkel boek ook noemt de drukker of zelfs maar de plaats van drukken. We moeten aannemen dat de magistraat de aard van de onderneming kende en haar activiteiten oogluikend toeliet - een gedragslijn die karakteristiek lijkt voor de interne verhoudingen in de stad en de verdraagzaamheid die er in godsdienstsaken heerste.

Een aanduiding van deze welwillende houding ten opzichte van het doperse bevolkingsdeel is reeds te vinden in de wijze waarop onze drukker het burgerrecht van Franeker verkreeg. Daarvoor hoefde hij namelijk niet te betalen: op 3 juli 1555 werd Jan Hendricksz in het Burgerboek ingeschreven met vrijstelling van kosten. Die kwijtschelding van het poortersgeld werd alleen verleend aan personen die men als een aanwinst zag voor de stad, in economisch of ander opzicht. In dat jaar ontving verder slechts één van de veertien nieuwe burgers hetzelfde voorrecht. De inschrijving is helaas de enige keer dat we hem in Franeker tegenkomen, waarbij men echter moet bedenken dat van het stadsarchief van voor 1580 bijna niets over is.

Over deze drukkerij en haar publicaties is reeds uitvoerig in *D.B. bericht*,⁵³ zodat ik me hier kan beperken tot een beknopt overzicht van wat er van de doperse leiders

⁵³ Schr. dezes, 'Een onbekende doperse drukkerij in Friesland', *DB N.R.* 15 (1989) 37-63.

in druk verscheen. Jan Hendricksz begon spoedig na zijn verhuizing aan zijn nieuwe taak, zodat reeds in 1556 drie of vier geschriften van Menno Simons het licht zagen: H 19, H 39, H 43 (fig. 23, een geheel herziene herdruk van *Van het rechte Christen gheloove*)⁵⁴ - en mogelijk H 59. Dit laatste, *Een gans duytlick [...] antwoordt* aan Martin Micron, gevolgd door een *Sendebrief* aan dezelfde, van 7 resp. 16 oktober 1556, kan ook in 1557 zijn uitgekomen. In H 19, *Een christelijcke ende lieflijcke vermaninge aen allen overheyden [etc.]*, een op sommige punten vermeerderde herdruk van de Antwerpse uitgave (H 20) die we op ca. 1552 konden dateren, zijn in het colofon 'G. B. M. B. L. F.' de kapitalen B.L. terug te vinden die we reeds in Fresenburg tegenkwamen. Deze beginletters kunnen aangevuld worden tot: 'G[hedru]ct B[y] M[y] B. L. [te] F[raneker]', wat het geheim van de Fresenburg-drukker niet oplost maar misschien aanduidt dat hij, na afloop van zijn verbintenis daar, zijn werk voortzette in dienst van zijn opvolger.⁵⁵

Van dit traktaat zijn twee exemplaren bekend, beide samengebonden, en blijkbaar tezamen uitgegeven, met Menno's *Een seer schoone [...] leringe [...] vermanende tot die hemelsche Gheboorte ende nieuwe creatuer* en zijn *Een claer onderwysinghe [...] van die g(h)eestelicke verrysenisse*.⁵⁶ Maar deze bijgevoegde verhandelingen zijn hier in verschillende drukken: in het ene bandje is het H 39 (hierboven genoemd als druk van Jan Hendricksz) samen met H 63, in het andere H 40 met H 62 (fig. 18). Horst 39, waarvan de titel vermeldt dat het een tekst bevat die in 1556 was herzien (een mededeling die, op deze wijze gedaan, meestal op een later verschijnen wijst), heeft aan het einde de datum '28 Jun. 1556'. Hoewel deze tijdsaanduiding vermoedelijk betrekking heeft op de voltooiing van de nieuwe bewerking en niet op het drukken, verscheen het boekje inderdaad nog in datzelfde jaar.⁵⁷ H 40 geeft achteraan een datum die tien dagen vroeger ligt, maar die moet als fictief worden beschouwd.

Samengebonden met twee uitgaven van Jan Hendricksz die we dus beide in 1556 kunnen plaatsen (H 19 en H 39), mogen we H 63 beschouwen als een publicatie uit

⁵⁴ De enige verhandeling van Menno Simons die afzonderlijk op de Index (van 1558) wordt genoemd. Zie J.M. de Bujanda, *Index de l'Université de Louvain 1546, 1550, 1558* (Sherbrooke, 1986) [= *Index des livres interdits*, 2] 350-1 (nr. 352). Daarnaast werden op dezelfde Index alle geschriften van Menno Simons verboden onder de opgave 'Memnonis Symonis opera omnia'; *ibid.* 330, (nr. 161). — UB Gent bezit een op perkament gedrukt exemplaar dat eerder in de Le Long en Maatschoen collecties berustte.

⁵⁵ Vos en Horst lazen ten onrechte 'G. B. M. S. L. F.' en moesten de volgorde van de letters manipuleren om te komen tot: 'Gedrukt te Fresenburg door B. L. voor Menno Simons'.

⁵⁶ Een van de vroegste geschriften van de auteur, door sommigen beschouwd als zijn eerste. Over de onzekere datering zie Bornhäuser (n. 24) Exkurs II (176-7): 'Der anonyme Traktat "Von der geistlichen Auferstehung"'. Een vroegere uitgave is niet bekend; de mededeling in de noot bij Horst 62 dat Vos een druk van ca. 1537 vermeldt, berust op een vergissing.

⁵⁷ Het boekje is genoemd in de lijst van Menno's gedrukte verhandelingen opgenomen in zijn *Een Christelijcke [...] vermaninge* (zie n. 47).

omstreeks dezelfde tijd. Maar het boekje is niet in Franeker gedrukt: de Lettersnijder mediaan vertoont op diverse punten verschillen met de letter die daar in gebruik was. Helaas heeft het type geen kenmerken die specifiek zijn voor een andere ons bekende drukkerij en ontbreken ornamenten zoals initialen of vignetten. Twee andere lettertypen die zijn gebruikt (VPT T 3 en T 20) zijn ook te algemeen om een aanwijzing te geven.⁵⁸ Hetzelfde probleem treffen we aan bij het exemplaar met H 40 en H 62, herdrukken afkomstig uit één (maar weer een andere) drukkerij. Ook zij missen alle boekversiering en ook hun letterbeeld is niet voldoende karakteristiek om een toeschrijving mogelijk te maken.

In 1557 kwam te Franeker van Dirk Philips zowel zijn 'geloofsboek' *Eene corte bekentenisse [...] vanden eenigen God* (K 17, fig. 21-2) van de pers als een boekje met twee kortere verhandelingen (K 20, fig. 25-6): *Van de menschwerdinghe onses heeren Jesu Christi* en *Van die rechte kennisse Jesu Christi*. Waarschijnlijk in het jaar daarop verscheen zijn (eerste) traktaat over de ban, *Een lieflicke vermaninghe [...]*, gedateerd 5 februari 1558 (K 23, fig. 29-30),⁵⁹ dat spoedig werd gevolgd door het derde en laatste 'banboek' van Menno Simons, *Een gans grontlijke onderwijs oft bericht van de excommunicatie [etc.]*, voltooid op 11 juni van dat jaar (H 72). Daarna drukte Jan Hendricksz verschillende andere werken voor de broeders, waaronder twee herdrukken van het eerder genoemde Nieuwe Testament in Mattheus Jacobsz' versie van 1554. Omstreeks 1563 volgde nog een nieuw traktaat van Dirk Philips: *Eene Apologia ofte verantwoordinge* (K 32, fig. 34), voorlopig het laatste in deze reeks van publicaties van de leiders.⁶⁰

Tot dusver werd dit gehele fonds aan verschillende uitgevers in Emden toegeschreven.⁶¹ Dezelfde herkomst gaf men aan twee verhandelingen van Dirk Philips die

⁵⁸ De katernsignatures bevatten echter als bijzonderheid twee punten ('A.ij.' etc.) zoals Willem Gailliart gewoon was in de tijd voordat hij zich in 1555 in Emden vestigde. Aangenomen wordt dat zijn pers toen in Buderich stond, tegenover Wesel; zie H.F. Wijnman, 'Grepren uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, (I): De totstandkoming van de Emdense uitgaven van de Liesveldt-Bijbel uit 1559 en volgende jaren', *Het Boek*, 36 (1963-64) 148-50.

⁵⁹ Aan het einde: 'Gheschreven [...] D[ir]k P[hilips] I[n] B[roederschap] [...] 1558 Den 5. Februarij'. — Dirk Philips zou in het laatste jaar van zijn leven zijn opvattingen over dit omstreden geloofspunt gedeeltelijk herzien. Hij kwam tot een nieuwe formulering, bestemd om in het *Enchiridion* de plaats in te nemen van de bestaande tekst. Dat is niet gebeurd; wel verscheen een Franse vertaling als laatste hoofdstuk in het hierna nog te noemen *Traicté de quelques points de la sincère religion chrestienne, s.l.* [Antwerpen] 1567. Deze versie werd daarna opgenomen in het *Enchiridion ou Manuël* van 1626 (K 8).

⁶⁰ Ten Doornkaat Koolman (n. 11), 64, heeft er reeds op gewezen dat de verhandeling een citaat bevat uit het in 1562 verschenen *Van de Ghemeynte Godts* (H 28).

⁶¹ Zie de opgave in mijn 'Onbekende doperse drukkerij' (n. 53), 60 n. 74.

omstreeks deze tijd weer elders het licht zagen. Het zijn K 21 (fig. 27): *Een schoone vermaninghe [...] vander warachtigher kennissen Godts* (afb. IV) en K 24 (fig. 31): *Vander sendinge der Predicanten [...]*, uit 1558 resp. 1559, twee tractaten die de auteur niet naar Franeker zond maar, mogelijk tijdens een reis naar Keulen, een andere drukker in handen gaf: Nicolaes Biestkens van Diest. Eens schreef men ten onrechte de uitgaven aan hem toe van een jongere naamgenoot (zeer waarschijnlijk zijn zoon) die in Emden en Amsterdam actief was. Thans weten we dat hij een Zuidnederlander was die, ongetwijfeld om te ontkomen aan de beperkingen door de overheid gesteld, zich had gevestigd in Groessen.⁶² Dit kerkdorp vormt tegenwoordig een deel van de gemeente Zevenaar maar lag destijds vlak over de grens in Duits gebied. In 1558 begon hij daar Nederlandse reformatorische boeken te drukken en had al spoedig zoveel succes met een nadruk van de Mierdmans-Gailliart Bijbel van dat jaar dat de tekst ervan nog eeuwen lang 'Biestkens-Bijbel' zou heten. De zojuist genoemde tractaten van Dirk Philips verschenen beide zonder impressum, maar in 1562 droegen twee andere wel de naam van deze drukker: *Van de gheestelijke Restitution* (K 27) en *Van de Ghemeynte Godts* (K 28). Het waren vermoedelijk zijn laatste publicaties, want in datzelfde jaar werd de drukkerij overgenomen door Willem Gailliart.⁶³

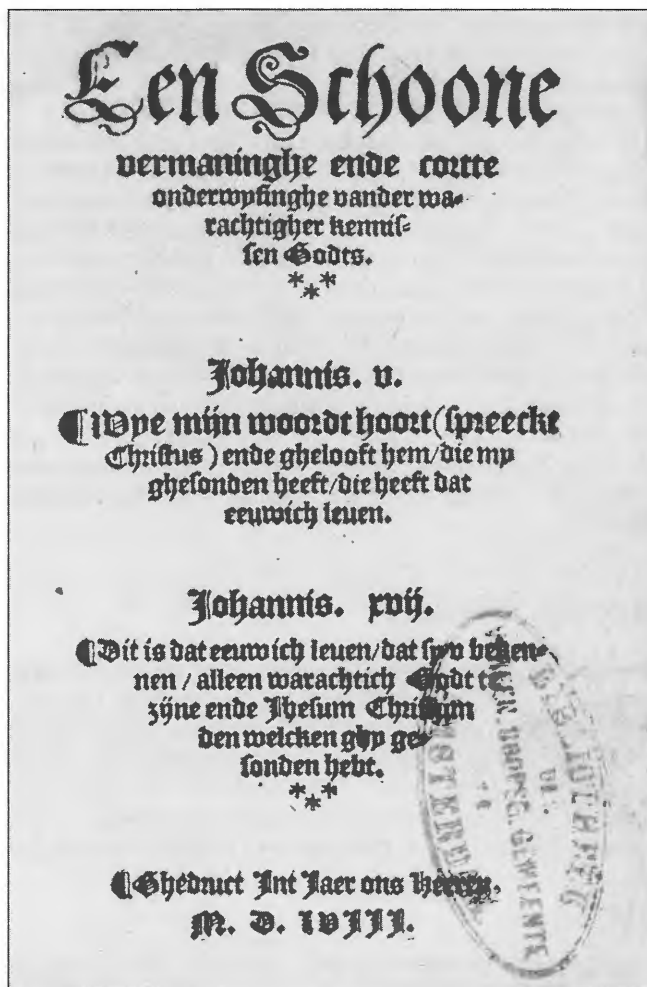
Verzameluitgaven en herdrukken

Als gevolg van deze overname waren de arabesk-initialen die Biestkens voor zijn Bijbel had aangeschaft voortaan in boeken uit Emden te vinden. We zien ze reeds in hetzelfde jaar 1562 gebruikt in een nieuwe druk van Menno Simons' *Een Fondament* (H 12 en fig. 11), dat nu is uitgebreid tot een verzameluitgave van de voornaamste leerstellige geschriften van de auteur.⁶⁴ Deze sierletters zijn daarin echter niet de enige, want het boek bevat er ook van andere herkomst - namelijk uit het materiaal van de Mierdmans-drukkerij die in 1559 door de Gailliarts was overgenomen. De

⁶² Schr. dezes, 'Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo, 1558-83', in: *Theatrum orbis librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel [...]* (Utrecht, 1989) 310-31.

⁶³ Het ligt voor de hand aan te nemen dat Biestkens in dat jaar kwam te overlijden. Een van de redenen voor Gailliart om deze drukkerij over te nemen kan zijn geweest dat hij daarmee een lastige concurrent uitschakelde: de Bijbels waarmee Biestkens zoveel succes had waren nadrukken van de zijne. Onmiddellijk verschenen echter diverse uitgaven 'na de Copie van Nicolaes Biestkens' waartegen hij niets kon beginnen.

⁶⁴ Voor de tekstverschillen tussen de 1539/40- en 1562-uitgaven van het Fundamentboek, naar de 1616 resp. 1681 (*Opera omnia*) herdrukken, zie William Echard Keeney, *The development of Dutch Anabaptist Thought and Practice from 1539-1564* (Nieuwkoop, 1968) 202-6 (= Appendix I): 'Menno Simons' *Foundation book*'.



Afb. IV: (D[irk] P[hilips]), [...] *Van der warachtigher kennissen Gods.*
 Z.pl. [Groessen, Nicolaes I Biestkens van Diest], 1558. (Doopsgez.
 Bibl., UB A'dam). - Keyser 21.

aanwezigheid van deze initialen bewijst dat het boek van Willems pers afkomstig was en het verwondert dan ook niet dat de Kerkeraad in Emden hem daarop aansprak. De drukker echter ontkende (zoals gebruikelijk in zo'n situatie) en zag blijkbaar kans zijn ondervragers van zijn onschuld te overtuigen. Hoe hij daarin slaagde, is niet duidelijk; mogelijk hielp het hem dat zijn vader, mede-eigenaar van de drukkerij, tot de aanzienlijkste kooplieden in Emden behoorde. Misschien ook was men er eerder op uit om een herhaling van het incriminerende feit te voorkomen dan dat men de schuldige wilde bestraffen.⁶⁵

Het lijkt waarschijnlijk dat Gailliart in navolging van zijn voorganger Mierdmans reeds eerder, in 1559-60, een boek van Dirk Philips had gedrukt: *Van de geestelijke Restitution* (K 26, fig. 33), met een eigen titelblad maar doorlopende signaturen gevolgd door *Van die Ghemeynte Godts*. Deze gecombineerde uitgave, anoniem verschenen, bevat initialen die oorspronkelijk van Mierdmans waren en die we bij Gailliart en later in Amsterdam terugvinden. De toeschrijving is niet in tegenspraak met Ten Doornkaat Koolmans' datering van 1560/1, maar merkwaardig is wel dat reeds in 1562 van beide stukken in Groessen een herdruk verscheen: de zojuist genoemde uitgaven K 27 en 28. Ook wijkt het gebruikte teksttype op sommige punten af van dat wat we van Gailliart in deze jaren kennen.⁶⁶ De toeschrijving staat dus niet geheel vast.

Een andere, nog niet geïdentificeerde, pers publiceerde in 1564 een afzonderlijke

⁶⁵ Voor het verslag van deze ondervraging, zoals vastgelegd in het Protocolboek van de Emdense kerkeraad, zie F. Ritter in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 15 (1903-5) 516-7. Voor de bemoeienissen van de kerkeraad op dit terrein zie ook Heinz Schilling, 'Reformierte Kirchenzucht als Sozialdisziplinierung? Die Tätigkeit des Emders Presbyteriums in den Jahren 1557-1562', in: *Niederlande und Nordwestdeutschland, Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit*, Franz Petri zum 80. Geburtstag (Köln / Wien, 1983) 296 vv.

⁶⁶ De tekstletter in deze uitgave is de bekende Lettersnijder mediaan, die ik echter in deze samenstelling nog niet bij Gailliart ben tegengekomen. We hebben het type hier in de oudste uitvoering, met o.a. een hoofdletter A zonder doorn en een onderkast z met een hoekige staart. Deze lettervormen werden al spoedig door de stempelsnijder veranderd en komen na 1550 slechts sporadisch voor, hoewel de stempels blijkbaar bewaard bleven. Gailliart gebruikte in zijn boeken een latere versie van het type, wat lichter van bouw, met een A voorzien van een doorn en een ronde z. Bovendien vertonen de katernsignaturen, die onderaan de pagina zijn afgedrukt, punten voor en na de (romeinse) cijfers, een Zuidnederlandse gewoonte die Gailliart tot omstreeks 1555 toepaste maar daarna voorzover bekend niet meer. Een vroege verschijningsdatum wordt overigens bevestigd door het feit dat het boekje deel uitmaakte van een verzamelband van elf (bibliografisch gezien: tien) uitgaven van de auteur uit de jaren 1556-59, die via de collecties Le Long, Maatschoen, Van der Willigen, Sepp en Acquoy haar plaats vond in de Doopsgezinde Bibliotheek, waar de band uiteen werd genomen.

uitgave van *Van die rechte kennisse Jesu Christi* [H 20 b], een kort traktaat dat al eerder in Franeker achter *Van de menschwerdinghe* (K 20) was verschenen. Het enig bekende exemplaar van deze herdruk behoort tot een recente vondst van een vijftal hoogst zeldzame ‘ketterse’ boekjes die verscholen lagen onder de vloer van een huis in Delft. Na een onopgemerkt bestaan van meer dan vier eeuwen hebben zij nu een veiliger bewaarplaats gevonden.⁶⁷

Het verschijnen van het ‘nieuwe’ Fondamentboek als een verzameling van verhandelingen van leerstellige aard, systematisch geordend, bracht een andere uitgever op de gedachte hetzelfde te doen met het werk van Dirk Philips. Hij herdrukte in 1564 een van diens verhandelingen (K 17) en liet onder de titel daarvan, *Een korte bekenenisse ende belydinge vanden Eenigen [...] Godt*, een tiental andere tractaten van de schrijver volgen. Zo ontstond een handboek (K 1, fig. 6-7; afb. V) waarin alle belangrijke geloofspunten van de doperse leer behandeld worden.⁶⁸ Opvallend is nu dat naast dit werk in hetzelfde jaar een bijna identieke bundel verscheen onder een andere titel: *Enchiridion oft Hantboecxken van de christelijcke leere* (K 2, fig. 8). De inhoud vertoont nauwelijks enig verschil met die van de concurrerende uitgave; slechts is de plaats van de stukken hier bepaald door hun onderwerp en niet naar de chronologische volgorde van publicatie. Ook zijn in de verwijzingen naar Bijbelplaatsen nu de nummers van de verzen vermeld en heeft men aan het einde drie niet eerder gedrukte brieven van de auteur bijgevoegd.⁶⁹

Hoe moeten we deze doublure verklaren? Ten Doornkaat Koolman veronderstelde dat Dirk Philips ontevreden was met het resultaat van de eerste drukker en daarom het werk onder eigen toezicht door een ander opnieuw liet uitvoeren. Drukfouten of

⁶⁷ Daar het boekje te voorschijn kwam na de publicatie van Marja Keyzers *Catalogue*, geef ik hier de volledige titel: [Dirk Philips], *Van die rechte kennisse // Jesu Christi / des eenighen gheboren // Soons des almachtigen ende leuen- // digen Gods / ons Heeren ende salich-// makers / ende van den onbewegelickenn // onwanckelbaren gront sijnder // salichmakende leere // een corte verma- // ninghe. // 1. Corinth. 2. // [4 regels] // 1. Thessal. 5. // [1 regel] // M.D.LXIII. (Z. pl. 1564). 8vo. 16 bl. (laatste blanco); collatie: AB⁸. (Den Haag KB). – In hetzelfde jaar verscheen van deze pers: *Een voorbeelde ende gedaente eens waerhaftigen Christenen wt God geboren.* (Z. pl. 1564). 8vo. (Den Haag KB). Een aantal Duitse woordvormen hierin wijzen op de mogelijkheid dat de drukkerij in het grensgebied (Wesel?) was gevestigd.*

⁶⁸ Voor het eerstesignaleerd door J. ten Doornkaat Koolman, ‘The First Edition of Dirk Philips’ *Enchiridion*’, *MQR* 38 (1964) 357-60, met een (vergrote) afbeelding van de titel. De reproducties in Keyser (afb. 6 en 7) zijn op ware grootte.

⁶⁹ Dit supplement heeft een eigen paginering en signaturen; in een bericht aan de lezer benadrukt de auteur dat de inhoud nog niet eerder was gedrukt. Men kan vermoeden dat tot deze aanvulling werd besloten toen bleek dat een concurrerende uitgave op de markt was verschenen. Vandaar ook de speciale vermelding van deze vermeerdering op het titelblad. De tekst ervan is opnieuw afgedrukt in *BRN* (n. 11), 415-59.

andere onvolkomenheden in de eerste editie kunnen echter moeilijk aanleiding zijn geweest tot een dergelijke kostbare maatregel; het gaat hier om boeken van niet minder dan 650 resp. bijna 700 pagina's! De aanvulling met drie brieven vormde natuurlijk helemaal geen reden tot herdruk, want men kon deze simpelweg in een supplement bijvoegen.

Daarbij kan men zich afvragen of de auteur in een zaak met zo grote financiële consequenties de beslissing aan zich kon houden. We mogen aannemen dat tot die tijd de geschriften van de twee geestelijke leiders op kosten van hun aanhang werden gedrukt - zelf bezaten zij daarvoor vrijwel zeker niet de middelen (dit in tegenstelling tot hun rivalen Hendrik Niclaes en David Joris). Door wie en langs welke wegen de benodigde gelden bijeen werden gebracht is onbekend, maar het lijkt waarschijnlijk dat de financiering van het uitgeversfonds en het beheer van de 'eigen' drukkerij in handen lagen van een of meer kapitaalkrachtige aanhangers. Besluiten met commerciële gevolgen zouden dan niet buiten deze betrokkenen om genomen kunnen worden. Dat maakt het moeilijk Ten Doornkaat Koolmans mening te aanvaarden. In de dagelijkse leiding van het Franeker bedrijf was inmiddels een wijziging gekomen. In 1564 namelijk stierf Jan Hendricksz; hij werd in Utrecht ter aarde besteld. We weten niet wie hem opvolgde, als eigenaar of mogelijk als technisch leider, maar wel blijkt uit het fonds dat de nieuwe man zich evenals zijn voorganger geheel in dienst stelde van de beweging.⁷⁰ Het genoemde *Enchiridion* uit dat jaar verscheen, zoals de typografische uitvoering laat zien, onder zijn beheer.⁷¹ Het titelblad kondigt het boek aan als 'nu nieus gecorrigiert ende vermeerderd'.

Deze mededeling, die intrigeert omdat we van het boek onder deze titel geen vroegere uitgave kennen, houdt een verklaring in voor het verschijnen binnen een jaar van twee boeken met vrijwel dezelfde inhoud. Zij verwijst namelijk niet naar een (onvindbare) eerste druk van het *Enchiridion*, maar naar de kort tevoren uitgekomen bundel van Dirk Philips' geschriften genaamd *Een korte bekentnisse* [...]. Dat was blijkbaar een uitgave, buiten de broederschap om, van een concurrent die de vrijheid had genomen om zonder autorisatie het nagenoeg volledige werk van Dirk Philips te herdrukken. Als antwoord op die piraterij kwam men nu met een 'officiële' uitgave van dezelfde teksten, vermeerderd met enkele nog niet gepubliceerde stukken.

Degene die zo vrijmoedig met de rechten van anderen omging was de drukker en

⁷⁰ Het staat zelfs niet vast dat de drukkerij in Franeker gevestigd bleef, al lijkt dat wel waarschijnlijk. In ieder geval is er geen enkele aanwijzing voor haar activiteit elders.

⁷¹ De twee drukkers werkten met hetzelfde materiaal, maar markeerden de katernsignaturen aan de voet van de pagina's ieder op eigen manier. Voor de conclusies die men aan deze verschillende wijze van werken kan verbinden, zie schr. dezes, 'Onbekende doperse drukkerij' (n. 53), 57-8.



Afb. V: D[irk] P[hilips], [...] *Van den eenigen, almachtigen, levendigen Godt* [en andere geschriften]. Z. pl. [Deventer, Simon Steenbergen], 1564. (UB A'dam). - Keyser 1.

uitgever Simon Steenbergen, geparenteerd aan de Pafraets in Deventer en sinds 1557 zelf in die stad gevestigd.⁷² Hij maakte zich vaker aan nadruk schuldig, zoals bleek toen men een zending met duizend exemplaren in beslag nam van een door hem gedrukte Heidelbergse catechismus met daarachter *Een korte ondersoekinghe des gheloofs*.⁷³ En naar we thans kunnen vaststellen, overtrad hij in 1565 de regels van collegialiteit opnieuw door *Een weemodige ende Christelicke ontschuldige* (H 51) na te drukken, Menno Simons' apologie waarvan de oorspronkelijke uitgave (uit 1551?, zie H 50) nog niet is teruggevonden.⁷⁴ Het lijkt waarschijnlijk dat Steenbergen ook hier uitsluitend zijn eigen belangen diende.

Een jaar na haar uitgave van het *Enchiridion* bracht de Franeker drukkerij een herdruk, in gelijke vorm en uitvoering, van Menno Simons' *Een Fondament* (H 13). Het boek verscheen in dezelfde zeer kleine textura, Taverniers nonpareil, die de drukkerij in 1563 had aangeschaft voor Bijbeldruk.⁷⁵ De inhoud is vrijwel ongewijzigd ten opzichte van de Gailliart-editie van 1562, alleen liet men *Van de gheestelijke verrijzenisse* weg en heeft *Kindertucht* (daar nog een afzonderlijk bijgevoegd stukje) nu doorlopende signaturen.

Spoedig daarop, in 1567, verscheen opnieuw een editie van *Een Fondament* (H 14), die nu in alle opzichten weer die van Gailliart volgt - dus met *Van de gheestelijke verrijzenisse* en met eigen signaturen voor de *Kindertucht*. Zij is het werk van een man die we hier nog niet eerder tegenkwamen: Herman 't Zangers, een drukker in Steenwijk. Hoewel hij vijftien jaar lang behoorde tot de weinigen die het waagden

⁷² Over hem zie B.A. Vermaseren, 'A study of the printer Simon Steenbergen (1567)', *Quaerendo*, 13 (1983) 5-37. Over het algemeen eerbiedigden de uitgevers in deze tijd nog de rechten van hun collega's. Nadrukken binnen dezelfde regio, een groeiend probleem in later jaren, waren nog zeldzaam. Misschien meende Steenbergen het standpunt te mogen innemen dat het overlijden van Jan Hendricksz hem vrijheid gaf om te beschikken over teksten uit diens fonds.

⁷³ B.A. Vermaseren, 'Antwerpen en Deventer. Het lot van twee drukwerken (1566/7) van Simon Steenbergen te Deventer bestemd voor Antwerpen', *De Gulden Passer*, 61-63 (1983-85) [= *Album amicorum Leon Voet*], 389-402. Nader onderzoek toont aan dat Steenbergen verantwoordelijk was voor meer clandestiene uitgaven: zo (her)drukte hij o.a. in 1565, in drie delen, de bekende *Christelike sermonen* van de fictieve minderbroeder Nicolaes Peeters en in later jaren, ongedateerd, een vertaling van Bugenhagens *Psalter* (NK 0254) - deze laatste met het schijfnadres Petrus Stephanus van Gendt.

⁷⁴ De toeschrijving van de twee publicaties aan Simon Steenbergen berust vooral op hun arabesk initialen die, hoewel varianten van dit ontwerp ook elders voorkomen (Biestkens, Gailliart!), voldoende herkenbaar zijn. *Een weemodige [...] ontschuldige* bevat bovendien een sluitstuk dat karakteristiek is voor deze drukker. Dat in het Züricher exemplaar van Dirk Philips' bundel het titelblad is bijgebonden van een Deventer almanak uit hetzelfde jaar (zie Koolman, 359-60) vormt slechts een bijkomende bevestiging.

⁷⁵ Zie mijn 'Onbekende doperse drukkerij' (n. 53), 38-9 en 59.

binnen onze grenzen reformatische boeken te drukken, is van zijn activiteiten nauwelijks iets bekend. Nog niet lang geleden werd zelfs het vermoeden uitgesproken dat zijn naam een pseudoniem zou zijn, gebruikt voor een enkele verboden uitgave (door Jan Canin in Dordrecht?).⁷⁶ Deze hypothese blijkt onjuist, want er zijn voldoende documenten die zijn historiciteit bevestigen.

De vroegste vermelding van Herman 't Zangers vinden we in de bekentenis van een jonge liedjeszanger, die op 2 december 1567 vertelde dat hij in Steenwijk bij een zekere Harmen duizend exemplaren van drie liedjes had laten drukken.⁷⁷ 'Harman Sangers tot Stynwyck' wordt in 1575 genoemd als debiteur in de boedel van de Amsterdamse uitgever Hendrick Aelbertsz.⁷⁸ En afdoende is de getuigenis van Isebrant Versteeghen (ter Steghe), die op 15 april 1572 tegenover Plantin verklaarde dat hij in Steenwijk het drukkersvak had geleerd bij Herman Zangers en sinds twee jaar diens compagnon was.⁷⁹ Kort daarop vertrok Ter Steghe echter om zich als Hofdrukker in Leeuwarden te vestigen. Zijn plaats bij 't Zangers werd daarna ingenomen door Antonis Ketel, die in 1581 eigenaar blijkt van het bedrijf. Slechts een enkele Steenwijkse druk is van hem bekend; al heel spoedig werd hij door Coornhert naar Haarlem gehaald.⁸⁰

Uit de typografie van zijn Haarlemse uitgaven blijkt dat Ketel bij zijn verhuizing de gehele bedrijfsinventaris van 't Zangers naar zijn nieuwe woonplaats heeft overgebracht. De boeken die hij tijdens zijn, overigens maar korte, loopbaan daar uitgaaf leren ons dus het materiaal van zijn voorganger kennen - veel vollediger dan uit diens weinige gesigeneerde drukken mogelijk is. Zo wijzen Ketels houtsnee initialen en ornamenten in publicaties van voor 1581 Herman 't Zangers aan als hun

⁷⁶ H.F. Wijnman, 'Grepes uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, (2): De raadslachtige Bijbedrukkers Nicolaes Biestkens van Diest en Lenaert der Kinderen', *Het Boek*, 37 (1965-66) 139.

⁷⁷ *Nieuw Geuzenlied-boek, uit alle oude geuzenlied-boeken bijeenverzameld [...]* door H.J. van Lummel (Utrecht [1874]) 546-48; F.K.H. Kossmann, *De Nederlandsche straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen* (Amsterdam, 1941) 17-8; Dez., 'Geuzen liederen', *Het Boek*, 15 (1926) 190-93.

⁷⁸ E.W. Moes & C.P. Burger Jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* (Amsterdam, 1900-15, repr. Utrecht, 1988) 4 dln; dl. I, 236.

⁷⁹ *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin*. Ed. Ph. Rombouts, (Antwerpen / Gent, 1881) 35.

⁸⁰ Zijn enige Steenwijkse druk, voorzover bekend, is: *Poincten ende articulen vanden satisfactie die van Amstelredamme ghegheven ende gheaccordeert, ett. [sic] Anno 1578*. Steenwijk, Antonis Ketel, n.d. [1580/1] (Brit. Libr. London). Voor zijn werk in Haarlem zie H.J. Laceulle-van de Kerk, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600* ('s-Gravenhage, 1951) 71-86 en 190-202.

drukker.⁸¹ Met deze hulp kunnen we vaststellen dat het 1567 *Fondament* van diens pers kwam. Hij volgde de 1562-editie in alle opzichten; zelfs het aantal bladen is gelijk. Daarnaast bracht hij van de *Kindertucht* ook een afzonderlijke uitgave op de markt, in een grotere letter en gevolgd door *Eene Christelicke Benedicite* (H 64).⁸² Het boekje heeft geen jaartal maar zal van ongeveer dezelfde tijd dateren.

Naast deze herdrukken verscheen in 1567 een drietal publicaties van Dirk Philips die betrekking hebben op de vierstedenstrijd in Friesland en de breuk tussen de Friezen en de Vlamingen in dat jaar. Het zijn K 34, K 38 en K 41 die, afkomstig uit dezelfde drukkerij, ook bibliografisch samen horen. Op grond van de volgorde der behandelde gebeurtenissen mogen we aannemen dat K 34 (fig. 36, 38) het eerst verscheen, daarna K 38 (fig. 42, 44) met achteraan de vermelding: 'Ghedruct int Jaer 1567', en kort daarop *Een Appendix* [...] (K 41, fig. 50) waarvan de signaturen aansluiten op K 34. Zij zijn gedrukt in vier algemeen gangbare lettertypen en ook verder bevatten zij niets wat exclusief naar een bepaalde drukker wijst. Hun herkomst is dus nog niet vast te stellen, maar het is wel zeker dat zij niet in Franeker zijn gedrukt.⁸³

Dirk Philips' laatste geschriften

Ook in 1567 zag, ditmaal in het Frans, een uiteenzetting van Dirk Philips het licht over de voornaamste doperse leerstellingen: *Traicté de quelques poincts de la sincere religion chrestienne [...] co(m)posé en bas Alema(n) par Theodore Philippe*. De vertaling is van een ongenoemde en het boek vermeldt geen adres, maar een bibliografisch onderzoek wijst uit dat Gillis Coppens van Diest in Antwerpen de

⁸¹ Voor reproducties zie Laceulle-van de Kerk (n. 80), afb. 26-31 (lettertypen); afb. 36, 37 (+ 88), 38 (+ 90), 39 (= 100), 40, 93, 94 en 96 (initialen); en afb. 42 (sluitstuk). 't Zangers ornamenten kwamen naderhand via Ketel in het bezit van diens opvolger Gillis Rومان.

⁸² Initialen ontbreken, maar hier is het sluitstuk Laceulle afb. 42 bepalend voor de toeschrijving.

⁸³ Hoewel deze verhandelingen zijn geschreven in een Nederlands zonder Duitse kleuring, is bij het drukken soms een 'Oostelijke' vorm ingeslopen, zoals 'dye' voor die. Een dergelijke van de zetter afkomstige spelling wijst op een herkomst uit het Oosten of het Noorden van het land. Voorzover thans te beoordelen komt eigenlijk maar een enkele pers in aanmerking: die van de schoolrector en notaris Jan Petersz te Leeuwarden. Hij bezat drie van de vier lettertypen in dit drukwerk (VPTT 3, T 20 en T 30) in een samenstelling zoals die hier wordt gevonden en het paragraafteken is eveneens identiek met het zijne. Ook de (inmiddels verouderde) gewoonte om unciale als beginletter voor een alinea toe te passen kennen we van hem. Het kleinste lettertype (T 47), voor de marginalia gebruikt, heb ik echter tot dusver niet in zijn uitgaven aangetroffen.

drukker was.⁸⁴ Het is geen bloemlezing uit reeds verschenen geschriften van de auteur, maar een tot voor kort niet gesignaleerde, eigenhandige samenvatting van zijn inzichten over de hoofdpunten van de doperse leer. Alleen het laatste hoofdstuk: 'Claire et manifeste remonstrance de l'excommunication evangelique, et institution d'icelle' was reeds bekend, omdat het ook voorkomt in de in 1626 gepubliceerde Franstalige editie van het *Enchiridion* (K 8, fig. 14).⁸⁵ Dat het daarin is opgenomen was overeenkomstig de wens van de schrijver, die in het stuk zijn opvattingen over ban en mijding opnieuw onder woorden bracht. In de Nederlandse herdrukken van het *Enchiridion* is deze herziening echter niet opgenomen. Wel verscheen van dit 'Tweede banboek' een terug-vertaling uit het Frans door Karel van Mander, als toevoeging bij de 1602-herdruk van *Van die echt der Christenen* (K 50, fig. 53-4). De eigen tekst van de auteur was blijkbaar toen niet meer beschikbaar.⁸⁶

De oorspronkelijke uitgave van *Van die echt der Christenen* (K 49, fig. 51), Dirk Philips' laatste geschrift, zag posthuum het licht. Hij voltooide het in Emden op 7 maart 1568, enkele weken voor zijn dood. Op het titelblad staat vermeld: 'Ghedrukt Anno 1569' en het gebruikte materiaal is ongetwijfeld dat van Willem Gailliart,⁸⁷ zodat Marja Keyser alle reden had om het boek aan Emden toe te wijzen. Toch is deze toeschrijving niet geheel zeker. Het is namelijk zo dat Gailliarts opvolger, Nicolaes (II) Biestkens, de drukkerij naar Amsterdam heeft verplaatst toen de stad in 1578 eindelijk de zijde van Oranje had gekozen. Met uitzondering van twee stellen sierletters (die we in Gent zullen terugvinden) is sindsdien al het Emdense materiaal

⁸⁴ Schr. dezes, 'Gillis Coppens van Diest als ondergronds drukker, 1566-67', in: *Het oude en het nieuwe boek. De oude en de nieuwe bibliotheek. Liber amicorum H.D.L. Vervliet* (Kapellen, 1988) 152-54 (met 2 afb.); dezelfde, 'Verslag van lopend onderzoek. Een onbekende vertaling van Dirk Philips: Traicté de quelques poincts (1567)', *DBN.R.* 15 (1989) 149-50.

⁸⁵ In facsimile afgedrukt als Bijlage III in ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips* (n. 11), 207-23.

⁸⁶ Zoals Marja Keyser, *Dirk Philips* (n. 10), 19-28, heeft vastgesteld zijn twee contemporaine fragmenten van de Nederlandse tekst bewaard, waarvan een, ontleend aan Nicolai's *Bijvoegingen*, reeds was gepubliceerd door F. Pijper. De andere trof zij aan in Menno Simons' *Een seer grontlijcke antwoort* aan Zylis en Lemmeke (H 82, K 47), waar het was opgenomen om enkele lege bladzijden te vullen.

⁸⁷ De initiaal W aan het begin van de tekst komt ook voor in Willem Gailliarts druk van de *Corte belijdinghe des gheloofs* die in 1566 met het 'Lelie onder de doornen' merk verscheen. Zie Willem Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585*, 2 dln. (Nieuwkoop, 1989) B 14.2, met reprod. in dl. 2, 308-09. In Amsterdam vinden we deze houtsneeletter terug bij Nicolaes Biestkens de Jonghe op blad [16] van zijn ongesigeneerde uitgave van Jacob Jansz [Scheedemaker (alias Kist)][en Hans de Ries], *Nootwendige verantwoordinge* [...], z.jr. [1596?] (Moes-Burger 666).

in Amsterdamse drukken te vinden. Dat geldt zowel voor wat Gailliart oorspronkelijk zelf bezat, als voor de overgenomen initialen en lettertypen van Mierdmans, Nicolaes (I) Biestkens van Diest, Lenaert der Kinderen en Gillis van der Erven (Ctematius) - allemaal drukkers van wie hij de inventarissen in de loop der jaren in zijn bezit had gekregen. Tussen 1571 en 1576 (vermoedelijk in 1574) werd Nicolaes (II) Biestkens eigenaar van dit verzamelde materiaal.

De verhuizing van het bedrijf maakt het in sommige gevallen onmogelijk om ongedateerde of fictief gedateerde anonieme uitgaven met zekerheid toe te schrijven aan Emden dan wel aan Amsterdam. Het probleem ligt daarbij niet in het herkennen van het gebruikte drukkersmateriaal; we kunnen echter zonder nadere gegevens, al dan niet te ontleen aan de inhoud van het drukwerk zelf, niet vaststellen waar en wanneer het betreffende boek van de pers kwam. Lettertypen en ornamenten zijn in staat een bepaalde drukkerij aan te wijzen, maar niet, op eigen kracht, de plaats waar deze werkzaam was en wie het drukproces leidde. Dit is zo'n geval: de vraag of *Van die echt der Christenen* een Emdense druk was (en dus blijkbaar de oorspronkelijke uitgave) of een Amsterdamse herdruk (zoals er bij Biestkens meerdere verschenen), is met uitsluitend bibliografische middelen niet te beantwoorden. De vermelding van 1569 als jaar van drukken geeft op zich geen zekerheid dat dit de datum van verschijnen was; het kwam meer voor dat in een herdruk, ter misleiding van de autoriteiten, het jaartal van een vroegere uitgave werd overgenomen. De kwestie van de herkomst moet hier dus open blijven; een reden om toch voor Emden en Gailliart te kiezen zou men echter kunnen zien in het gebruik, in enkele regels, van een Duits lettertype.

Enkele jaren later verscheen een uitgave van Menno Simons' *Een liefdelijcke vermaninghe [...] hoe dat een Christen sal gheschickt zijn* (H 73), zijn 'Eerste banboek' uit 1541. Achter dit traktaat over kerkelijke discipline volgen, met doorlopende signatures, twee brieven van de schrijver over hetzelfde onderwerp, gericht aan de broeders in Franeker ('Franikar') resp. Emden in 1555 en 1556. Volgens G. Nicolai in zijn aanvullingen op Bullingers *Teghens de Wederdoopers* (Emden 1569)⁸⁸ was 1562 het jaar van publicatie en hoewel we die editie (H 74) niet kennen bestaat er, lijkt me, geen reden om aan de opgave te twijfelen.⁸⁹ De auteur, die deze geschriften over een controversieel onderwerp nooit voor publicatie had vrijgegeven, was toen juist

⁸⁸ Nicolai's aanvullingen zijn afzonderlijk uitgegeven in *BRN VII: Zestiende-eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande*, ed. S. Cramer ('s-Gravenhage, 1910) 269-487; zie ook Bruno Becker, 'Nicolai's inlassching over de Franckisten', *NAK N.S.* 18 (1925) 286-96.

⁸⁹ 'Hier volgen noch twee eygene geschreven Brieven van Menno S. die nu oock wt die eygentlicke geschreven Copie, Anno 1562. gedruet zijn.' (fol. 118d, *BRN VII*, 444).

overleden en kon de uitgave niet meer tegenhouden. Van dat boekje (H 74) verscheen nu een herdruk (H 73, fig. 26) in een Schwabacher tekstletter, een type dat na de vijftiger jaren binnen onze grenzen niet meer gebruikt werd.

Elders werkte echter nog wel een Nederlandse drukker ermee: Nicolaes Gevaerts (lat. Gevardus), die van omstreeks 1571 in Wesel werkzaam was waar hij zich Nicolaus Geffertsen noemde. Wegens het drukken van verboden zaken werd hij in augustus 1574 uitgewezen,⁹⁰ waarna hij zich in Homberg vestigde, gelegen aan de Rijn tegenover Duisburg.⁹¹ Daar gaf hij tot 1579 of 1580 een reeks merendeels Nederlandse boeken uit en drukte o.a. voor Coornhert toen deze in ballingschap te Xanten verbleef. Zijn activiteit in de twee steden wacht nog op een nader onderzoek en de hier gegeven toeschrijving is dan ook niet zeker.

Daarna duurde het meerdere jaren voordat weer werken van de twee doperse leiders werden uitgegeven. Met het (zoals we zullen zien: fictieve) jaartal 1576 verschijnt dan een nieuwe herdruk van Menno Simons' apologie *Een weemoedige ende christelijcke ontschuldige* (H 52, fig. 27-8; afb. VI). In tegenstelling tot bijna alle andere uitgaven van zijn werk, die slechts de initialen M.S. vermelden, geeft deze de auteursnaam voluit, geplaatst in een cartouche-achtige omlijsting van vier decoratieve houtsneeranden aan het einde van het boek. Bovendien wordt de titel omsloten door een breed kader van typografische stempeltjes of 'bloemen'. Een dergelijke versiering was sinds 1552 in geen enkel boek van de schrijver te vinden; het is duidelijk dat dit een product is van weer een andere drukkerij.⁹²

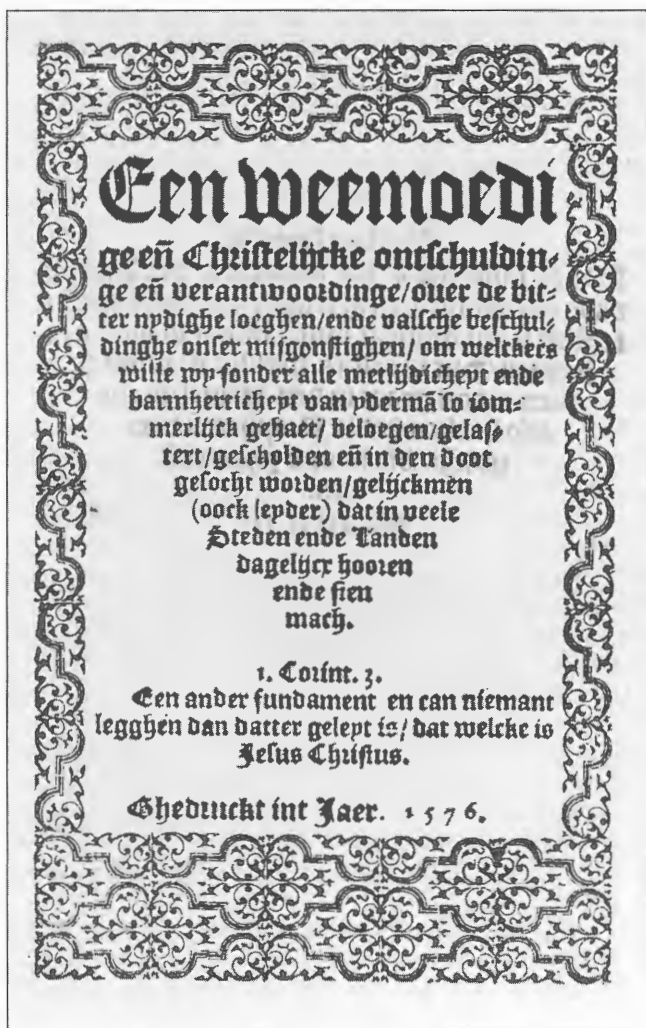
Nogal verrassend blijkt dat deze uitgave afkomstig is van Albrecht (of Albert) Hendricksz, drukker van de Staten van Holland en later ook van de Staten Generaal.⁹³ Dat het van zijn pers kwam valt op te maken uit de vermelde ornamentering: twee van de houtsneeranden zijn afkomstig uit het bezit van Dirck Gerritsz Horst, die van 1562 tot 1568 als drukker-uitgever in Leiden werkte. Zijn materiaal, waaronder al zijn sierletters en enkele vignetten, kwam daarna bij Albrecht Hendricksz in Delft terecht. Deze maakte er (als laatste) nog een aantal jaren gebruik van, zodat de houtsnedes in

⁹⁰ Walter Stempel, 'Zeitungen aus Wesel unterstützten den Aufstand der Niederlande. Ein Beitrag zur Geschichte des Weseler Buchdrucks im 16. Jahrhundert', *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, 37/8 (1988-9) 366.

⁹¹ P.J. Mennenöh, *Duisburg in der Geschichte des niederrheinischen Buchdrucks und Buchhandels bis zum Ende der alten Duisburger Universität (1818)* (Duisburg, 1970) 42-43.

⁹² Voor (verkleinde) reproducties zie Horst fig. 27 en 28.

⁹³ J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop, 1974) 312-15.



Afb. VI: [Menno Simons], *Een weemoedige ende christelijcke ontschuldige [...]*. Z.pl. 1576 [= Delft, Albrecht Hendricksz, 1583<]. (Remonstr. coll., Gemeentebibl. Rotterdam). - Horst 52.

die periode als een indicatie voor werk van zijn hand kunnen dienen. Hij was bovendien een van de weinigen in de Noordelijke Nederlanden die titelranden samenstelde op de manier zoals dat hier is gedaan.

Ondanks zijn aanstelling tot officieel drukker was Albrecht Hendricksz dus bereid een order uit te voeren waartegen van de zijde van de overheid grote bezwaren moesten bestaan. Het was niet voor het eerst: in 1578 werd zijn vrouw, de weduwe van de onder het Spaanse gezag terechtgestelde drukker Harman Schinckel,⁹⁴ door de kerkeraad van Delft aangesproken op het feit dat zij zou hebben toegelaten dat haar man *Het offer des Heeren* drukte. Deze was geen lid van de gereformeerde gemeente, 'overmits dat hij vrij woude zijn om te drukken ende te vercoopen wat boecken dat hem beliefde'. Men besloot daarop zijn echtgenote ter verantwoording te roepen.⁹⁵ Zij beloofde tegen herhaling te zullen waken, maar dat heeft, zoals hier blijkt, een nieuwe overtreding niet verhinderd. *Een weemoedige ende christelijcke ontschuldige* verscheen namelijk diverse jaren na de waarschuwing.

De vermelding op het titelblad 'Ghedrukt int Jaer 1576' is een antedatering. De tekst opent met een calligrafisch initiaal dat behoort tot een stel metalen letters dat aanvankelijk in de Noordelijke Nederlanden alleen in gebruik was bij Willem Silvius en zijn zoon Carel. Na de liquidatie van hun drukkerij vinden we de letters bij Albrecht Hendricksz en wat later ook bij anderen. Mogelijk had hij het stel in oktober 1582 op de liquidatieveiling van zijn vroegere collega's gekocht; zij komen voor in vele van zijn uitgaven van 1583 en later. Maar nooit vroeger - het boekje is dus geantedateerd en kan niet eerder dan zeven jaar na de opgegeven datum zijn uitgegeven.

Inmiddels was in 1578 een tweede herdruk verschenen van Dirk Philips' *Enchiridion* (K 3, fig. 9). Ook hier geeft het zoeken naar de drukker een onverwachte uitkomst. Het boek bevat een initiaal T die behoort tot een alfabet dat eens eigendom was van Gillis van der Erven en dat via de aankoop van zijn bedrijf eerst in handen kwam van Willem Gailliart en daarna, zou men verwachten, van Nicolaes (II) Biestkens in Emden en Amsterdam. Het blijkt echter dat twee stel initialen uit zijn drukkerij, beide oorspronkelijk afkomstig van Van der Erven, niet bij de overname door Biestkens waren inbegrepen. We vinden de letters in 1575 terug in Gent bij Gautier (Gualterius) Manilius.⁹⁶

Deze Gautier, een jongere broer van Ghislein (Gislenius) Manilius die in Gent het bedrijf van zijn vader voortzette, opende daar in de loop van 1574 een eigen drukkerij.⁹⁷ In datzelfde jaar was Jan Gailliart overleden en moest Willem het

⁹⁴ Over deze martelaar voor zijn geloof zie H. de la Fontaine Verwey, *Meester Harman Schinckel, een Delftse boekdrukker van de 16e eeuw* (Rotterdam [1963]) *passim*.

⁹⁵ Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers* (n. 93), 314, letter (c) en (d).

⁹⁶ Een gesigneerde uitgave van Gautier Manilius waarin de initiaal T voorkomt is *Octroy ende accoord byden welcken den generale Staten slandts van herwaertsovere [etc.]*, Gent, voor J. van den Steene, 1577 (verso titel). *Belg. Typ.* (n. 32) 2734.

⁹⁷ Voor biografische gegevens over hem zie Rouzet (n. 20), 135-6.

handelshuis van zijn vader voortzetten. Zoals we zagen droeg hij omstreeks die tijd de drukkerij over aan Biestkens, die wellicht een van zijn medewerkers was. Dat Gautier nu kort daarop in het bezit blijkt van twee stel initialen uit de Emdense drukkerij kan betekenen dat ook hij daar werkte, maar in de nieuwe constellatie zijn baan verloor en bij zijn afscheid de houtblokjes ten geschenke kreeg. Dit is slechts een hypothese; vast staat dat hij in 1574/5 in het bezit blijkt van deze Emdense sierletters en dat deze daarna regelmatig in zijn drukwerk voorkomen.

We zien dus dat ook in de Zuidelijke Nederlanden voor de broederschap is gedrukt; misschien was op dat tijdstip boven de rivieren geen drukkerij bereid of in staat een dergelijke order uit te voeren. Misschien ook heeft Gautiers veronderstelde verblijf in Emden ertoe bijgedragen dat de keuze op hem viel. Dat hij het boek voor eigen rekening uitgaf is minder waarschijnlijk, maar wie of welke groep de uitgave financierde, valt niet te bepalen. Wel lijkt het zeker dat we de opdrachtgevers eerder in Holland dan in Friesland moeten zoeken.

Latere herdrukken van Pieter Hendricks en anderen

Enkele maanden later namelijk, in 1579, verschenen in dit laatste gewest herdrukken van zowel het *Enchiridion* (K 4, fig. 10) als van Menno's *Een Fundament* (H 15).⁹⁸ De Friese dopers hadden weer een drukker in hun eigen gewest bereid gevonden voor hen te werken. Zijn woonplaats was ditmaal niet Franeker maar Leeuwarden en hij stond niet, zoals zijn voorganger, volledig in dienst van de broederschap. Zijn positie was naar buiten zelfs een geheel andere: Pieter Hendricksz van Campen had sinds enkele maanden de drukkerij van de reeds genoemde Isebrant ter Steghe overgenomen en was hem opgevolgd als officieel drukker voor het Hof, en later de Staten, van Friesland.⁹⁹ Hij wist zijn werk in die functie te combineren met een omvangrijke productie van bijna uitsluitend doopsgezinde boeken en Bijbeluitgaven. Zij verschenen deels anoniem, deels onder het pseudoniem 'Peter van Putte te Harlingen'.

In dit eerste jaar van zijn activiteit, drukte hij bovendien een verzamelbundel waarin naast de *Confessio* van de martelaar Thomas van Imbroich onder meer ook een niet eerder gepubliceerde brief van Dirck Philips: *Eenen [...] Sendtbrief gheschreven [...] aen die huysvrouwe van I. den S. die welcke tot Antwerpen ghevanghen lach.* (K

⁹⁸ H 15 en H 15b zijn van hetzelfde zetsel gedrukt. Zoals Horst reeds opgaf is het enige verschil, dat in H 15b 12 (niet 14!) bladen zijn bijgevoegd (sign. Tt3-[8], Vv[1]-[6]) die *Van de gheestelijke verrijzenisse* bevatten.

⁹⁹ Voor het weinig wat over zijn levensloop bekend is zie schr. dezes, 'Van Friese herkomst: de *Chronyc Historie*, Noordwiltz 1579,' in: *Philologia frisca anno 1984. Lêzingen en neipetearen fan it tsiende Frysk Filologe kongres* (Ljouwert, 1986) 102-03.

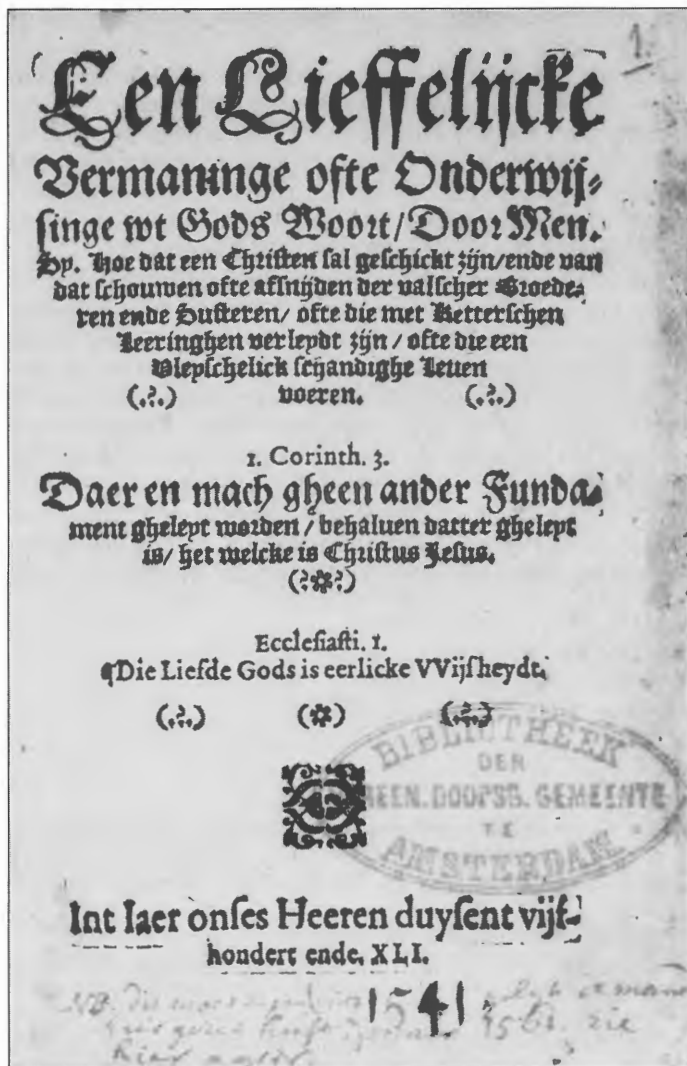
25, fig. 32).¹⁰⁰ In zijn verdere loopbaan gaf hij, naast drie complete Biestkensbijbels en drie Nieuwe Testamenten, o.a. herdrukken uit van *Het Offer des Heeren* en van *Veelderhande liedekens* in de doperse samenstelling. In 1583 kwam opnieuw het *Fundament* (H 16) van zijn pers en als laatste publicatie in 1587 een posthume uitgave van Menno's brief aan Zylis en Lemmeken: *Een seer grontlijcke antwoord* (H 82, K 47). Het boekje verscheen onder een nieuw schuiladres: 'Tot Harlingen, by my Gherit Andrieszoon' en misschien was Pieter Hendricksz toen niet meer in leven.

Alles bijeen verzorgde hij ruim twintig uitgaven voor de Friese dopers, een omvangrijk fonds waarmee hij zich in korte tijd opwerkte tot een van de vier of vijf grootste uitgevers van de Verenigde Provinciën. Het is niet duidelijk hoe hij al die activiteiten geheim kon houden, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij ooit in moeilijkheden kwam. Men zou hieruit kunnen opmaken dat de Friese autoriteiten bij hun controle op de drukpers niet al te grondig te werk gingen. Misschien echter was de verdraagzaamheid in deze streken reeds zozeer toegenomen dat de publicatie van doperse boeken niet meer als een gevaar werd gezien.

Omstreeks deze tijd gaf wederom een andere pers een herdruk uit van Menno Simons' eerste banboek: *Een liefvelijcke vermaninge*, met de twee daarbij gevoegde brieven (H 75; afb. VII). De naam van de uitgever was Derick Wylicks (of Wylicx) van Santen, die in Deventer als boekhandelaar had gewerkt voordat hij in 1575 vlak over de grens te Rees een drukkerij begon.¹⁰¹ In dat jaar verscheen bij hem *Abrahams Wtganck* van Coornhert, die toen tijdelijk als balling in Xanten, de geboortestad van Wylicks, woonde en reeds eerder in Haarlem en Wesel aan de wieg had gestaan van een drukkerij. Wylicks begon met dit werk een tamelijk constante reeks van publicaties, merendeels na- of herdrukken van boeken die elders al met succes waren verschenen. Hij bracht teksten uit die voor een ruim publiek aantrekkelijk waren en met dit populaire karakter van zijn uitgaven neemt hij een geheel eigen plaats in onder zijn Noordnederlandse collega's. Zijn fonds verdient meer aandacht dan het tot dusver heeft gekregen. *Een liefvelijcke vermaninge* kwam, volgens een zeventiende-eeuwse

¹⁰⁰ I. den S. staat voor Joachim den Suykerbacker; zie Ten Doornkaat Koolman, 103-4. Een volledige beschrijving van de bundel is te vinden in *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*. Fondée par Ferdinand van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger, 7 dln. (Brussel, 1964-75) dl. III, 579-81, nr. I 3, waar echter ten onrechte Gautier Manilius te Gent als de drukker wordt aangewezen.

¹⁰¹ Josef Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. verb. u. erg. Aufl. (Wiesbaden, 1982) 386. De auteur geeft 1594 als laatste jaar van zijn activiteit, onder verwijzing naar een literaturopgave waar ik echter dit gegeven niet terugvond. Het jaartal kan moeilijk juist zijn, omdat in 1592-93 een zoon, Reynder Wylicks, in Emmerik met het materiaal van zijn vader drukte en er toen mee naar Utrecht trok. De laatste uitgave van Derick die we kennen, dateert van 1589. Buiten hetgeen zijn fonds ons laat zien, weten we vrijwel niets van hem af.



Afb.VII: Men[no] Sy[mons], *Een lieffelijcke vermaninge ofte onderwijsinge uut Gods Woort [...]*. Z.pl. 1541 [= Rees, Derick Wylicks van Santen, ca. 1582?]. (Doopsgez. Bibl., UB A'dam). - Horst 75.

bron, in 1582 uit.¹⁰² Dit jaartal lijkt betrouwbaarder dan de datering van ca. 1576 die Horst van Vos overnam.

Behalve deze verhandeling gaf Wylicks ook, anoniem, het *Testament van Soetken van den Houte* opnieuw uit, gevolgd, met doorlopende signaturen maar een eigen titelblad, door Menno's *Kinder tucht* (H 65b).¹⁰³ Deze samenvoeging en de identieke bewoording van de titels maakt het waarschijnlijk dat het boekje een nadruk was van een Amsterdamse uitgave uit 1579 (H 65), waarvan het enige bekende exemplaar in Hamburg verloren is gegaan. Er bestaat echter een titelbeschrijving van waaruit blijkt dat het een gesigioneerde druk was van Nicolaes (II) Biestkens.¹⁰⁴

Ook deze drukker verborg zich, naar het voorbeeld van zijn voorgangers, in doperse boeken bijna steeds achter anonimiteit. Alleen bij een onschuldige tekst als de *Kindertucht* kon die maatregel achterwege blijven. Zijn andere herdrukken van Menno Simons en Dirk Philips gaf hij echter zonder impressum uit, met het reeds aangeduide gevolg dat er op typografische gronden geen onderscheid is te maken tussen zijn drukwerk en dat van zijn voorganger Willem Gailliart. Op grond van de geschetste situatie in Emden lijkt de kans echter groter dat we H 48¹⁰⁵ en H 60 aan Biestkens in Amsterdam moeten toeschrijven. Hetzelfde geldt voor K 37 (fig. 41, 43) en K 33 (fig. 35, 37) + K 40 (fig. 46), die tezamen verschenen. Tevens is vermoedelijk van hem een niet eerder gesignaleerde uitgave van *Een clare onwedersprekelijke bekentnisse*, een herdruk in een zuiverder Nederlands [H 58b] van Menno's eerder

¹⁰² Voor deze datum zie Hans Alenson, *Tegen-bericht op de voor-reden vant groote Martelaer Boeck der Doopsghesinde gedrukt tot Hoorn 1626* (Haarlem, 1630), in de marge van 91 en 94 (= de heruitgave in *BRN* VII, 208 resp. 210); zie ook S. Cramer in *BRN* VII, 52 n. 1 en 444 n. 1.

¹⁰³ *Bibliotheca Belgica* (n. 100), III, 518, nr. H 207.

¹⁰⁴ *Bibl. Belg.* (n. 100), III, 517-8, nr. H 148. Voor de Amsterdamse drukken van Nicolaes (II) Biestkens zie Moes & Burger, *Amsterdamsche boekdrukkers* (n. 78), II, nrs. 267 en 269-73, en schr. dezes, 'Nicolaes Biestkens' (n. 62), 321-22, waar echter nog ten onrechte Dirk Philips' *Enchiridion* van 1578 (K. 3) als een uitgave van hem is vermeld. In het voorgaande heeft men kunnen zien dat inmiddels Gautier Manilius als de drukker is herkend.

¹⁰⁵ Ook dit is een herdruk van een uitgave die blijkbaar verloren is gegaan. Een exemplaar ervan kwam nog voor in de veiling-Van Westphalen, Meyerus Chiflets, Butkens Le Roy e.a. (Den Haag 1764, georganiseerd door P. van Damme) onder no. Oct. 2828, met de aantekening: 'Gedrukt omtrent 1550' (onder Oct. 2830 volgde een van de herdrukken H 48 of 49). Als 'Onse bericht van des Heeren heyliche menschweerdinghe tegens Johannem a Lasco' wordt het ook vermeld in Menno's *Een Christelijcke [...] vermaninge* (H 19) van [1556].

in Fresenburg verschenen antwoord op de *Defensio* van Joannes a Lasco.¹⁰⁶

Nicolaes' zoon en naamgenoot, die in 1595 de leeftijd bereikte dat hij de drukkerij van zijn vader zelfstandig mocht voortzetten, was aanvankelijk even voorzichtig; pas in 1600 gaf hij een dopers boek onder zijn naam uit.¹⁰⁷ Eerder was hij de anonieme drukker van H 83 (fig. 29) en H 87 (fig. 30), die in 1597 gecombineerd werden uitgegeven door de Amsterdamse boekhandelaar Aert Hendricksz.¹⁰⁸ Het betreft hier twee niet eerder gepubliceerde teksten van Menno Simons: zijn *Vermanende belydinghe van den drie eeuigen [sic], eewighen en waren God*, uit 1550, gevolgd door *Een claer bericht [...] van der Excommunicatie*, uit hetzelfde jaar.

In de periode dat de Biestkens-uitgeverij stil lag, tussen 1583 en 1595, werden nergens teksten van de doperse leiders uitgegeven, behalve in Middelburg, door een tegenstander. Daar verscheen in 1589 bij de boekhandelaar Jeronimus Wullebrechts een heruitgave van Dirk Philips' *Vander doope onses Heeren Jesu Christi* (K 18, fig. 23) met daarnaast een 'beantwoordinghe' door de latere Heidelbergse hoogleraar Jacobus Kimedoncius, die enige tijd als predikant in Middelburg had gestaan.¹⁰⁹ De drukker was Richard Schilders, die ook voor een nieuw titelblad (met ongewijzigde datum) zorgde toen Wullebrechts' opvolger, Bernard Langhenesz, omstreeks 1597 eigenaar werd van de restoplage en die onder zijn eigen naam in de handel bracht (K 19, fig. 24).

Tegen het einde van de eeuw kwamen nog twee ongesignde herdrukken, H 49 en H 61, van een Amsterdamse pers: ditmaal die van de sinds 1587 actieve Barent

¹⁰⁶ Het exemplaar bevindt zich, niet gecatalogiseerd, tussen (1) en (2) van sign. 1216.10 Th. in Wolfenbüttel HAB. Het octavo boekje omvat 64 genummerde bladen, collatie A-H⁸; het titelblad ontbreekt. In de veiling Van Westphalen e.a. (n. 105) is onder Oct. 2829 een exemplaar vermeld met de benaderende datering: 'gedrukt 1600'.

¹⁰⁷ Voor gegevens omtrent Nicolaes Biestkens de Jonghe zie Moes & Burger (n. 78), dl. 4, 286-97 en, speciaal voor zijn literaire werk, de inleiding in: Nicolaes Biestkens, *De drie delen van de Klucht van Claas Kloet*, ed. G.R.W. Dibbets (Zutphen [1979]) 6-8. Hij zette de drukkerij van zijn vader voort en we vinden in zijn werk dan ook heel wat materiaal dat uit Emden afkomstig was. Hij verving echter de Lettersnijder mediaan (VPT T 30) als tekstletter door Van den Keeres dessendiaan (T 40), een moderner en zuiniger type. Deze verandering maakt het mogelijk zijn werk en dat van zijn voorgangers te scheiden. Gaarne dank ik P.J. Koopman, die in opdracht van de vakgroep Historische Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam bezig is met een bibliografisch onderzoek naar de productie van Nic. Biestkens de Jonghe, voor zijn verificatie.

¹⁰⁸ Voor Aert Hendricksz zie Moes & Burger (n. 78), dl. 4, 319-20. Hij was een boekhandelaar met enkele doopsgezinde uitgaven op zijn naam; in later jaren beschikte hij blijkbaar over een eigen drukkerij.

¹⁰⁹ Voor Jacobus Kimedoncius (ca. 1550-96) zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 4 (Leiden, 1918) kol. 835-6 (A.A. van Schelven) en *Biografisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland* 4 ('s-Gravenhage, 1931) 749-52.

Adriaensz.¹¹⁰ Dan werd in 1600 het *Enchiridion* weer uitgegeven (K 5, fig. 11); bij wie en waar gedrukt wordt niet vermeld en het letterbeeld bevat als enig bijzonder element een initiaal T die ik nog niet heb kunnen traceren. Tenslotte verscheen opnieuw een uitgave van *Een liefvelijcke vermaninghe*, ditmaal op naam van 'Yge Ygesz, boeckvercooper tot Harlinghen'. Dit boekje (H 76) zal eveneens van omstreeks 1600 dateren, maar wie de drukker was is onbekend en het lijkt waarschijnlijk dat we hier met een schuiladres te maken hebben. Het enige andere boek waarin de naam voorkomt (in de spelling Ige Iges) dateert van 1604 en heeft ook al een inhoud die begrijpelijk maakt dat de uitgever zich wilde verbergen.¹¹¹

In 1600-01 verscheen een verzameluitgave van verhandelingen van Menno Simons die niet voorkwamen in de recente uitgaven van het *Fondament*. Het titelblad van dit *Sommarie* (H 1) vermeldt als uitgever 'Jan Janszoon boeckvercooper, woonende op het Noort, in die Lakeman, tot Hoorn' - een naam en een adres die men tevergeefs in een ander boek zal zoeken. Ook hier hebben we waarschijnlijk met een pseudoniem te maken, gebruikt door een of meer uitgevers in Amsterdam of Hoorn. De drukker van het werk noemt zich echter voluit: Jacob de Meester te Alkmaar, een man die veel voor anderen werkte. We zien hier, bij de eeuwwisseling, een kentering in de beoordeling van het risico dat een dergelijke uitgave met zich mee kon brengen: de uitgevers hielden zich liever nog op de achtergrond, terwijl de drukker er geen bezwaar meer in zag om zich bekend te maken. Op de titelbladen van de volgende (1613) druk van *Een Fondament*, een deeluitgave, zien we ook de twee uitgevers, Jan Evertsz Cloppenburgh te Amsterdam (H 17) en Zacharias Cornelisz te Hoorn,¹¹² hun naam vermelden. Bij de toegenomen verdraagzaamheid was de angst om in moeilijkheden te komen wegens het uitgeven van doperse boeken inmiddels geweken. Ook van gereformeerd kerkelijke zijde legde men zich er blijkbaar bij neer dat verzoeken

¹¹⁰H 61, een herdruk van Menno Simons' verslag van zijn dispuut met Marten Micron in 1556, verscheen in of kort voor 1597. Deze datum blijkt uit het voorwoord van Microns *Apologia* uit dat jaar, waarin als reden voor de heruitgave het opnieuw verschijnen van Menno Simons' versie wordt opgegeven. Zie Moes & Burger (n. 78), dl. 3, 347; voor levensbijzonderheden omtrent Barent Adriaensz aldaar 313-20.

¹¹¹*De Historie van David Joris wt Hollant* [...] door eenen Eerweerdigen Universiteyt der [...] stadt Basel [...] beschreven. Harlingen, voor Ige Igesoon, boeckvercooper, 1604. 8vo. (Leiden UB). - J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers* [...] *Dutch Printers and Booksellers* [...] (Nieuwkoop, 1989) 181, 231 vermelden ook alleen dit jaartal.

¹¹²J.A. Gruys & C. de Wolf, *A short-title Catalogue of Books printed at Hoorn before 1701. A Specimen of the STCN* [...] (Nieuwkoop, 1979) nr. 240; [M. Keyser], *De computer als hulpmiddel bij bibliografische ontsluiting: Catalogus van Hoornse drukken 1591-1718 in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1979) nr. 49.

aan de autoriteiten om maatregelen te nemen tegen de drukkers van deze literatuur geen succes meer hadden.¹¹³

Voor latere uitgaven van het werk van de doperse leiders behoeven we dus geen bibliografische hulpmiddelen meer toe te passen om te ontdekken waar en bij wie zij gedrukt werden. Die hebben we wel weer nodig voor de vele polemische geschriften die al spoedig het licht zouden zien als gevolg van controverses onder de doopsgezinden onderling. De drukkers daarvan werkten dikwijls anoniem, vermoedelijk minder uit angst voor de overheid dan wel voor moeilijkheden in eigen kring.

Bij het overzien van de resultaten van dit onderzoek moet worden vastgesteld dat in de bestaande chronologie van de behandelde geschriften weinig wijziging is gekomen. Dat was ook niet te verwachten, want reeds eerder werd duidelijk dat de in de werken vermelde jaartallen bijna steeds betrouwbare informatie geven omtrent de tijd van hun ontstaan. Als enige uitzondering daarop zagen we een opzettelijke antedatering van een uitgave van Albrecht Hendricksz, die rekening moest houden met zijn kwetsbare positie als Statendrukker. Hij vermeldde dat fictieve jaartal echter in een herdruk waarin het geen misverstand kan wekken inzake de verschijningsdatum van het origineel.

Wat in het bijzonder opvalt, is het grote aantal bedrijven waar men moest aankloppen om de geschriften van de leiders gepubliceerd te krijgen. Tot 1568, het jaar waarin Dirk Philips de pen neerlegde, werden niet minder dan negen drukkerijen ingeschakeld, niet zelden in ver verwijderde steden. Dit tekent de problemen die men ondervond bij het vinden van drukkers die bereid waren om clandestiene opdrachten als deze uit te voeren en de daaraan verbonden gevaren te riskeren. Slachtoffers zijn daarbij gelukkig niet gevallen: geen van deze direct betrokkenen is, voorzover bekend, door zijn medewerking aan de productie van doperse boeken in moeilijkheden geraakt. Wel kreeg men al spoedig met kapers te maken: in 1564 gaf een onbekende een nadruk uit van een enkel traktaat van Dirk Philips en in datzelfde jaar publiceerde de Deventer uitgever Simon Steenbergens zelfs, zonder enige autorisatie, een bundel met vrijwel al diens verhandelingen. Bij de herdrukken van later datum is het dikwijls onduidelijk langs welke weg zij tot stand kwamen: in opdracht van de broederschap of op kosten van een uitgever die er een winstgevend fondsartikel in zag.

Zo zijn in de zestiende eeuw in totaal ruim twintig drukkers betrokken geweest bij de verspreiding van dit oeuvre, merendeels gevestigd in het Oosten van het land of in het Duitse grensgebied. De meeste kennen we nu bij naam, maar het is merkwaardig dat de enige wiens betrokkenheid in een document wordt genoemd (als drukker van o.a. het 'oude' Fondamentboek) ongrijpbaar blijft. De opvatting dat vele van de uitgaven uit Emden afkomstig zijn, blijkt onjuist; slechts drie of vier van deze

¹¹³ Zie over deze ontwikkeling ook schr. dezes, 'Mennonitica' (n. 5), 138 vv.

tractaten kwamen van de pers van Mierdmans en Gailliart.¹¹⁴ Onbekend was tot dusver ook dat de beweging al zo vroeg in Antwerpen heeft laten drukken. Daar kwam zelfs het eerste boek van Menno Simons uit, zijn *Verclaringhe des christelycken doopsels*. Vast staat nu dat deze verhandeling inderdaad in 1539, zoals het jaartal vermeldt, het licht zag en dus voorafging aan *Dat Fundament* van 15(39)40. Later zorgde in dezelfde stad Gillis Coppens van Diest voor de druk van een Franse samenvatting van de doperse leer, vertaald naar een onuitgegeven tekst van Dirk Philips - de enige eigentijdse publicatie van zijn werk in die taal. Ook zagen we dat een Zuidnederlandse pers zorgde voor een herdruk van het *Enchiridion*.

Tenslotte verscheen in 1575, zonder impressum, een Duitse vertaling door een ongenoemde van Menno's *Fundamentum* (H 21). Zij bevat, zoals alle latere Duitse en Engelse edities, tevens zijn *Uytgangh ofte bekeeringe* [...]. De druk kunnen we op typografische gronden toeschrijven aan de uitgever Nikolaus Schreiber in Keulen.¹¹⁵ Diverse andere titels van diens fonds laten zien dat hij Nederlandse relaties had; enkele jaren later, in 1579, zou hij zelfs, onder de naam Johan von Ach, Deventer als schuiladres kiezen.¹¹⁶ Helaas valt niet na te gaan wie de opdrachtgever van deze Duitse editie was.

¹¹⁴ In tegenstelling tot het getal van 18 titels zoals vermeld in de laatst verschenen lijst: 'Verzeichnis der Emdr Drucke bis zum Jahre 1602' in Tielke, *Das Rätsel* (n. 51), 45-127.

¹¹⁵ Benzing (n. 101), 244-5; Wolfgang Reuter, 'Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Buchdruckgewerbes im Rheinland bis 1800 (Köln-Bonn-Düsseldorf)', *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 8 (1958) 141.

¹¹⁶ In W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, dl. I¹ ('s Gravenhage, 1889, repr. 1978) nrs. 478 en 482.

LIJST VAN WERKEN VAN MENNO SIMONS

(volgens de nummering in Horst's *Bibliography*)

- H 1 Sommarie. 2 dln. Hoorn, Jan Janszoon (pseud.), 1600-01
H 10 Dat Fundament [Oost-Nederland?, drukker onbekend], 1539 (col.:1540)
H 11 Ein Fundament [Fresenburg, drukker B.L.?, 1554-5]
H 12 Een Fondament [Emden, W. Gailliant], 1562
H 13 Een Fondament [Franeker?, opvolger Jan Hendricksz], 1565
H 14 Een Fondament [Steenwijk, H. 't Zangers], 1567
H 15 (15b) Een Fundament [Leeuwarden, Pieter Hendricksz], 1579
H 16 Een Fundament [ibidem], 1583
H 19 Vermaninge aen allen overheyden [Franeker, Jan Hendricksz, 1556]
H 20 Redene aen die overheyte [etc.] [Antwerpen, Hans (II) van Ruremunde, c. 1552]
H 21 Fundamentum. Ein Fundament [Keulen, N. Schreiber], 1575
H 34 Voele goede [...] leringhen [Oost-Nederland?, drukker onbekend], 1539 [=1540]
H 35 Eyne seer lieflijcke meditation [Fresenburg, drukker B.L.?, 1554-5]
H 37 Van die wedergeboorte [Oost-Nederland?, drukker onbekend, c. 1540]
H 38 Die hemelsche wedergeboorte [Antwerpen, Hans (II) van Ruremunde, c. 1552]
H 39 Die hemelsche gheboorte [Franeker, Jan Hendricksz, 1556]
H 40 Die hemelsche gheboorte (drukker onbekend, c. 1560?)
H 42 Van dat rechte christen gheloove [Antwerpen, Henrick Peetersen van Middelborch, c. 1542]
H 43 Van het rechte christen gheloove [Franeker, Jan Hendricksz, 1556]
H 44 Verclaringhe des christelycken doopsels [Antwerpen, M. Crom, 1539]
H 46 Die oorsake waerom dat ick M.S. [ibidem, 1539]
H 48 Vander Menschwerdinghe [Amsterdam, Nic. (II) Biestkens, c. 1580]
H 49 Vander Menschwerdinge [Amsterdam, Barent Adriaensz, c. 1596]
H 51 Een weemodige [...] ontschuldige [Deventer, S. Steenberghe], 1565
H 52 Een weemoedige [...] ontschuldige [Delft, Albrecht Hendricksz], 1576
[= niet voor 1583]
H 58 Eyne klare unwedersprekelike bekentenisse [Fresenburg, drukker B.L.?, 1554-5]
H [58b] [Idem] [Amsterdam, Nic. (II) Biestkens, c. 1580]
H 59 Een gans duytljck [...] antwoordt [Franeker, Jan Hendricksz, 1556]
H 60 Een gants duytljck [...] antwoordt [Amsterdam, Nic. (II) Biestkens, c. 1580]
H 61 Een gants duytljck [...] antwoordt [Amsterdam, Barent Adriaensz, c. 1596]
H 62 Van die geestelicke verrysenisse (drukker onbekend, c. 1560?)
H 63 Van die gheestelicke verrysenisse [Büderich, W. Gailliant, 1554-5?]
H 64 Kindertucht + Benedicite [Steenwijk, H. 't Zangers, c. 1567]
H 65 Kindertucht (in: Een testament ghemaect by Soetken van den Houde)
Amsterdam, Nic. (II) Biestkens, 1579
H [65b] Idem [Rees, D. Wylicks van Santen, c. 1582?]
H 70 Eyne troestelijke vermaninge [Fresenburg, drukker B.L.?, 1554-5]
H 72 Van de excommunicatie [Franeker, Jan Hendricksz, 1558]
H 73 Een liefelijcke vermaninghe [Homberg, N. Gevaerts, c. 1575?]
H 75 Een liefelijcke vermaninge [Rees, D. Wylicks van Santen, c. 1582?]

- H 76 Een liefvelijcke vermaninghe 'Harlingen, Yge Ygesz', c. 1600
 H 82 Een seer grontlijcke antwoort [...] op Zylis ende Lemmekes [...] Harlingen, Gherit
 Andrieszoon [= Leeuwarden, Pieter Hendricksz], 1587
 H 83 (+ 87) Belydinghe van den drie eenigen God Amsterdam, [N. Biestkens de Jonghe
 voor] Aert Hendricksz, 1597

LIJST VAN WERKEN VAN DIRK PHILIPS

(genummerd volgens M. Keyser's *Catalogue*)

- K 1 Een korte bekentnisse [etc.] [Deventer, S. Steenberghe], 1564
 K 2 Enchiridion oft Hant-boecxken [Franeker?, Doperse drukkerij], 1564
 K 3 Enchiridion oft Handt-boecxken [Gent, Gautier Manilius], 1578
 K 4 Enchiridion oft Hantboecxken [Leeuwarden, Pieter Hendricksz], 1579
 K 5 Enchiridion oft Hantboecxken (drukker onbekend), 1600
 K 8 Enchiridion ou Manuël [Amsterdam, Abr. Biestkens], 1626
 K 16 Verclaringe des tabernakels [Emden, St. Mierdman], 1556
 K 17 Bekentnisse vanden eenigen God [Franeker, Jan Hendricksz, 1557]
 K 18 Vander doope Jesu Christi Middelburg, Jer. Wullebrechts [*dr.* R. Schilders], 1589
 K 19 Idem (titeluitgave) Middelburg, Bern. Langhenesz, 1589 [= 1597]
 K 20 Van de menschwerdinghe Jesu Christi + Van die rechte kennisse Jesu Christi
 [Franeker, Jan Hendricksz, 1557]
 K [20b] Vandie rechte kennisse Jesu Christi (drukker onbekend), 1564
 K 21 Vander warachtigher kennissen Godts [Groessen, N. Biestkens], 1558
 K 22 Vande wedergeboorte [Emden, St. Mierdman], c.1556
 K 23 Een lieflicke vermaninghe [Franeker, Jan Hendricksz, 1558]
 K 24 Vander sendinge der predicanen [Groessen, N. Biestkens], 1559
 K 25 Sendtbrief aen die huysvrouw van I. den S [Leeuwarden, Pieter Hendricksz], 1579
 K 26 Van de geestelijcke restitution [Emden?, W. Gailliart?, c. 1559?]
 K 27 Van de gheestelijcke restitution [Groessen], N. Biestkens, 1562
 K 28 Van de ghemeynte Godts [Groessen], N. Biestkens, 1562
 K 32 Eene apologia ofte verantwoordinge [Franeker, Jan Hendricksz, c. 1563]
 K 33 + 37 + 40 Sendt-brief [etc.] twistigen handel [etc.] [Amsterdam, Nic. (II) Biestkens, c.
 1580]
 K 34 + 38 + 41 (Idem, oorspr. uitgaven) (drukker onbekend, [1567]
 K 47 [Tweede Banboek, fragment] in Horst 82 (1587)
 K 49 Van die echt der Christenen [Emden?, W. Gailliart?], 1569
 K - Traicté [...] de la sincere religion chrestienne [Antwerpen, Gillis Coppens van Diest],
 1567

Abraham Palingh en het demasqué van de duivel

Na 1608 is in het gewest Holland niemand meer wegens toverij veroordeeld. Dat was het gevolg van enkele uitspraken gedaan door de Hoge Raad in 1593 en het Hof van Holland in 1594. Het was daardoor in feite onmogelijk geworden iemand die van toverij werd verdacht, op de pijnbank te leggen of aan de waterproef te onderwerpen. Alleen een bekentenis die zonder dwang was afgelegd, kon nog genoeg bewijs leveren om iemand wegens toverij ter dood te brengen. De kans dat iemand geheel vrijwillig zou bekennen, was zeer klein en in de praktijk kwam er dus een einde aan de toverijvervolgingen. Daarmee was echter geen einde gekomen aan het geloof in toverij. In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw leefde dat weer op en kon een duidelijke stijging van het aantal toverijbeschuldigingen worden geconstateerd. In diezelfde periode verschenen ook verschillende boeken, waarin het toverijgeloof werd bestreden. Het belangrijkste werk uit die kleine literaire hausse is zonder twijfel een boek dat in 1659 gepubliceerd werd met de titel *'t Afgerukt mom-aansicht der tooverye*. Het is geschreven door de Haarlemmer Abraham Palingh, een Waterlandsdoopsgezinde, wiens leven en denken in dit artikel centraal zullen staan.² [afb. 1]

De mennonieten uit de zeventiende eeuw hebben in Holland maar weinig eigen archiefmateriaal nagelaten. Weliswaar zijn er stapels pamfletten die getuigen van de leerstellige meningsverschillen die in genoemde periode nogal eens ontaalden in haarkloverijen. Maar van het reilen en zeilen in die tijd van de gewone leden van de broederschap weten wij niet zo veel. Desalniettemin is het mogelijk om op basis van andere bronnen, bijvoorbeeld van de notariële archieven, meer te weten te komen over de banden die doopsgezinden onderling hadden. Dit artikel biedt de gelegenheid iets te laten zien van wat er op dat gebied in het Gemeente Archief van Haarlem is te vinden. In testamenten, huwelijksvoorwaarden en andere notariële akten werden familieleden en vrienden genoemd, ondertekenden bepaalde personen als getuigen en traden bepaalde personen herhaaldelijk op als lieden die een bijzonder gezag of aanzien genoten. In het Archief van de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem ligt een

¹ Schrijver dezes bereidt een dissertatie voor over het toverijgeloof in Holland getiteld *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*. De illustraties zijn vervaardigd door Gerard de Zeeuw van de afdeling Fotografie en Reproductie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

² De volledige titel luidt: Abraham Palingh, *'t Afgerukt Mom-aansicht Der Tooverye: Daar in Het bedrogh der gewaande Toverye, naakt ontdeckt en met gezonde Redenen en exempelen dezer Eeuwe aangewezen wort*. Amsterdam, Jan Rieuwertsz, 1659. Een tweede ongewijzigde druk verscheen in Amsterdam in 1725.



Afb. 1: Titelblad van Abraham Palingh, 't Afgerukt mom-aansight. (Doopsgez. Bibl., UB A'dam; sign. OK 65-1102).

lijst van lidmaten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.³ Aan de hand van deze lijst is het notarieel archief van Haarlem doorgenomen. Op de studiezaal van het Gemeente Archief van Haarlem bevinden zich de zogenaamde 'Schriften Kool'. Daarin wordt per persoon, waarvan bekend is dat hij of zij een lidmaat was, aangegeven waar deze in de notariële protocollen genoemd wordt. Zo kunnen in tamelijk korte tijd zeer uiteenlopende gegevens over een bepaalde mennist worden verzameld.⁴ Zo bestaat er bijvoorbeeld een notarieel vastgelegde attestatie waarin

Andries Palinck, Hans Alanson, Frederick Fredericxsz ende Gerrit Janss ... alle voorstanders ende dienaren vande Vereenichde Duijtsche, Friessche ende Waterlantsche gemeijnte

verklaren dat een zekere Cornelis Ballinck nimmer lidmaat van hun gemeente is geweest.⁵ In deze notariële protocollen kan men contracten, overdrachten, testamenten, boedelinventarissen, huwelijkse voorwaarden, schuldbekentenissen en dergelijke meer vinden. Met behulp daarvan kan worden vastgesteld wie de verwanten van iemand waren en met welke personen hij of zij zakelijke of persoonlijke betrekkingen onderhield. Het zal duidelijk zijn dat op deze manier veel gegevens kunnen worden verzameld over de relaties binnen de doopsgezinde gemeente. Ter aanvulling kan nog worden gezocht in de Doop-, Trouw- en Begraafregisters, de Verpondingsregisters en de Registers van transporten om vast te stellen wanneer iemand is getrouwd of overleden, waar hij heeft gewoond en hoeveel zijn huis waard was. Op deze manier zijn de biografische gegevens verzameld die hier worden gepresenteerd, waarmee aldus de achtergronden kunnen worden belicht van een opmerkelijke Waterlander, de Haarlemmer Abraham Palingh.⁶

³ Archief Doopsgezinde Gemeente Haarlem, voorlopig inv. nr. 45-47.

⁴ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat in de 'Schriften Kool' niet alle vindplaatsen genoemd zijn. Op de genoemde studiezaal zijn echter eveneens klappers op de notariële protocollen voorhanden aan de hand waarvan deze lacunes kunnen worden opgevuld.

⁵ Gemeentearchief Haarlem [voortaan: GAH], NA nr. 149, 58 d.d. 22 september 1636.

⁶ In Haarlem hebben in de zeventiende eeuw tenminste drie personen gewoond die zich Abraham Palinck of Palingh noemden. In dit artikel gaat het om de lakenhandelaar met die naam. Daarnaast is er nog een Abraham Palinck geweest, van beroep bakker. Hij was in 1627 al 49 jaar oud (vgl. GAH, NA nr. 129, 99) en het lijkt met het oog op zijn leeftijd niet waarschijnlijk, dat deze in 1659 nog een boek heeft kunnen laten verschijnen. In 1694 woonde in de Grootesteeg het kinderloze echtpaar Abram Palingh en Jannetje Juriaensdr (vgl. GAH, NA nr. 457, 436). Deze Abram lijkt op zijn beurt veel te jong om in aanmerking te komen voor het auteurschap. Daarbij was de schrijver van het boek waar het hier om gaat niet kinderloos. Het lijkt mij gezien de gewoonte kinderen te vernoemen niet onwaarschijnlijk, dat deze drie wel aan elkaar verwant waren.

Doopsgezind en koopman

Sinds Jacobus Scheltema in 1828 beweerde dat Palingh een academisch geschoolde medicus was met een doopsgezinde overtuiging en in Haarlem geboren en getogen was,⁷ hebben anderen deze karakteristiek klakkeloos overgenomen. Kurt Baschwitz benoemde hem in zijn in 1963 in het Duits verschenen boek over de heksen en heksenprocessen zelfs postuum tot stadsgeneesheer van Haarlem.⁸ Hoewel hij ten tijde van de uitgave van zijn boek ongetwijfeld in Haarlem woonde, was hij daar naar alle waarschijnlijkheid niet geboren. Hij was onmiskenbaar doopsgezind, maar zeker geen medicus en had evenmin een academische scholing genoten. In werkelijkheid was hij een kleine koopman die in linnen handelde en wiens commerciële horizon niet veel verder dan Amsterdam zal hebben gereikt. Balthasar Bekker heeft al in 1691 opgemerkt dat Palingh 'een linnenpersser tot Haarlem geweest' was.⁹

Palingh woonde in een eenvoudig huis dat hij in 1624 van zijn schoonvader Jan Verschuieren had geërfd.¹⁰ Hij moet in 1588 of 1589 zijn geboren,¹¹ hoogstwaarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn vermoedelijke vader, die zich nog Andries Palinck noemde, migreerde voor 1602 van het Vlaamse Beveren naar Haarlem.¹² Tegen het einde van de zestiende eeuw vluchtten grote aantallen dopers uit het Zuiden naar Holland en ook naar Haarlem, waar zij in vrede hun godsdienst konden belijden. Onder hen bevonden zich veel lieden die hun brood in de textiel verdienden.¹³ Zijn vader, die wever van beroep was, werd in zijn nieuwe woonplaats al snel leraar bij de doopsgezinden; de zoon werd ziekenbezoeker.¹⁴ Uit hoofde van deze functie werd Abraham vaak geconfronteerd met zieken en stervenden. Daardoor kon hij waar-

⁷ Jacobus Scheltema, *Geschiedenis der heksenprocessen; eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem, 1828) 360-62.

⁸ Hier zij verwezen naar de Nederlandse vertaling: K. Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen. De geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding* (Amsterdam, 1964) 362.

⁹ Balthasar Bekker, *De Betoverde weerd* (Amsterdam, 1691) II, 133.

¹⁰ Het huis werd het 'huijs metten drie stoeven' genoemd, GAH, NA nr. 110, 10-16. Het stond in de Stooftsteeg en werd in 1628 bij de verponding getaxeerd op een waarde van 20 gulden, GAH, Archief Stad Haarlem, Kast 15, nr. 232, V, 6; vgl. nr. 234 (verponding 1650), 311.

¹¹ Voor zijn leeftijd en beroep: GAH, NA nr. 164, 73; wat betreft zijn commerciële activiteiten in Amsterdam: *ibid.*, nr. 95, 118.

¹² Andries Palinck van Beveren werd voor het eerst in 1602 genoemd, GAH, NA nr. 42, 105^v.

¹³ Vgl. W.J. Verwer, *Memoriaelbouck*, J.J. Temminck (ed.) (Haarlem, 1973) 208.

¹⁴ Zowel Andries als Abraham werd in 1618 genoemd als lidmaat van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente in Haarlem, Archief Doopsgezinde Gemeente Haarlem, voorl. inv. nr. 45-47.

schijnlijk meer dan eens van nabij meemaken hoe een toverijverdenking kon ontstaan. Palingh is in 1682 gestorven.¹⁵ Hij is dus zeer oud geworden.

Uit zijn boek blijkt zonneklaar dat Palingh doopsgezind was. Zijn uitgever, Jan Rieuwertsz in Amsterdam, was ook een prominente mennist en Palingh zelf beschrijft meer dan een toverijgeval dat zich afspeelde binnen de Haarlemse gemeente. Hij noemt daarbij een groot aantal details, waar hij alleen van op de hoogte kon zijn, omdat hij bij deze kwesties zelf nauw betrokken is geweest. Om nu zijn denkwereld te omschrijven, kan evenwel niet worden volstaan met de constatering dat hij doopsgezind was.

Zoals bekend, was in het begin van de zeventiende eeuw de inhoud van Menno Simons' leer voor zijn volgelingen niet op alle punten even duidelijk. Binnen en tussen de gemeenten werd intensief gedebatteerd over de reikwijdte van de doperse opvattingen. Moest men bijvoorbeeld elke agressie geduldig ondergaan, of was het minstens veroorloofd zichzelf te verdedigen? Moest men elk contact vermijden met mensen die tot een andere religieuze groepering behoorden, of moest het bijvoorbeeld aan de lidmaten worden toegestaan een aanhanger van een andere gezindte te huwen, in de hoop die van de juistheid van de doperse inzichten te overtuigen? Endogamie verdiende de voorkeur, daar was iedereen van overtuigd, maar niet alle gemeenten verhieven die gedragsregel tot een dwingend voorschrift. Als gevolg van de beperkte omvang van veel doopsgezinde gemeenten kon deze regel tot zeer gecompliceerde familieverhoudingen leiden. Jan Verschueren, de vader van Abrahams eerste vrouw Syntyn Verschueren, was weduwnaar. In 1610 hertrouwde hij met Maaycken Palinck. Zij was de dochter van leraar Andries Palinck. Abraham had twee zoons, Andries en Jan. Jongens werden gewoonlijk naar een van hun grootvaders vernoemd. Zo kreeg Jan Palingh de naam van zijn grootvader van moederskant - Andries zal dus naar Abrahams vader zijn vernoemd. Ik heb maar één man kunnen ontdekken die deze voornaam droeg, doopsgezind was en tot de juiste generatie behoorde, namelijk de eerder genoemde leraar. Abrahams eigen zuster werd dus tevens zijn nieuwe schoonmoeder!¹⁶

Naast deze zeer praktische punten waren er ook problemen van meer theologische en ethische aard, bijvoorbeeld met betrekking tot de vraag of Jezus' vlees substantieel menselijk was, zoals van zijn moeder Maria, of tot een andere, een goddelijke substantie behoorde. Geloofsbelijdenis en doop op volwassen leeftijd waren natuurlijk het hoogtepunt uit het leven van een mennist, maar hoe kon men vaststellen dat de kandidaten dit sacrament waardig waren? Zoals bekend leidde de strijd, die naar aanleiding van deze en andere problemen telkens weer oplaaide, herhaaldelijk zowel

¹⁵ GAH, DTB nr. 82, 178-79.

¹⁶ GAH, NA nr. 181, 181^v-184; nr. 110, 10-16; nr. 162, 360^v. Abraham zou later, toen hij ook weduwnaar was geworden, hertrouwen met Trijntje Michielsdr. van Hulle, weduwe van de Uithoornse viskuitbakker Jan Claesz Molenaer. *Ibid.*, nr. 203, 181^v-184; nr. 287, 67^v; nr. 305, 3.

tot afsplitsing van nieuwe gemeenten als tot interne strubbelingen, mede veroorzaakt door zaken als ban en (echt-)mijding. De straf voor ketterij was een absolute ban. Een lidmaat dat zich niet conformeerde, werd resoluut afgesneden en soms zelfs tot een 'orwelliaanse non-person avant-la-lettre' verklaard. Maar tegelijkertijd was elke doopsgezinde bereid het recht van medebroeders en -zusters te erkennen om het eigen geweten te volgen. Zij konden er afwijkende meningen op na houden en daarvoor gebannen worden, maar als hun geweten hen in deze of gene richting voerde, had eigenlijk niemand het recht hen van deze weg af te houden. Niemand mocht zich tussen God en de innerlijke zekerheid van een ander mens plaatsen. Tot de kenmerken van de opstelling van de doopsgezinden behoorde een merkwaardige vermenging van enerzijds een onophoudelijke woordenstrijd over de kleinste details en anderzijds een altijd aanwezige bereidheid zich weer tot één gemeente te verenigen. Binnen de gemeente kon een zeer zware sociale druk samengaan met een onbeknibeld recht op een eigen individuele mening. Een volstrekte afwijzing van elk wereldlijk gezag dat zich met de inhoud van het geloof bemoeide, ging gepaard met de absolute aanvaarding van het bijbelwoord.

Een dergelijke vermenging kan ook worden bespeurd in Palinghs houding ten opzichte van het probleem van de macht van de duivel en de realiteit van toverij. De enige bron van zekerheid die Palingh erkende, was de bijbel. Hij verloor zichzelf echter niet in zeer vrome, mystieke of hoogst onpraktische bespiegelingen. In plaats daarvan ontwikkelde hij - o.a. bij zijn pogingen de redeneringen van de invloedrijke jurist en demonoloog Bodin te weerleggen - zeer pragmatische en nuchtere argumenten. Als koopman geloofde hij slechts dat, wat hij kon zien; als dooper was hij niet zomaar bereid iets voor vaststaand aan te nemen, waarvoor hij geen basis in het woord van God kon vinden.

Deze zakelijke houding toonde hij ook in twee pamfletten over zuiver doperse kwesties. Beide verschenen na 1659, in 1661 en 1665, toen zijn boek dus al was gepubliceerd.¹⁷ Met toverij hebben deze twee latere geschriften niets van doen. In 1659 had hij zich tot het grote publiek gewend, daarna schreef hij alleen nog voor zijn

¹⁷Het betreft: *Verantwoordinge, voor de christelijcke gemeente, die men de Waterlanders noemt. Over de beschuldigen van de Vlaemse gesindte in haere by-eenkomst tot Leyden gehouden, in Junio 1660, Haarlem, P. Casteleyn, 1661, en: Aenmerkinghen en aenspraeck op doct. Galenus geschrift, aen Laurens Hendrickx overgegeven, over sijn bezwaringen, die hy tegen de gemeynte daer hy onder sorteert, en by ghevolch teghen de gantsche hedendaeghse christenheyt heeft, Haarlem, J.G. van Geldrop, 1665.*

Beide tractaten worden bewaard in de rijke verzameling pamfletten van de Doopsgezinde Bibliotheek, bruikleen van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het auteurschap van deze twee verhandelingen wordt - ten onrechte - toegeschreven aan Andries Palingh. Vgl. het lemma 'Palingh' in: *The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist Mennonite Movement*, (Hillsboro, Kansas, 1955-59 en 1990) IV, 113. Met dank aan Dr. S.L. Verheus voor zijn verwijzing naar dit lexicon. Op het titelblad van beide geschriften wordt uitdrukkelijk Abraham genoemd als schrijver.

geloofsgenoten. Palingh mengde zich in de hierboven reeds aangeduide conflicten, die de menniste wereld telkens weer verscheurden. In 1661 trad hij op als woordvoerder van de Haarlemse Waterlanders, wier neiging compromissen te sluiten hij tegenover de Vlamingen verdedigde. Het kon Palingh niet werkelijk interesseren van welke origine Jezus' vlees was, zolang men maar geloofde dat deze de zoon van God was, geboren uit de maagd Maria. Palingh had er geen problemen mee als een medelidmaat zitting nam in de magistraat, die immers het van God gegeven zwaard droeg, zolang de besluiten van de betreffende doopsgezinde maar in overeenstemming waren met Gods wetten. In deze en in andere aangelegenheden betoonde hij zich een man van tamelijk onorthodoxe, d.w.z. goed Waterlandse opvattingen. Hij wilde zichzelf en zijn medebroeders toestaan zich zonodig met geweld te verdedigen, ook als dat met bloedvergieten gepaard zou gaan. Hij ging zelfs zover te erkennen dat in theorie andere christenen, zelfs katholieken, toegang konden krijgen tot het eeuwige heil. Hij wilde zijn broeders dus toestaan deel te nemen aan het openbare leven en de broederschap mocht, wat hem betrof, worden opengesteld voor invloeden van buitenaf. Maar Palingh wilde beslist niet alle grenzen slechten tussen de doopsgezinden en andere religieuze groeperingen. Toen Galenus Abrahamsz voorstelde om aspirant leden, die zichzelf niet waardig achtten het doopsel te ondergaan, toe te staan de dienst te bezoeken en daaraan deel te nemen als volwaardige lidmaten, uitte Palingh in 1665 een scherp protest. Zo'n behandeling was in zijn ogen onmogelijk. In zestien eeuwen kerkgeschiedenis was iets dergelijks nog nooit gebeurd. De zaken lagen naar zijn mening heel eenvoudig: geen doop betekende geen lidmaatschap en dus evenmin zaligmaking. Ook andere christenen, die in theorie de juiste weg naar het heil konden vinden, moesten eerst volledig lidmaat worden, voor zij met recht hoop op heil konden koesteren.¹⁸

Het pragmatisme van deze opstelling is vrijwel zeker kenmerkend voor een Waterlander, maar wellicht minstens evenzeer voor een koopman, die alleen dat accepteerde wat hij zich op grond van zo te zeggen materiële ervaringen voorstellen kon. Ik geloof niet dat men Palingh een empirist in filosofische zin zou kunnen noemen, maar hij onderwierp wel alles wat hem onder ogen kwam aan een scherp onderzoek. Daarbij was hij ervan overtuigd dat zijn eigen ogen de beste getuigen waren. Toen hij bijvoorbeeld te spreken kwam over de waterproef, vertelde hij eens in Haarlem gesproken te hebben met een meisje uit Osnabrück. Zij had gemerkt dat zij en haar vriendin bij het zwemmen zonder moeite op het water konden drijven. Omdat zij bang waren te worden aangeklaagd als toveressen, spraken zij af daar niet verder over te spreken. Toen het meisje in het gevolg van haar werkgever eens in

¹⁸ Vgl. over de menswordingsleer: S. Voolstra, *Het woord is vlees geworden. De melchioritisch-menniste incarnatieleer* (Kampen, 1982) en over Waterlandse opvattingen in het bijzonder: P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw.* (Deventer, 1988) I, 112-23.

Zandvoort was, had zij bemerkt dat zij nog makkelijker op het zoute water van de zee kon drijven.¹⁹ Als commercieel denkend man vond Palingh het buitengewoon dom van de duivel dat deze zijn aanhangers zeer uiteenlopende technieken bijbracht, waarmee zij zich in wolven konden veranderen. In Westfalen gaf hij de weerwolven gordels die zij om moesten doen, in Frankrijk moesten zij zich, naar Bodin meedeelde, met een zalf insmeren en in Lijfland waren zij gedwongen in januari naakt door een rivier te waden. Twaalf dagen daarna keerden zij dan weer terug en veranderden op dezelfde wijze weer in mensen; en dat alles in januari, dus midden in de winter, en in het noordelijke Lijfland! Zoals de ene koopman de andere taxeert, zo beoordeelde Palingh de duivel en hij verwonderde zich dat telkens weer de Satan, van wie men beweerde dat hij een vrijwel volledig overzicht van de toekomst had en van de mogelijkheden geboden door de natuur, zijn kansen zo slecht inschatte en zijn middelen zo onbezonnen verkwistte. Als het immers werkelijk zijn volgelingen waren, die als toveressen en weerwolven werden terechtgesteld, betekende dat immers dat de duivel telkens weer opnieuw moest beginnen met de opleiding van nieuwe handlangers.

Het masker van de toverij afgetrokken

Palingh gebruikte voor zijn boek de klassieke dialoogvorm. In het eerste gesprek discussiëren Tymon en Eusebius over de mogelijkheid dat toverij reëel bestaat. Tijdens de tweede dialoog spreken zij over de fundamenteën van dit geloof in de geschriften van aanzienlijke auteurs en in de derde en laatste samenspraak behandelen zij de waarde van de ideeën, die het volk heeft over toverij en onttovering, en vergelijken zij die met de geleerde opvattingen. Aan dit derde gesprek wordt ook deelgenomen door een waarzegger, Mantus genaamd. In de loop van deze drie dialogen slaagt Eusebius, die ongetwijfeld Palinghs inzichten verwoordt, met enige moeite erin zijn vriend Tymon ervan te overtuigen dat het toverijgeloof zinloos en belachelijk is. Tymon poogt telkens weer zijn opvattingen overeind te houden, maar als gevolg van Eusebius' nuchtere geredeneer komt hij telkens weer tot de conclusie dat hij zichzelf in tegenspraak verstrikt. Min of meer vertwijfeld neemt hij naar het derde gesprek de grote magiër Mantus mee. Vol zelfvertrouwen citeert deze om zijn praktijken te rechtvaardigen de ene autoriteit na de andere. Eusebius herhaalt kort de argumenten die hij in de voorgaande gesprekken heeft geïntroduceerd en haalt daarmee telkens weer Mantus' stellingen onderuit. Eusebius erkent maar één autoriteit: de bijbel.

Palingh beweerde, dat iedereen, die de Heilige Schrift zag als een onafwijsbare opdracht om de toveressen te vervolgen, de tekst verkeerd interpreteerde: hetzij tegen

¹⁹ *Mom-aansight*, 261.

beter weten in, hetzij met criminele bedoelingen. Maar, omdat hij eraan vasthield dat de bijbel de enige bron van zekerheid is, moest hij voor die passages in de Schrift, waarin magie duidelijk werd veroordeeld en onomwonden op toverij de doodstraf werd gezet, een nieuwe verklaring vinden. Meestal deed hij dit door de betekenis van zo'n tekst vergaand te beperken. Zo was zijns inziens Exodus 22:18, 'De tooveres zult gij niet laten leven', alleen bedoeld in het geval van waarzeggers. Om deze inperkingen te bewerkstelligen, nam hij zijn toevlucht tot een zeer directe en pragmatische redenering. Toen bijvoorbeeld Eusebius een verklaring moest geven voor de geschiedenis van de waarzegster van Endor, wees hij Tymon erop dat Saul veel groter was dan de andere Hebreeën en dat de waarzegster geen enkele moeite had hem ondanks zijn vermomming te herkennen. Daar kwam nog bij dat zij de enige was, die Samuel aankeek. Saul kon niets zien, die lag met zijn gezicht plat op de grond en het was stikdonker. Los daarvan was Saul, zoals iedereen wist, waanzinnig en bereid elke bewering, hoe vreemd die ook was, te geloven.²⁰ En op die manier, zei Palingh, werkten alle duivelbezwerkers en waarzeggers. In werkelijkheid waren zij bedriegers, zoals Paulus al in Handelingen 13 zegt. Een echte profetie, uitgesproken door een mens, kon alleen van God afkomstig zijn, zoals vastgesteld in 2 Petrus 1:20.²¹ Het enige dat waarzeggers met zekerheid konden voorspellen, is dat na de winter de zomer zal komen en dat de zon zich van het sterrenbeeld Ram naar Stier en van daar naar Tweelingen zal bewegen. Maar daar kwam geen magie bij kijken en als waarzeggers zo brutaal waren te beweren dat zij de toekomst kenden, dan toonden zij hoogstens een onterechte trots op hun sluwe bedriegerijen. Als de bijbel van waarzeggers of tovenaars sprak, werden deze zwendelaars bedoeld en de harde maatregelen die in de Schrift werden aanbevolen, waren tegen hen gericht.

In zijn bewering dat de waarzeggers, toekomstvoorspellers en toverkunstenars machteloos zijn, was Palingh niet echt origineel. Zijn bewering dat de duivel in het geheel geen invloed kon uitoefenen op de natuur, was wel nieuw. Naar zijn mening kende Satan de toekomst in het geheel niet; hij had God voorspeld dat Job aan Hem zou twijfelen, doch hij heeft ongelijk gekregen. Als de duivel inderdaad wist wat er in de toekomst zou gebeuren, dan was zijn plan Judas te verleiden tot verraad aan Jezus een buitengewoon domme zet geweest. Christus' dood, die hiervan het gevolg was, blijkt immers uiteindelijk de inleiding te zijn geweest op Satans zwaarste nederlaag. De duivel was zelfs zo dom, dat hij een poging had gedaan de Verlosser zelf in verleiding te brengen.²² Het was duidelijk dat hij geen macht had en daarom was het

²⁰ *Ibidem*, 23-25. Reginald Scot had al in 1584 benadrukt dat de Heks van Endor een lage bedriegster was, door wie Saul zonder moeite was herkend. Palingh kende zonder twijfel de Nederlandse vertaling van Scot's boek: *Ontdecking van tovery. Nu verduyscht door Thomas Basson* (Leiden, 1609) 165-79. Zie hierna noot 27.

²¹ *Mom-aansight*, 35 en 65.

²² *Ibidem*, 4 en 14-15.

tevens zinloos al deze vrouwen te doden, die men ervan beschuldigde een pact met hem te hebben gesloten. Zelfs als de Vorst dezer Wereld het plan zou hebben opgevat deze vrouwen te ontmoeten, dan was hem dat niet mogelijk geweest. Hij kon immers geen materiële vorm aannemen. Daarom kon hij zijn aanhangers ook niet door de lucht naar de sabbat voeren of geslachtsverkeer met hen hebben. Hij kon evenmin een mensenlichaam in bezit nemen. Palingh legde er de nadruk op dat alles wat God geschapen had in essentie en substantie gelijk moest blijven. Een mens zou dus nooit kunnen vliegen zoals een geest, en een geest zou nimmer een menselijke gedaante kunnen aannemen. Alles moest blijven zoals het in wezen altijd geweest was.²³

Deze ontkenning van elke macht en kracht van de duivel was duidelijk in tegenspraak met de heersende ideeën op dit punt. Dus moest Palingh aantonen dat befaamde auteurs die de toverijvervolgning verdedigden, ongelijk hadden. In zijn boek noemde hij het werk van veel schrijvers, doch hij had het werk van slechts vier van hen grondig doorgenomen, namelijk dat van Agricola van Sittard, Jean Bodin, Paul Laymann SJ en William Perkins.²⁴ Van andere auteurs noemde hij de namen, maar vaak wist hij over hen niet veel meer te zeggen. Als hij hun werken citeerde, deed hij dat via de genoemde vier auteurs, vooral via Bodin. Kennelijk beheerste hij naast het Nederlands ook het Frans en Duits, maar geen Latijn of een andere vreemde taal. Zo las hij Perkins in een Nederlandse vertaling. Drie van de vier genoemde auteurs waren katholiek - alleen Perkins niet. Voor een doopsgezinde als Palingh was het natuurlijk aantrekkelijker en makkelijker om katholieken te bestrijden, maar hij moest er rekening mee houden dat er ook onder de protestanten verschillende gezaghebbende schrijvers waren die ervoor pleitten de hardste maatregelen tegen de toveressen te

²³ *Ibidem*, 9 en 81-97.

²⁴ Toen Palingh het boek van Franciscus Agricola van Sittard onder handen nam, doelde hij kennelijk op *Gründtlicher Bericht, ob Zauberey die argste und grewlichste Sünd auff Erden sey...* (Keulen, 1597). Palingh citeert voorts een boek van ene 'pater Paulus Leyman', dat hij nu eens *Contra sagas*, dan weer *Juridices Contra sagas* noemt. Het is duidelijk dat hij op een geschrift doelt dat gewoonlijk wordt toegeschreven aan de Duitse jezuïet Paul Laymann, getiteld *Processus iuridicus contra sagas* (München, 1629). Dit boek was, anders dan de Latijnse titel doet vermoeden, in het Duits geschreven. Het is nu zeker dat Laymann niet verantwoordelijk was voor dit tractaat: zie W. Behringer, *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit* (München, 1987) 257, noot 124. Palingh was ervan overtuigd dat Laymann de auteur was. Maar los van de vraag door wie het boekje is geschreven, kan worden opgemerkt dat Palingh tegen de daarin verwoorde ideeën polemiseert en niet tegen de schrijver persoonlijk. Palinghs geknoei met de Latijnse titel is een aanwijzing, dat hij het Latijn niet beheerste. Het is niet duidelijk welke druk hij heeft gebruikt. Dat geldt ook voor het boek van Bodin, *La démonomanie des sorciers* (Parijs, 1580). Dit werk is zo vaak uitgegeven, dat ik er niet in kon slagen vast te stellen welke druk door Palingh is gehanteerd. William Perkins, *A discourse on the damned art of witchcraft* (Cambridge, 1608) las hij in de Nederlandse uitgave: W. Perkinsius, *Tractaet van de ongodlijke toover-const* (Amsterdam, 1611) en niet in de oorspronkelijke versie.

nemen. Daartoe behoorde ook Perkins, die in de Republiek als schrijver zeer populair was. Het werk van deze piëtistische puritein werd meestal niet lang na verschijning in het Nederlands vertaald.²⁵ Wellicht richtte Palingh zich daarom tegen hem en niet tegen een andere, veel voornamere Brit, namelijk koning Jacobus I, wiens pleidooi voor de toverijvervolgning ook in het Nederlands vertaald was.²⁶ Naast deze wat meer theoretische verhandelingen citeerde Palingh ook de *Mémoires* van Jacques du Clercq, heer van Beauvoir, die in 1459 in het Zuidvlaamse Atrecht ooggetuige was geweest van een grootscheepse vervolging.²⁷

Van deze met autoriteit beklede schrijvers was Bodin zonder twijfel de indrukwekkendste en Palingh kon hem niet zo makkelijk opzij schuiven als bijvoorbeeld Thomas van Aquino, die hij afdeed als een papist, die qualitate qua niet in staat was de bijbel te begrijpen. Bodin was weliswaar ook katholiek, maar hij was eveneens een man die op het gebied van bijvoorbeeld het staatsrecht zijn sporen had verdiend. Dat wilde en kon ook Palingh niet ontkennen. Daarom richtte Palingh zijn pijlen vooral op de argumenten van deze Franse jurist. Met andere opposenten rekende hij af, door hun opvattingen zoveel mogelijk gelijk te stellen aan die van Bodin. Palingh meende dat zijn opponent te makkelijk allerlei ongeloofwaardige getuigen op hun woord geloofde, zodra zij van toverij spraken. Zo bevond zich onder hen een dief en een man die zijn vrouw had willen vermoorden. Ook had Bodin de getuigenis geaccepteerd van een blinde bedelaar die gezworen had dat hij met eigen ogen het contract had gezien dat door een bepaalde advocaat met zijn eigen bloed was ondertekend.²⁸ Nog erger was het dat hij bereid was de verklaringen te geloven van oude, waanzinnige vrouwen die zichzelf en anderen beschuldigden.

Palinghs aanval op de theorie van Bodin en de andere invloedrijke auteurs ging als volgt in zijn werk. Hij bracht naar voren dat het pact met de duivel en de daaruit resulterende macht om schade toe te brengen onmogelijk en belachelijk waren en

²⁵ Over de populariteit van het werk van Engelse en Schotse piëtisten en puriteinen in Nederlandse vertaling: W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam, 1987).

²⁶ De *Daemonologie* van de koning, verschenen in Edinburgh in 1597 en te Londen in 1603, werd vertaald door de gereformeerde predikant Vincentius Meusevoet, die ook veel werk van Perkins in het Nederlands overzette. Vgl. Jacobus Coning van Engelandt, *Daemonologie, dat is, eene onderrichtinge tegen de tooverie in forme van tsamensprekinghe* (Amsterdam, 1603).

²⁷ De *Mémoires* werden als aanhangsel opgenomen bij de Nederlandse vertaling van Reginald Scot, *Discoverie of witchcraft* (1584): *Ontdecking van tovery. Nu verduyscht door Thomas Basson, die hier oock by ghevoucht heeft, d'Historie van de tovenaers, ghenaeamt Vaudoisen* (Leiden, 1609). Deze vertaling werd in 1637 te Leiden en in 1638 te Beverwijk herdrukt. Het slot van Palinghs boek is bijna een volledige heruitgave van de vertaling van Du Clercq's *Mémoires*. Zie Palingh, *Mom-aansight*, 340-426.

²⁸ *Mom-aansight*, 72-73.

indruisten tegen het gezond verstand. De macht om te schaden zou een gevolg zijn van het pact, waarbij ófwel nog altijd de duivel het gewenste effect bewerkstelligde, zoals Perkins beweerde, ófwel de toveressen de kracht bezaten om de duivel te dwingen hun wensen in te willigen. De laatste interpretatie was die van Bodin. Maar als het nog steeds de duivel was, die uit vrije wil optrad, waarom veroordeelden de rechters dan oude, onschuldige vrouwen? Als de toveressen echter zelf over een diabolische kracht beschikten, dan zou men zich toch af moeten vragen of de duivel bereid zou zijn zoveel macht af te staan aan 'een deel weynighe oude suffende, en in haer sinnen versleten wijven'.²⁹ hij die de macht van God zelf wilde overvleugelen. Met deze argumenten zal Palingh geen enkele demonoloog hebben overtuigd. Die bekommerden zich immers niet zozeer om de toverij op zich, maar veeleer om de overgave aan de duivel. Palingh was echter geen geleerde demonoloog noch theoloog.

Er waren ook demonologen, die beweerden dat de Satan zijn merkteken op deze vrouwen achterliet. Dat was echter zonder meer onmogelijk, omdat alleen God schade aan een lichaam kon toebrengen. Om deze stelling te onderbouwen, verwees Palingh naar Deuteronomium 28:28.³⁰ De duivel had niet de macht om de wetten der natuur te beïnvloeden. Hij kon zich bijvoorbeeld niet in een zwart dier veranderen. Zelfs als hij dat wel zou kunnen, dan zou hij het nog niet doen, omdat hij alleen aan God gelijk wilde zijn. Evenmin kon hij een vaste, materiële vorm aannemen om het pact met zijn volgelingen af te kunnen sluiten. Palingh benadrukte dat toen God de wereld schiep, hij de orde van de natuur had vastgelegd. Hij had bij die gelegenheid de engelen geen stoffelijk lichaam gegeven. Ook later, na de zondeval, had hij dit niet aan Satan en zijn demonen gegeven. Daar kwam nog bij dat nergens in de bijbel, die toch een geschiedenis van vierduizend jaar bevatte, het pact werd genoemd. Derhalve was de theorie van het pact niet gegrondvest op werkelijke autoriteit. Dat gold eveneens voor de ideeën over de nachtelijke samenkomsten van demonen en mensen, alsmede de vlucht daar naartoe. Zulke dingen waren eenvoudig onmogelijk, omdat zij niet strookten met de orde van God en de natuur.³¹ Alleen God kon tegenslag en ongeluk zenden om daarmee de zonden van de mensen te bestraffen en Hij was heel goed in staat dat op eigen kracht te doen. Daarom kon de duivel ook niet met lichamelijke pijn een mens dwingen schade toe te brengen. Evenmin kon hij onweer en storm veroorzaken. Het was God alleen die bepaalde hoe het weer er uitzag. Ter staving hiervan haalde Palingh een groot aantal bijbelversen aan.³² Palingh bracht dus twee hoofdargumenten naar voren waarmee hij wilde aantonen dat degenen die de toveressen vervolgden ongelijk hadden. Het belangrijkste was zijn verwijt dat de ideeën van Bodin en vergelijkbare autoriteiten een bijbels fundament ontbeerden. Op

²⁹ *Ibidem*, 76.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, 77-113.

³² *Ibidem*, 208, 218. Hij noemt: Gen. 8, Num. 11, Psalm 35, Amos 1, Psalm 18:11-16, Exod. 9:24 en Psalm 11.

de tweede plaats waren de demonologische opvattingen in strijd met de wetten der natuur. Volgens Palingh was het voor eenieder die deze demonologische opvattingen met open ogen onderzocht, duidelijk dat zij onzinnig waren.

Het is opvallend dat Palingh eigenlijk nooit een andere tegenstander van de vervolgingen noemt. Alleen aan Erasmus refereert hij kort als een denker die meende dat de waarzeggers vijanden waren van de gerechtigheid.³³ Bodin had in zijn *Démonomanie* een andere Nederlander, de geneesheer Jan Wier, zwaar aangevallen. Wier had in zijn in 1563 te Bazel verschenen *De praestigiis daemonum* beweerd dat betoveringen altijd het werk waren van de duivel, die de mensen wilde bedriegen en in verwarring brengen. Bodin had zich daar ongemeen fel tegen gekeerd en onder andere geschreven dat Wier waarschijnlijk zelf een volgeling van de duivel was. Elke lezer van Bodin moest dus ook weet hebben van Wier, maar nergens in zijn *Mom-aansight* noemde Palingh de naam van deze landgenoot. Palingh nam zelfs enkele voorbeelden uit de *De Praestigiis daemonum* over,³⁴ maar liet het voorkomen alsof deze direct aan het werk van Bodin waren ontleend. Het is natuurlijk mogelijk dat Palingh geen exemplaar van het boek van Wier onder ogen heeft gehad, hoewel dit in verschillende talen in omloop was. Nog opmerkelijker is dat hij evenmin een van de zeer bekende geschriften noemde, die kort voor de eerste druk van zijn boek waren verschenen. Rond 1650 was van de hand van de geneesheer Daniel Jonctys de in Holland vaak geciteerde bewerkte vertaling op de markt gebracht van de aanklacht uit 1624 van de remonstrantse predikant Greve tegen het misbruik van de tortuur.³⁵ In 1657 was in Amsterdam de *Waerborg om geen quaed hals-gerecht te doen* uitgegeven, de Nederlandse vertaling van de *Cautio criminalis*, een protest tegen de toverij-vervolgving van de Duitse jezuïet Friedrich von Spee, dat sedert zijn eerste publicatie in 1631 groot opzien had gebaard. Een van de twee uitgevers die deze vertaling op de markt brachten, Jan Rieuwertsz., zou ook het *Mom-aansight* uitgeven.³⁶ Het mag toch worden aangenomen dat Palingh het fonds van zijn uitgever zal hebben gekend. Ik vermoed dat hij geen medestrijders noemde, omdat hij Bodin en de andere demonologen niet met menselijke argumenten maar enkel met het woord van God wenste te bestrijden.

³³ *Ibidem*, 35.

³⁴ *Ibidem*, 136 en 139. Vgl. J. Wierus, *Opera omnia* (Amsterdam, 1660) 299-305.

³⁵ Daniel Jonctys, *De pyn-banck wedersproken en bematigt* (Amsterdam, ca. 1650). Een tweede druk verscheen in 1651 in Rotterdam. Vgl. J. Greve, *Tribunal reformatum ...* (Hamburg, 1624).

³⁶ *De Waer-borg om geen quaed hals-gerecht te doen. Dat is: een Boek vertoonende hoemen tegen de toovenaers procediert. Beschreven door een roomsch godt-geleerde, Vertaelt door N[icolaas] B[orremans] A[ntoniusz]* (Amsterdam, Jan Hendriksz en Jan Rieuwertsz, 1657).

Doperse visies op de duivel en de demonologie in de Nederlanden

Palingh was onmiskenbaar een prominent lid van de Waterlandse gemeente in Haarlem. Hoewel hij geen voorganger was, zoals zijn vader, trad hij tegenover de buitenwereld wel op als haar vertegenwoordiger. Hij kreeg deze rol pas toebedeeld, nadat zijn boek over de toverij was gepubliceerd. Wij mogen daarom aannemen dat het *Mom-aansicht* onder de doopsgezinden bij lange niet die opschudding heeft veroorzaakt, die aan het einde van de zeventiende eeuw in gereformeerde kring ontstond over Balthasar Bekkers *Betoverde weereld*. De opvattingen van Palingh en Bekker over de macht van de duivel stemden echter in grote mate met elkaar overeen. Zoals de menniste lakenhandelaar Palingh dat in 1659 had gedaan, zo zou de gereformeerde predikant Bekker in 1691 en 1693 eveneens de duivel elke reële invloed op de natuur ontzeggen. De publikatie van deze visie leverde Palingh, zo te zien, geen moeilijkheden op bij zijn geloofsgenoten. Bekkers poging de wereld te onttoveren had uiteindelijk tot gevolg dat hij door de Noordhollandse synode werd afgezet! Kunnen wij daarom aannemen dat de Hollandse doopsgezinden al in het midden van de zeventiende eeuw het geloof in een overweldigende en alomtegenwoordige diabolische macht verloren hadden?³⁷ De beperkte omvang van het bronnenmateriaal waarover wij kunnen beschikken, maakt het niet mogelijk een volledig beeld te schetsen van het onder doopsgezinde Hollanders uit het midden van de zeventiende eeuw gangbare concept van de duivel. Maar ondanks dat wij niet kunnen vaststellen of Palinghs boek door zijn geloofsgenoten met instemming werd begroet, is het wel duidelijk dat het in ieder geval niet zo verbeterd werd bestreden als het werk van Bekker.

Was Palingh zelf zich eigenlijk wel bewust van de theologische consequenties van de door hem gekozen positie? Dat is evenmin vast te stellen. Hij was in ieder geval geen cartesiaans filosoof zoals Bekker. In het midden van de zeventiende eeuw trof men onder de doopsgezinde leraars nog weinig mensen met een academische theologische scholing aan. De meeste van deze voorgangers waren eenvoudige mensen, handwerkslieden zoals Andries Palinck, die wever van beroep was. Zij hadden vaak een zeer grondige kennis van de bijbel, maar over het algemeen weinig neiging tot speculatieve theologie. De gereformeerde kerkeraad van Haarlem doelde ook op Abrahams vader Andries, toen men in 1624 vaststelde dat

³⁷ Ook andere doopsgezinde auteurs in Holland lieten blijken weinig geloof te hechten aan toverij. Zie Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Doperse geluiden over magie en toverij: Twisck, Deutel, Palingh en van Dale', in: A. Lambo (red.), *Oecumennisme. Opstellen aangeboden aan Henk B. Kossen ter gelegenheid van zijn afscheid als kerkelijk hoogleraar*. (Amsterdam, 1989) 69-83.

de wederdooperen, als te samen ongeleerde leecken zijnde, wanneer in 't drucken deses bijbels eenige twijffelachtige, duystere ofte hoochwichtige plaetsen voorvallen ... zij alsdan immers sich daerwt niet kunnen redden, maer moeten mannekens nae mannekens maken, ende ons alsoo wesentlijk de H. Schrifture vervalsen.³⁸

Deze opmerking kwam zeker niet van vrienden. De afkeer bij calvinistische predikanten van doopsgezinden en de minachting van academisch geschoolden voor ongeletterden die wilden deelnemen aan een geleerd vertoog, strijden erin om de voorrang. Deze vaststelling had toch wel enige grond. De doopsgezinden beperkten zich in hun theologische discussies tot een beperkt aantal problemen, waarvan er hierboven enkele zijn genoemd. Ondanks het gebrek aan een overzichtelijke en samenhangende godgeleerde theorie hadden zij toch kennelijk zo'n onbeperkt godsvertrouwen, dat er bij hen weinig angst was voor de duivel.

Grote onenigheid binnen de gereformeerde kerk had vaak al gauw ook politieke implicaties. De burgemeesters van Amsterdam en - in mindere mate - de Staten en het Hof van Holland raakten dan ook al snel betrokken bij de opschudding rond Balthasar Bekker. Een theologische strijd in doopsgezinde kring bleef daarentegen in eerste aanleg veelal een intern probleem. Alleen leden van de broederschap waren erbij betrokken, ook als de zaak via pamfletten en schotschriften in de openbaarheid kwam. De doopsgezinde broederschap stond buiten de politieke arena. De uitkomst van onenigheden tussen doopsgezinden kon de politieke stand van zaken dus op geen enkele wijze beïnvloeden.

Er zijn uit de zestiende en zeventiende eeuw slechts weinig originele Nederlandse geschriften over het toverijthema overgeleverd. Toch kan worden gesproken van een traditionele Nederlandse visie op toverij.³⁹ Nederlandse theologen kenden natuurlijk het werk van Thomas van Aquino waaraan zij het onderscheid tussen geloof en *superstitio* ontleenden. Maar in tegenstelling tot demonologen, zoals de dominicanen Sprenger en Institoris, die in 1487 in hun *Malleus maleficarum* (Heksenhamer) stelden dat Thomas had uitgelegd hoe het expliciete duivelspact in zijn werk ging, meenden de meeste Nederlandse godgeleerden dat de macht van de duivel niet erg groot was. Naast het werk van Thomas waren in de Nederlanden de geschriften van de kerkvader Augustinus natuurlijk ook bekend. Augustinus had weliswaar niet zoveel aandacht aan het pact gegeven als Thomas, maar toch werd hij algemeen

³⁸ Geciteerd bij: A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* IV (Assen, 1980) 106-07.

³⁹ Hierover: Marcel Gielis, 'Toverij en duivelspact volgens theologen uit de Nederlanden', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd: toverij hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1987) 183-95. *Idem*, 'Een Leuvense heksenhamer: de leer van de theologieprofessor Johannes Beetz († 1476) over bijgeloof en duivelspact', in: G. Janssens (red.), *Liber amicorum Dr. J. Scheerder* (Leuven, 1987) 165-87. *Idem*, 'Hekserij en heksenvervolging in het licht van de leer van Jacob van Hoogstraten over toverij en duivelspact', *Taxandria* N.R. 59 (1987) 5-52.

gezien als de theoloog die aan de theorieën daaromtrent haar basis heeft gegeven. Een protestant als Palingh kon Thomas van Aquino afdoen als een bijgelovige papist en Sprenger als een leugenaar en bedrieger, hem zelfs uitmaken voor tovenaars, omdat de dominicaan meende uit brood het lichaam van Christus te kunnen maken. Maar met Augustinus van Hippo kon hij niet zo makkelijk afrekenen. Wel kon hij de woorden van de grote bisschop oversimplificeren. Zo bespreekt Augustinus in *De Civitate Dei*, Boek XV, hoofdstukken 22 en 23 het geslachtsverkeer tussen mensen en demonen. Palingh stelde dat de silvanen en de faunen, waarover in deze passage werd gesproken, geen demonen zijn geweest, maar verliefde boswachters.⁴⁰ Verder haalde Augustinus in Boek XVIII, hoofdstukken 17 en 18, van het genoemde werk enkele klassieke verhalen aan over de manier waarop mensen zich in dieren konden veranderen. Zo zouden de Arcadiërs de gedaante van wolven hebben kunnen aannemen door te baden in stilstaand water. De toveres Circe had de makkers van Odysseus in varkens veranderd en in Italië zouden er herbergiersters zijn geweest, die met behulp van wat kaas mensen tot muilezels maakten. Augustinus meende dat deze metamorfosen hallucinaties waren geweest, die door demonen werden veroorzaakt; demonologen echter hadden deze passage aangehaald als bewijs voor het bestaan van weerwolven. Palingh deed niet eens een poging een verklaring voor deze verhalen te geven. Zijns inziens ging het hier om heidense vertellingen zonder christelijk fundament, waaraan men dus geen geloof hoefde te hechten.⁴¹ Hij had zelf zoveel van zulke sprookjes gehoord, dat hij ervan overtuigd was geraakt daaraan geen serieuze aandacht te besteden. Het enige verhaal dat volgens hem wel een grond van waarheid kon hebben, betrof de vaststelling dat

veel Duytschen veranderen met die maniere in verckens, met het Bruynwyckse ende Paterbornsche bier, uyt den becker gaer ous te drincken, door dien sy daer soo goeden smaeck in hebben, dat sy op den banck niet en konnen blijven sitten, noch op haer voeten niet staen, maer moeten noodtsakelijk leggen, gelijk de verckens.⁴²

Omdat Palingh alleen voorstanders van de vervolgingen aanhaalde, kan niet worden vastgesteld of hij het werk van oudere Nederlandse theologen had gelezen. Dat lijkt niet waarschijnlijk, gezien de manier waarop hij Augustinus interpreteerde. Toch meen ik dat Palinghs boek past in een Nederlandse traditie. Weliswaar werd de Brabander Delrio aan het einde van de zestiende eeuw internationaal erkend als de belangrijkste theoreticus van de vervolgingen, maar in de Republiek wilde men van

⁴⁰ *Mom-aansicht*, 152-53.

⁴¹ *Ibidem*, 176-78. Daarentegen kwam het ook wel voor in Waterlandse kring dat dergelijke heidense wonderverhalen louter in spirituele, allegorische zin werden geïnterpreteerd, zoals in J.Ph. Schabaeljes *Metamorphosis, Ofte Transformatie Onses Tydts* (Amsterdam, 1657). Vgl. Visser, *Broeders* I, 339-40.

⁴² *Mom-aansicht*, 171-72.

zijn inzichten niets weten. Hier verschenen wel vrij veel geschriften waarin het probleem van de toverij aan de orde werd gesteld, maar daaronder is maar weinig oorspronkelijk werk. Het merendeel van deze publikaties betrof vertalingen en ik heb de indruk dat de discussie over dit onderwerp in de Noordelijke Nederlanden vooral gevoerd werd aan de hand van geschriften van buitenlandse herkomst. Uit de oorspronkelijke werken die hier werden uitgegeven, alsmede uit de voorwoorden bij de hier gepubliceerde vertalingen wordt duidelijk dat in de Nederlanden sedert de Middeleeuwen de scepsis betreffende toverij steeds verder toenam, in ieder geval bij het geleterde deel van de bevolking. Toen de reformatie hier zijn opwachting maakte, had men de thomistische interpretatie van het pact al wel aanvaard, maar de vergaande uitbreiding daarvan door Sprenger en Institoris was niet gereciperd. Na de reformatie werd ook Thomas van Aquino afgewezen. Alleen de visie op het pact van zeer beperkte omvang, zoals die door Augustinus was ontwikkeld, behield voorlopig enig gezag. In de Republiek waren er geen protestantse theologen die het concept van het pact nieuw leven inbliezen. Het originele van Palingh is dat hij niet alleen beweerde dat toverij onmogelijk was, maar dat hij de duivel bijna geen reële speelruimte meer overliet. Bij hem had de Vorst der Duisternis hooguit nog de rol van een abstract principe van het boze.

De invloed van Palinghs boek is tamelijk groot geweest. In het begin van de zeventiende eeuw was er in Holland een einde gekomen aan de toverijprocessen. Een halve eeuw later bleek echter dat het geloof in toverij bepaald nog niet was verdwenen. Het aantal toverijbeschuldigingen nam vanaf 1654 plotseling sterk toe en hier en daar lieten de leden van plaatselijke magistraten merken dat zij zulke verdachtmakingen niet zonder meer wilden afdoen als onzinnig. In de winter van 1658-1659 stond in Abbekerk, in het uiterste noorden van het gewest, zelfs weer een vrouw voor het gerecht die er door haar burens van werd beticht, dat zij een toveres zou zijn en contact zou hebben met de duivel aan wie zij haar doodgeboren kinderen had afgestaan.⁴³ Op 1 februari 1659 overhandigde de echtgenoot van deze vrouw aan het gerecht van Zijbekarspel een verzoekschrift, waarin Palinghs boek al werd geciteerd. Het moet dus reeds enkele dagen nadat het was verschenen in het uiterste Noorden van Noord-Holland bekend zijn geweest.⁴⁴ Hierdoor is het mogelijk het moment van verschijnen van het *Mom-aansicht* te plaatsen in de maand januari van het jaar 1659. Daarnaast heeft Balthasar Bekker lovende woorden aan zijn doopsgezinde voorloper gewijd, wiens scherpzinnigheid hem had getroffen: 'Weinigh eere voor geleerde mannen, dat

⁴³ Alle akten die in de loop van dit proces zijn opgesteld, zijn uitgegeven door de secretaris van het gerecht: Jacob Landtman, *Mis-geboorte of verhael van 't Abbekerker wijf* (Hoorn, 1661). De vrouw werd uiteindelijk, na maanden procederen, ertoe veroordeeld te pronk te staan, maar werd verder ongemoeid gelaten.

⁴⁴ Landtman, *Mis-geboorte*, 74.

sulken man meer schrandereid betoont dan sy'.⁴⁵ Ook Antonius van Dale, die Palingh zowel als plaatsgenoot en als voorganger van de gemeente, waartoe ook deze behoorde, persoonlijk zal hebben gekend, prees hem zeer.⁴⁶

Palingh had in Amsterdam contact met een vluchteling uit Duitsland, die hem belangrijke informatie verstrekke over de manier waarop daar rond 1630 de gruwelijke heksenjachten volledig waren ontspoord: Herman Löher (Münster Eifel 1595-Amsterdam 1678).⁴⁷ Als lid van de magistraat van het kleine stadje Rheinbach was hij in 1631 betrokken bij een grote vervolging. Löhers weerzin tegen de folterpraktijken en de wrede executies groeide daardoor uit tot de zekerheid dat deze vervolgingen misdadig waren. Toen vijf jaar later een nieuwe serie processen begon, vreesde hij ook voor zijn eigen leven en nam de vlucht. Op 4 november 1636 werd hij burger van Amsterdam waar hij in de Koningstraat een handel in textiel begon.⁴⁸ Op eigen kosten liet hij in 1676 zijn *Hochnötige unterthanige wemütige Klage* drukken, een autobiografisch verslag van zijn ervaringen. Palingh oefende hetzelfde beroep uit als Löher; mogelijk hebben zij elkaar zo leren kennen. Palingh onderhield handelscontacten in Amsterdam.⁴⁹ In ieder geval hebben zij elkaar persoonlijk goed gekend. Palingh schreef in 1659:

ick kenne noch een seecker persoon welke als schepen over verscheyde proceduren heeft ghestaen, die daer naer beter ghesicht krijghende, metter woon vertrock

waarop hij enige geschiedenissen verhaalde die vrijwel letterlijk overeenkomen met de belevenissen van Löher. Die putte op zijn beurt weer in 1676 uit het werk van Palingh, terwijl ook de illustrator van Löhers boek zich voor een belangrijk deel op de afbeeldingen baseerde, die Salomon Savery had vervaardigd voor het *Mom-*

⁴⁵ Bekker, *Betoverde wereld* II (1691), 133.

⁴⁶ Antonius van Dale, *Verhandeling van de oude orakelen der heydenen* (Amsterdam, 1687) 201. Over dit boek en Van Dale in het algemeen: Meindert Evers, 'Die "Orakel" von Antonius van Dale (1638-1708): eine Streitschrift', in: *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas* 8 (1981) 225-67; Gijswijt-Hofstra, 'Doperse geluiden' (1989), 78-82.

⁴⁷ Voor zijn geboortjaar: Herman Löher, *Hochnötige unterthanige Klage der frommen Unschültigen* (Amsterdam, 1676) 167. Löher is begraven op 16 november 1678: GA Amsterdam, DTB nr. 1194, 247. Zie over hem ook: Lois Oliphant Gibbons, 'A seventeenth century humanitarian: Herman Löher', in: *Persecution and liberty. Essays in honor of George Lincoln Burr* (New York, 1931) 335-59, die echter niet altijd even betrouwbaar is.

⁴⁸ GA Amsterdam, Poorterboek E, 8. Zijn nering blijkt uit de inventaris van zijn bezit, opgemaakt na zijn dood: GA Amsterdam, NA nr. 3938, d.d. 12 juni 1679.

⁴⁹ GAH, NA nr. 95, 118.

aansight.⁵⁰ [afb. 2 en 3] Palinghs boek werd in 1725 herdrukt. Dat succes was het werk van Löher niet beschoren. Diens in het Duits geschreven boek was, gezien de opdracht aan de paus en de keizer, bestemd voor lezers in het Heilige Roomse Rijk. Op grond van deze opdracht en het voorwoord van zijn boek, met als ondertitel 'Zum besten der Unschultigen und Frommen Rohms-Catholischen' mag worden aangenomen dat Löher katholiek was en bleef. Zijn boek heeft echter waarschijnlijk maar weinig kans gekregen het publiek te bereiken waarvoor het was bedoeld. Een jaar na Löhers dood werd een inventaris opgemaakt van zijn bezit. Dat bleek zwaar te zijn belast met schulden. Een van de schuldeisers, de papierhandelaar Van Metelen, had vrijwel de gehele oplage van duizend exemplaren van de *Klage* in beslag laten nemen. Het mag een wonder heten dat er desondanks nog enkele exemplaren bewaard zijn gebleven.

De opleving van het toverijgeloof in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw resulteerde niet in nieuwe doodvonnissen. In zijn voorwoord verklaarde Palingh dat hij zijn boek had geschreven omdat hij sinds enkele jaren weer vaak had kunnen zien, hoe oude vrouwen van toverij werden beschuldigd. Hij was daarom bang dat een grote vervolging over Holland zou kunnen rollen, zoals dat in Vlaanderen en Westfalen gebeurde. Nu was het risico dat dit werkelijk zou plaatsvinden, buitengewoon klein. In de grote steden van Holland, zoals in Palinghs woonplaats Haarlem, nam men toen al sedert decennia in de kringen waaruit de magistraat werd gerecruteerd, het toverijgeloof niet meer serieus. De raadsheren van het Hof van Holland en de Hoge Raad waren al een halve eeuw eerder tot de conclusie gekomen dat toverij een onbewijsbaar misdrijf was. Een nieuwe vervolging behoorde daarom niet tot de mogelijkheden. Maar in andere maatschappelijke lagen was het toverijgeloof bepaald nog niet verdwenen. Palingh nam daarom verschillende gedetailleerde beschrijvingen op van toverij-affaires waarin hij zelf een prominente rol had gespeeld als degene die de bedriegers ontmaskerde die voorgaven betoverd te zijn, of die poseerden als waarzeggers. In zijn doopsgezinde gemeente was hij getuige geweest van enkele toverijgevallen. Zo vertelde hij hoe in 1619 een jong en vroom meisje, dat haar belijdenis had gedaan en was gedoopt, voorgaf bezeten te zijn van de duivel [afb. 4]. Palingh richtte in het Frans enige vragen tot de demon, maar kreeg daarop geen samenhangend antwoord. Later vluchtte het meisje uit haar ouderlijk huis en daarop was zij onmiddellijk genezen.⁵¹ In 1649 beweerde een man, genaamd Abraham Jorisz, dat hij was betoverd. Geassisteerd door een waarzegger beschuldigde hij een oude vrouw. Palingh toonde aan dat Jorisz een bedrieger was en dwong hem schriftelijk toe te geven dat zijn beschuldigingen onterecht waren geuit [afb. 5]. Palingh citeerde in extenso de geschriften die bij deze gelegenheid werden opgesteld, maar was zo

⁵⁰ *Mom-aansight*, 330-34, 266-75 en afbeeldingen nrs. 10, 12, 11 en 13 (de beide laatste hier afgebeeld). Vgl. Löher, *Hochnötige unterthanige Klage*, 30-37, 53-58 en de afbeeldingen op 245-48.

⁵¹ *Mom-aansight*, 49-61.



Afb. 2: Illustraties nrs 10 en 11 in Abraham Palingh, *'t Afgerukt mom-aansicht*, bij p. 330.



Afb. 3: Illustraties nrs 12 en 13 in Abraham Palingh, *'t Afgerukt mom-aansicht*, bij p. 331.

discreet om van de vrouw in kwestie alleen de initialen van haar en haar echtgenoot te noemen: M.K.V.F.I. de vrouw van J.A.D. Ik vermoed dat het hier ging om Maaijcken Claesdr, in 1653 weduwe van Jochem Andries Deursen, welke echtelieden lidmaten waren van de doopsgezinde gemeente.⁵² Abraham Jorisz werd daarop door de Haarlemse gemeente gebannen; enkele weken later verhuisde hij uit de stad.⁵³ Deze zaken werden volledig binnen de gemeente afgedaan, de stedelijke bestuurders kwamen daarbij niet tussenbeide. De opmerking van Baschwitz, dat Abraham Jorisz door het stedelijk gerecht ertoe werd gedwongen zijn verontschuldiging aan te bieden aan de belasterde vrouw en daarbij 'oprechte tranen van berouw' vergoot, is dan ook volledig uit de duim gezogen.⁵⁴

Palingh was werkzaam als lakenhandelaar en ook onder mensen die hij uit hoofde van zijn beroep kende, kwamen toverijbeschuldigingen voor. Zo legde hij samen met enkele gildebroeders in 1635 een verklaring af betreffende een man, genaamd Jan van Goch, die enkele vrouwen ervan beschuldigde dat zij zijn dochter hadden betoverd. Deze zaak kwam wel voor het gerecht en Van Goch werd wegens smaad uit Haarlem verbannen.⁵⁵

Palingh had naar zijn zeggen steeds meer van zulke affaires meegemaakt. Daarom besloot hij te doen wat in zijn vermogen lag, om te voorkomen dat de toenemende vrees voor toverij zou uitmonden in nieuwe vervolgingen. Hij richtte zich enerzijds tot de elite, waaruit de lokale magistraat werd samengesteld, maar ook tot de mensen die tot de maatschappelijke laag behoorden waarvan hij zelf ook deel uitmaakte: de handwerkslieden, de winkeliers en de kleine kooplui. Hij wilde hen ervan overtuigen dat toverij onmogelijk kon bestaan en zo verhinderen dat bepaalde vrouwen sociaal geïsoleerd raakten of zelfs werden mishandeld. Het stond weliswaar in Haarlem niet te duchten dat een aanklacht bij het gerecht zou uitmonden in een vervolging van de beschuldigde vrouw, maar zijn afschuw voor de mishandeling van oude vrouwen was voor hem reden genoeg zich in het geweer te stellen. Daarom deed Palingh een beroep op de leden van de maatschappelijke bovenlaag om de waarzeggers en magiërs, die telkens weer angst en beroering onder de bevolking veroorzaakten, hard te straffen. De ergste duivelbanners waren naar zijn mening de katholieke geestelijken, die een ongelooflijke hoeveelheid trucs gebruikten om het eenvoudige volk te bedriegen. In

⁵² GAH, NA nr. 200, 132; de 'Schriften Kool' XXV, 12, 19.

⁵³ *Mom-aansight*, 295-313.

⁵⁴ Baschwitz, *Heksen en heksenprocessen* (Amsterdam, 1964) 364. Baschwitz' beweringen dienen over het algemeen met het grootst mogelijke wantrouwen te worden bejegend. Veel van wat hij schrijft is verzonnen.

⁵⁵ Het oudrechterlijk archief van Haarlem bevat enkele belangrijke hiaten: De strafrechtelijke uitspraken van de schepenbank uit deze periode zijn verloren. De tekst van de veroordeling van Van Goch in: *Mom-aansight*, 241-59. Zie voor de verklaringen van Palingh en zijn collega's: GAH, NA-nr. 164, 73^{r-v}, 79^v, 83^{r-v} en 102.



Afb. 4: Illustratie nr 1 in Abraham Palingh, *'t Afgerukt mom-aansicht*, bij p. 50.



Afb. 5: Illustraties nrs 6 en 7 in Abraham Palingh, *'t Afgerukt momaansicht*, bij p. 298.

het laatste deel van zijn boek⁵⁶ somde Palingh een groot aantal spreuken en recepten op, die volgens hem door papistische priesters werden gebruikt.

Omdat Palingh zich richtte tot de leden van twee verschillende maatschappelijke lagen, is zijn boek een conglomeraat van verschillende wereldbeelden. Wanneer hij over de theorie schreef, wendde hij zich tot de sociaal-culturele bovenlaag, die hij wilde bevrijden van de laatste resten van het demonologische gedachtengoed. Wanneer hij kwam te spreken over het bedrog en de oplichterij van waarzeggers, mikte hij op de middengroepen. De leden daarvan waren nauwelijks geïnteresseerd in het pact of de mogelijke alomtegenwoordigheid van de duivel. Zij wilden alleen weten wat zij moesten doen wanneer zijzelf of hun kinderen betoverd werden. In de praktijkgevallen die hij noemde, refereerde Palingh nooit aan de duivel als de opperheer van de toveressen. In deze casussen beweerden de hoofdrolspelers altijd dat zij ziek waren en bezeten van de duivel. De demonen die hen kwelden, hadden echter niet de leiding over de toveressen, maar waren integendeel de instrumenten van deze vrouwen. Deze duivels onderhielden evenmin een seksuele relatie met de toveressen. Over het pact sprak niemand. Om zijn minder geletterde lezers ervan te overtuigen dat alle waarzeggers oplichters waren, gebruikte Palingh een beeldende taal. Volgens hem stopten landlopers stiekem allerlei dingen onder de drempels van de mensen, haalden die spullen vervolgens voor de ogen van een talrijk publiek tevoorschijn en beweerden vervolgens dat er toverij in het spel was,

ende dan gaet Jan Sulleman henen, en klaeght aen de overheydt dat sijn beesten betoovert zijn, daer hem de plaeghe van Godt komt: Niet uyt wraecke van de tooveresse soo sy het noemen, maer tot beteringhe van sijn quaet leven, gelijck de heyliche Schrifture op veel plaetsen te kennen geeft.⁵⁷

Naar mijn mening is het boek van Palingh een uitzonderlijk waardevolle bron. Als lid van de maatschappelijke middengroepen en als lidmaat van de doopsgezinde broederschap biedt hij een inzicht in de gedachtenwereld van deze twee groeperingen. Juist over de ideeën die in deze sociaal-economische en sociaal-culturele geledingen leefden met betrekking tot toverij, duivelsmacht en dergelijke meer hebben wij buiten het *Mom-aansicht* geen bronnen die zo uitvoerig zijn.

⁵⁶ *Mom-aansicht*, 317-19. Ik heb de indruk dat Palingh hier een toverboek of een verzameling bezweringen heeft overgeschreven.

⁵⁷ *Ibidem*, 116.

Faillissementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de zeventiende eeuw¹

TIs den wille Gods Broeders in eeren
Te houden zijn vat ja heyligh en reyn,
Oock waer wy handelen oft verkeerren
Oprecht te wesen in 'swerelts pleyn,
Niemandt vercorten int groot noch kleyn.²

Deze beginregels van een lied van Karel van Mander, geschreven in 1599, vormen een verdediging van de mijding van de Bankroetiers, of het Vermeulensvolk geheten, die een jaar eerder de gemeenten der Oude Vlamingen in opschudding bracht. Toen Jacob Pietersz. van der Meulen, oudste in Haarlem, weigerde om een gefaillieerde broeder te bannen, werd over hem en zijn medestanders in deze kwestie de mijding uitgesproken door het strengere deel der Oude Vlamingen.³

De scheuring was waarschijnlijk eerder het gevolg van verschil van inzicht over de mate van strengheid in het nemen van tuchtmaatregelen in het algemeen, dan over de vraag hoe de gemeente had te handelen met bankroetiers of gefaillieerden in het bijzonder. Toch is het afgezien daarvan opmerkelijk dat de ban naar aanleiding van een faillissement überhaupt zo'n punt van grote zorg was onder deze strenge doopsgezinden. In de vroeg-zeventiende-eeuwse pogingen van de Waterlanders om zich met Van der Meulens Bankroetiers te verenigen (1605-06), achtten de eersten - doorgaans beschouwd als de minst strenge richting onder de mennisten - het Vermeulensvolk op veel punten te conservatief, zeker ook ten aanzien van de ban.⁴

¹ Dit artikel vloeit voort uit een promotieonderzoek naar de sociaal-economische geschiedenis van de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de eerste helft van de zeventiende eeuw (University of Illinois; promotor prof. Geoffrey Parker). De illustraties zijn vervaardigd door de heer Gerard de Zeeuw van de afdeling Fotografie en Reproductie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Piet Visser ben ik erkentelijk voor zijn kritische commentaar en voor het bijschaven van de Nederlandse tekst.

² Karel van Mander, *De Gulden Harpe* (Haarlem, 1627) 571.

³ W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland 1600-1735* (Haarlem, 1940) 124-27.

⁴ Zie *The Mennonite Encyclopedia* (Scottsdale, Pa., 1955-1959) III, 660 (hierna afgekort als: ME).

Desalniettemin werden in de zeventiende eeuw ook bij de Amsterdamse Waterlanders regelmatig gefailleerden en bankroetiers tijdelijk van het avondmaal gebannen, blijkbaar zonder dat men zich diepgaand had bezig gehouden met de daaraan ten grondslag liggende oorzaken.

In dit opstel wordt gepoogd ons een beter beeld te vormen van hoe doopsgezinden, met name de Waterlanders, omgingen met lidmaten die financieel in gebreke waren gebleven: hetzij door frauduleuze handelingen (bankroet), hetzij door het onmachtig zijn om schulden af te lossen (faillissement). Eerst wordt nagegaan hoe de gangbare kerkelijke gedragslijn was in dezen bij de gereformeerden, waarna aan de hand daarvan tevens een vergelijking met doperse opvattingen wordt gemaakt. Vervolgens verdiepen we ons in de financiële sores van twee Amsterdamse Waterlanders, wat ons tevens een blik gunt in de gemeentelijke tuchttoepassing op schuldenmakers van dit kaliber.⁵

Economische tucht bij de gereformeerden

In de zeventiende eeuw kreeg de gereformeerde kerkeraad van Amsterdam met maar liefst 459 faillissementen of daarmee te vergelijken zaken te maken. Dat aantal liep op een gegeven moment zo op, dat de kerkeraad een formulier liet maken, waarop slechts de naam van de zondaar ingevuld behoefde te worden, om zo voor de gemeente te kunnen worden voorgelezen.⁶ Vooral in het eerste decennium van de eeuw maakte de kerk zich grote zorgen over het toenemend aantal faillissementen. Op de synode van Noord-Holland in 1605 stelde men met zorg vast

datter in de steden van Hollant vele banckerottiers worden tot groote schade van vele menschen ende sware ergernisse der kercken.

Er werden dan ook verschillende regels opgesteld om het probleem het hoofd te bieden.⁷ Waarom maakte de kerk nu zo'n punt van financiële kwesties?

De kerk voelde zich vooral aangesproken wanneer het ging om faillissement door bedrog. In kerkelijke optiek ging men ervan uit dat vrijwel de meeste faillissementen

⁵ Hoogstwaarschijnlijk zal de gedragslijn bij de Vlaamse gemeente in Amsterdam, 'by 't Lam', niet veel anders zijn geweest, doch de informatie daaromtrent is te gering om haar in deze beschouwing te kunnen betrekken.

⁶ Herman Roodenburg, *Onder Censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 377.

⁷ J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, Gehouden in de Noordelijke Nederlanden Gedurende de Jaren 1572-1620* (Groningen, 1893) I, 380 en II, 23-24.

direct of indirect voortkwamen uit begeerte, uit roekeloze speculatie, of uit bewuste pogingen om zich te verrijken zonder tegenprestatie. De kerkelijke censuur was, net als in de meeste andere economische delicten, ook in deze zin op het faillissement van toepassing en ze werd gelegitimeerd door het achtste gebod, dat in de Heidelbergse catechismus als volgt werd omschreven:

God verbiedt niet alleen stelen en rooven, d'welk de Overheid straft; maar Hij naamt ook dieverij alle booze stukken en aanslagen, daarmede wij onzes naasten goed gedenken aan ons te brengen, hetzij met geweld, of schijn des rechts, als met onrecht gewicht, el, maat, waar, munt, woeker, of door eenig middel, van God verboden; daartoe ook alle gierigheid, alle misbruik en verkwisting zijner gaven.

Het aansluitende gebed luidt:

Dat ik mijns naasten nut waar ik kan en mag, bevoordere, met hem alzoo handele, als ik wilde, dat men met mij handelde; daartoe ook, dat ik trouwelijk arbeide, opdat ik de nooddriftigen helpen mag.⁸

De kerk rekende onder andere tot dergelijke begeerten: onbetaalde huur, het aangaan van te hoge schulden, geld lenen zonder terugbetaling en malversatie in kleine transacties. Onder verkwisting en misbruik van Gods gaven werden begrepen het boven zijn stand aanschaffen van luxe goederen en geld verkwisten door speculatie en andere malafide praktijken.

In het bijzonder tegen faillissementen blijken de gereformeerden drie hoofd-bezwaren te koesteren. Ten eerste werd bankroet als een voorbeeld van heimelijke dieverij beschouwd, wegens de daarmee gemoeide oneerlijkheid en bedrog om winst ten koste van anderen te maken. Ten tweede kon een bankroetier of gefailleerde de kleine handelsman schade berokkenen, met name de armen, wat bovendien weer de armoede van derden tot gevolg kon hebben. Tenslotte was het strijdig met de morele verantwoordelijkheid der beter gesitueerden voor het lenigen der noden van de armen: die hulpverlening kwam ernstig in gevaar wanneer men zijn geld verkwist had.⁹

Daarnaast gold faillissement algemeen als een schandelijke aangelegenheid. Nog steeds heerste de oude communis opinio dat iemand die schulden had gemaakt, een misdadiger was. Karel V had de 'Banquerouten' in een lijst van schenderijen opgenomen, alwaar de plegers beschouwd werden als 'openbare dieven', of 'dieven en violateurs van der gemeeynder welvaert', welke een onbarmhartige straf verdien-

⁸ Geciteerd naar J.I. Doedes, *De Heidelbergse Catechismus, Op Nieuw Overgezet, en Volgens De Vertaling van Datheen* (Utrecht, 1881) 66-68.

⁹ R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw II* (Amsterdam, 1965) 150.

den.¹⁰ De blaam die Rembrandt trof, toen hij gebukt gaande onder zijn faillissement stierf, is vrij algemeen bekend. De Engelse calvinisten traden zeer streng op tegen schuldenaars uit hun kring, ten einde de goede reputatie en betrouwbaarheid van de gehele Engelse gemeenschap in de Republiek te handhaven. De Engels gereformeerde kerk was vrijwel de enige officiële Britse instantie in een Nederlandse stad en dus ook de enige juridische vertegenwoordiger van de Engelse onderdanen.¹¹

Bij de gereformeerden was het usance dat een gefaillieerde net zolang van het avondmaal werd geweerd totdat hij al zijn schuldeisers had betaald, dan wel met hen een regeling had getroffen over de afbetalingen. Zij werden bovendien van alle officiële kerkelijke ambten uitgesloten, zoals dat der diakonie.¹² Soms bemoeide de kerkeraad zich rechtstreeks met het opstellen van een aflossingsregeling tussen de schuldplichtige en zijn crediteuren. Daarbij werden ondermeer de oorzaken der insolventie betrokken, evenals de mogelijkheid dat de bankroetier op de een of andere manier elders nog goederen verborgen had. De kerkeraad stelde de bankroetiers of gefaillieerden altijd onder de tucht, ongeacht de omstandigheden en ongeacht de uitkomst van het onderzoek naar het delict.¹³

Minstens zo belangrijk als stil te staan bij de oorzaken was de wijze waarop de schuldenaar zijn financiële problemen de baas kon worden. De kerkeraad gaf de voorkeur aan een akkoord met de crediteuren; wanneer dat niet mogelijk was, restte er de minder respectabele ‘cessie’: het afstand doen van alle bezittingen ten bate van de schuldeisers. Wie echter met stille trom vertrokken was zonder zijn schulden te voldoen, was pas een echte bankroetier. Zo iemand kon dan een attestatie wel vergeten, als hij probeerde in een andere kerk elders weer als lidmaat te worden toegelaten. Meestal werd ook de echtgenote gecensuurd, samen met haar man, in het geval de kerkeraad er achter was gekomen dat ook haar blaam trof, hetzij door haar zakelijke participatie, hetzij door het verdonkeremanen van goederen, dan wel door haar verkwisting van geld aan dure kledij, etenswaren of huisraad. Omdat een

¹⁰ 7 oktober 1531, Utrechtsch Placcaatboek I, 415; geciteerd naar G. Moll, *De Desolate Boedelskamer te Amsterdam* (Amsterdam, 1879) 5-6.

¹¹ Keith Sprunger, *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Leiden, 1982) 99, 192 en 326-27.

¹² Ook de joden kenden dergelijke restricties voor ‘Cessionanten’ en ‘accordanten’ inzake het bekleden van ambten, al waren die niet zo zeer door ethische, dan wel door praktische overwegingen ingegeven. Hoe kon men iemand de zaken der synagoge toevertrouwen, die niet in staat was zijn eigen financiën ordentelijk te beheren? Zie: regel 5 van ‘de reglementen der Hoogduitse Jooden’ (1737), voorkomend in Hermanus Noordkerk, *Handvesten; ofte Privilegien ende Octroyen ... der Stad Amstelredam II* (Amsterdam, 1748) 480.

¹³ In de kerkeraadsnotulen der Amsterdamse gereformeerde kerk wordt slechts één geval van een faillissement aangetroffen, waarop de kerkelijke tucht niet werd toegepast, omdat het lid in kwestie slachtoffer was geworden van toevallige, ongelukkige omstandigheden. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 150.

faillissement een schandaleuze affaire was, onthielden de betrokkenen zich vaak zelf al van deelname aan het avondmaal, nog voordat de kerkeraad in actie kwam. De schande was vaak zo groot, dat de gefailleerde zijn huis niet meer durfde te verlaten, zodat hij thuis vermaand moest worden in plaats van dat hij naar de kerk werd ontboden.¹⁴

Hoe doopsgezinden met geld dienden om te gaan

Bij de doopsgezinden vinden we geen officiële verklaringen over faillissementskwesties. De eerder aangehaalde scheuring onder de Oude Vlamingen vormt de enige gebeurtenis waaromtrent literatuur voorhanden is die dit soort financiële verwickelingen in het bijzonder aan de orde stelt. Het lied van Van Mander veroordeelt hen die anderen benadelen door onachtzaamheid of verkwisting:

Want die veel leenen, lappen en borghen
Wijt boven haer macht, welck niet betaemt
En soo der lieden goet sonder sorghen
Verteeren, en eten op onbeschaemt

Van Mander vindt het ontoelaatbaar dat Van der Meulen iemand in verdediging nam die als bankroetier zich zo schandelijk had gedragen: 'Een volck datmen acht arger als dieven // Noch vry wordt ghesproocken oprecht en vroom'.¹⁵

In reactie op de beschuldigende kritiek van Van Mander en andere onbekende dichters, liet Van der Meulen een verdediging van zijn handelwijze in druk verschijnen, waarin hij zijn dichterlijke opponenten verweet valse geruchten te verspreiden en onwetend te zijn. Naar Van der Meulens zeggen had de bankroetier een goede naam en betroffen 's mans schulden eigenlijk maar een luttel bedrag. Daarnaast stoorde Van der Meulen zich aan de discrepantie tussen het strenge oordeel over deze bankroetier en de behandeling van andere armen der gemeente, die vaak veel meer in het krijt stonden. Zij die in geschrifte fel naar deze bankroetier uithalen, reppen in het geheel niet over die armen - in tegendeel: zij bewijzen hen slechts liefdadigheid.

Ende waerom hebben eenighe voor sulcke lieden gaen betalen: hebben die al d'ongherechticheyt gheplant? Dat en sullen sy niet al willen bekennen: Maer sommige sullen achten datse een werck van Caritaten ghedaen hebben, datse een armen Man, die lange Jaren in groote schulden gesteken hadde, over mits armoede, datse (segh ick) so

¹⁴ Roodenburg, *Onder censuur*, 377-81; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 86-87 en 151-52.

¹⁵ Van Mander, *Gulden Harpe*, 571.

groote liefde aen hem bewesen, ende betaelden uyt haer eygen borse zijn schulden, ende lieten hem zijn beesten, dater hy zijn nootdruft af hadde, noch houden, op dat hy te beter door comen mochte.¹⁶

Van der Meulen, zelf een koopman die enige tijd ten behoeve van zijn zaken in Litouwen had gewoond, had waarschijnlijk veel meer oog voor de onberekenbare aspecten van geldelijke transacties. Hij zal eerder hebben kunnen erkennen dat faillissementen onverwacht konden optreden en niet altijd aan eigen falen te wijten waren.¹⁷

Van der Meulen stemde met Van Mander in wat betreft de oorzaken van schulden, de veelvuldige geldverspilling, het gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef en de mate waarin een bankroet ook anderen nadelig trof. Hierin verschilden zij niet van andere doopsgezinde schrijvers. Bovendien weken zij in essentie niet af van de bovenomschreven visie der calvinisten. Hoewel Menno Simons in de zestiende eeuw nogal wat bedenkingen had tegen de handel en het koopmanschap,¹⁸ werd omstreeks de zeventiende eeuw het handeldrijven door de Nederlandse doopsgezinden als een ruim geaccepteerde bron van inkomsten aanvaard, mits het op een christelijke manier gebeurde. Alle tijdelijk goederen waren van God en dus was men verplicht daarmee verantwoordelijk om te gaan. Hans van Dantzich, diaken bij de Vlamingen, vermaande zijn kinderen in de handel de Gulden Regel te volgen: dat men nimmer 'yemandt bedroech ofte vercorte, in eenighen handel.' Voorts leerde hij:

Daerom handelt trouwelyck, ende wel met uwes Heeren goet, hebt ghy veel van hem ontfanghen, soo gheeft, ende bewijst veel liefde aen uwen Naesten, ende hebt ghy oock weynich, soo gheeft van dat weynighe, met ghetrouwer herten.¹⁹

De vermogenden hadden de plicht om de armen bij te staan. Een andere Vlaamse leraar, Jacob Pietersz. van de Koogh, schreef in zijn verhandeling over het recht gebruik der tijdelijke goederen, dat een christen verplicht was zich zelf voedsel en onderdak te verschaffen, zich christelijk te gedragen in het verwerven en uitgeven van

¹⁶ Jacob Pietersz. van der Meulen, *Declaratio, Oft, Openbare vertooninge, ende nootelicke verclaringe, teghen sekere gedichte Calumnien, ende lasterlijcke beschuldigingen, onder den ghemeen Man ghestroyt, ende onder seker tijtel voort gestelt, daer door licht d'onschuldighe verdacht mochte worden* (Alkmaar, 1600) 8-10.

¹⁷ S. Cramer, inleiding tot de *Successio Anabaptistica*, in: S. Cramer en F. Pijper, red., *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (Den Haag, 1903-1914) VII, 9.

¹⁸ Zie bijv. diens *Van het Rechte Christen Geloove* (1556), in: *Opera Omnia* (Amsterdam, 1681) 98-100.

¹⁹ Hans van Dantzich, *Een Vaderlijke Vermaninghe, uyt den grooten Schadt der heyliger schrift, Daer in dat een Vader zijne kinderen vermaent, tot een vroom, ende volstandich leven* (Haarlem [ca. 1610]) 15 en 25.

geld, en tijdelijke rijkdommen te gebruiken om de armen te helpen. Net als bij de gereformeerden was insolventie afkeurenswaardig: niet alleen omdat men zijn crediteuren te kort deed, maar ook omdat men geld verspilde dat aan de armen ten goede had kunnen komen. Pietersz. stelt:

Een oprecht Christen, behoort in 't soecken van tijdelicke winste, gestadigh sorgh te dragen, dat hy sijn winste niet en soeckt door, ende met, sijns naesten schade: want die eenige winningh siet te bekomen, maer weet dat hy sijn naesten soo veel, of meer schade sal doen, hoe kan dat met de liefde bestaan?

Voorts vraagt hij zich af of het profijt trekken van iemands verlies, niet een aantasting betekent van het tiende gebod.²⁰

Dergelijke gedragsregels voor het economische leven van een christen lijken oppervlakkig gezien niet erg te verschillen van calvinistische opvattingen daaromtrent. Toch was er bij de doopsgezinden, althans bij de Waterlanders, meer ambiguïteit tussen het goede christelijke leven en het zaken doen, dan bij de gereformeerden. Waar de laatsten zich op het standpunt stelden dat zakenlieden goede 'rentmeesters' waren van Gods aardse goederen, tenderden de Waterlanders, onder invloed van Coornhert, naar grotere zorg om de 'rechtvaardige koopman'. Op zich was het koopmanschap goed noch slecht - op ieder individu rustte de plicht om correct te handelen.²¹

In 1651 konden de lidmaten van de Amsterdamse Waterlandse gemeente dergelijke gedachten vanaf de kansel vernemen. In een serie preken, waarin het dragen van juwelen en fraaie kleren, maar ook de pronkzucht in het algemeen werd afgewezen, waarschuwde de chirurgijn en leraar Jacob Cornelisz. van Dalen zijn broeders om geen slaaf te worden van de buitensporige, materiële verlangens van hun echtgenotes:

soo sulcken man, onder den last die hem opgheleyt wordt, komt te beswijcken, ende moet dies wegen bancquerot spelen, of dan sulcken vrouwe door hare dertele pronckerye geen oorsake en is, dat hy al sijn leven voor een bedrieger, ende oneerlijck man moet ghehouden worden? Ende ofman soo doende, Weduwen en Weesen het broot niet uyt den mondt heeft ghenomen, ende in sijn ydele dertelheyt verpronckt heeft²².

²⁰ Jacob Pietersz. van de Koogh, *Inleydinge, Om te komen tot een recht gebruyck, van de tijdelicke goederen* (Wormerveer, 1649) 7-16.

²¹ J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten. Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijdberoemde scheepsvaart der Vereenighde Nederlanden (1613). Het Lof der Zee-vaart*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies. (Amsterdam/Oxford/New York, 1987) I, 45-48, 114-17 en 133-35.

²² Jacob Cornelisz., *Onciersel en cieraet vande Godtsalige Vrouwen* (Amsterdam, 1652) 96-97.

Laten we nu zien hoe men in de praktijk met schuldenmakers van dit kaliber omging. De kerkeradsnotulen van de Waterlandse gemeente te Amsterdam bieden ons daartoe een goed en verrassend inzicht.

Economische tucht ‘by den Toren’

De oudste notulen van de handelingen van de dienaarschap der Waterlandse gemeente ‘by den Toren’ dateren van 1612. Reeds in datzelfde jaar wordt het eerste geval aangetekend van gemeentelijke tucht wegens faillissement. Tussen deze datum en 1668, het jaar waarin de Waterlandse zich met de Vlaamse gemeente ‘by ’t Lam’ verenigde, zijn er in totaal vierentwintig lidmaten vermaand wegens faillissement, bankroet, of te hoog oplopende niet-afgeloste schulden.²³

Ondanks dat we het moeten stellen zonder een geschreven stuk over de gedragslijn van de kerkeraad in dit soort aangelegenheden, kunnen we ons uit de notulen wel een idee vormen over de gehanteerde normen. Net als ten aanzien van de meeste andere bij de gemeente aangemelde zonden, werd de overtreder gemeenlijk van het avondmaal afgehouden als een soort vermaning, totdat er bewijs verkregen was van zijn boetvaardigheid en verbeterd gedrag. Alleen in de ergste gevallen werd iemand echt van de gemeente afgezonderd. Dat deed zich meestal voor wanneer de desbetreffende zondaar geen enkele interesse in verzoening met de gemeente vertoonde, of in zijn onverbeterlijk gedrag en fouten volhardde. Van de hier behandelde schuldenaars werd er slechts aan twee het lidmaatschap van de gemeente opgezegd: Jan Jacobsz. hoedenmaker, bovendien nog een drinkebroer en rokkenjager, en Hartman en Ottie Jansen die eveneens andere zonden op hun kerfstok hadden.²⁴ Een ander geval betrof Pieter Lietaert ‘izerkramer’, die ‘de lieden quae woorden in plaatse van geld’ gaf en van andere oneerlijkheden beticht werd. Hem werd door de kerkeraad geadviseerd terug te keren naar de Vlaams doopsgezinde gemeente, waar hij gedoopt was!²⁵ De gefailleerde Jeme Lenartsz. trok zich eigener beweging van de gemeente terug. Hij weigerde in 1612 om voor vermaan naar de kerk te komen: ‘niet wt wreuelijcheyt,

²³ De lidmatenboeken en kerkeradsnotulen van de gemeente maken deel uit van het Doopsgezind Archief (Particulier Archief [PA] 1120), dat ondergebracht is in het Gemeentearchief van Amsterdam [GAA]. Onderzocht zijn nrs. 116 (1612-20; 1642-60) en 117 (1612-1641): handelingen der gemeente en der dienaren; nr. 123 en 124: lidmatenboeken (1639-56; 1657-73) en nr. 125: ‘Notitie van gebreckelycke litmaten der gemeente’ (1646-1679). In dit zogenaamde banboek (nr. 125) komen nog zeven faillissementen voor van na 1668, alle tussen 1675 en 1677, waaronder één vrouw, Annetje Kous vleeshouster, zelfs twee maal gefailleerd is, fol. 29-33.

²⁴ GAA-PA 1120: nr. 117, 39^v (8-6-1620) en 37-38 (1-3-1620).

²⁵ GAA-PA 1120: nr. 116 op datum 9-12-1649; nr. 11, Aanwijsboek van de Vlaamse gemeente, d.d. 16-11-1643.

maar wt beschaemtheyt: want syn sake was openbaer, de sonde groff genoeg, hij hadse niet te verschonen.’ Aldus nam hij ‘syn affscheyt vande broederen, hoopten nochtans syn best te doen, en syn herte niet heel vande gemeente te keren’.²⁶

Slechts zelden maken de notulen melding van het moment waarop de gecensureerde lidmaten weer tot het avondmaal werden toegelaten. Toch lijkt de praktijk inzake bankroeters niet af te wijken van die der gereformeerden: dat gebeurde wanneer alle crediteuren werden voldaan, hetzij met geld, goederen of akkoorden. Zo bijvoorbeeld in 1614; toen bepaalde de gemeente ten aanzien van de gefailleerden Dirck Hendricksen ‘int Schuyttie’ en Abraham van Bergen dat ze waren

affgeseijt [van] het avontmael ende alle broederlijke handelingen, soe lange en ter tijt toe, datse haere schuldenaren gevredicht, en vande sonde aen haer begaen doort vercorten, om vergiffenisse gebeden, en de gemeente met boete vernoecht hebben.²⁷

Deze gevallen en het eerder genoemde van Jeme Lenartsz. laten geen twijfel bestaan over het zondige karakter van faillissementen.

Zoals gemeld, kwamen gefailleerden bij de gereformeerden niet in aanmerking voor een kerkelijk ambt. De zaak van Denijs van der Schuere is in dat opzicht afwijkend en dus veelzeggend: ze wekt de indruk dat de doopsgezinden – althans de Waterlanders – moderater waren en de zonde van een faillissement als een zeer tijdelijke beschouwden.²⁸ Van der Schuere was afkomstig uit Haarlem, verdiende de kost als uitgever en boekverkoper terwijl hij ook nog handelde in andere zaken.²⁹ Begin 1637, toen de kerkeraad hem vermanend onderhield over zijn faillissement, verklaarde hij dat ‘hy bedroeft was ende hope hadde dat hy syne schuldenaren noch soude connen contenteren’. Hem werd het avondmaal ontzegd ‘tot dat syne saecken

²⁶ GAA-PA 1120: nr. 116, 3^v (28-9-1612).

²⁷ GAA-PA 1120: nr. 117, 9 (3-1-1614); zie bijvoorbeeld ook nr. 116, 24^v (13-9-1618), waar een bankroetier gebannen werd totdat ‘hy syne crediteuren vernoecht heeft met gelt oft met woorden’. In 1666 werd deze handelwijze door de kerkeraad opnieuw bevestigd in de richtlijnen voor de toelating tot het avondmaal: ‘die comen te faelgeren [failleren], en haer crediteuren niet conen voldoen, worden geraden, haer vande eenigheyt te onthouden, tot datse met haer crediteuren veraccordeert zyn’. (GAA-PA 1120: nr. 119, ‘Notitie en resolutieboek’ (1659-1666) 4.)

²⁸ Vergelijk hiermee de kwestie rond een lid der Deventer gemeente dat zich in 1812 nog uit de kerkeraad terug moest trekken vanwege zijn faillissement. B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988) 89.

²⁹ In 1635 stond Van der Schuere voor 145 gulden in het krijt bij een Haarlemmer voor een grote hoeveelheid linnen; Gemeentearchief Haarlem, Notarieel Archief, protokol 120, 291 (15-3-1635). Zie voorts: M. M. Kleerkooper en W. P. van Stockum Jr., *De Boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw* (Den Haag, 1914-16) I, 717.

in een betere stant waeren'.³⁰ Nog geen twee jaar later werd Van der Schuere voorgedragen als dienaar 'in het woord' en een paar maanden later zelfs beroepen, op 27 maart 1639. Overigens was hij reeds voor deze datum kerkelijk actief opgetreden. Tegen het einde van mei 1638 stond hij nog steeds onder financiële curatele, doch desalniettemin leidde hij in september 1638 te Alkmaar de rouwdienst voor Hans de Ries, de alomt bekende Waterlandse oudste!³¹ Hij moet zich dus zowel zakelijk als sociaal zeer snel hebben hersteld.

Wanneer iemand failliet of bankroet was gegaan, werd hij altijd voor de Desolate Boedelkamer gebracht. De Desolate Boedelkamer was een in 1643 opgericht instituut van het Amsterdamse stadsbestuur. Het doel ervan was schuldenaren tot een vergelijk te brengen met hun crediteuren. In het voormalige stadhuis, het Paleis op de Dam, bevindt zich boven de deur van de desbetreffende kamer een gebeeldhouwd reliëf, dat de val van Icarus voorstelt, een toepasselijke allegorie waarvan een waarschuwendende werking uitging. Vóór 1643 werden faillissementen op soortgelijke wijze door de Schepenen behandeld.³² [afb. 1]

De echte bankroetiers – zij die heimelijk vertrokken waren – en de gefailleerden werden over het algemeen vervolgens ook door de kerkeraad op eenderlei wijze behandeld. Van de drieëntwintig schuldenaren hebben er minstens zeven ijlings Amsterdam verlaten – sommigen doken later zelfs op in Antwerpen en Engeland.³³ Dezen waren overigens in tegenstelling tot de gewone gefailleerden, reeds vaker vermaand voor andere gevallen van onzedelijkheid, zoals dronkenschap, frequent herbergbezoek, of misdragingen jegens de echtgenoten. De meeste bankroetiers keerden uiteindelijk terug naar Amsterdam, zodat de dienaren alsnog de kans kregen hen te vermanen en tijdelijk van het avondmaal te bannen. Zo hadden Frederick Jacobsz. 'graver' en zijn vrouw Tryntge Pieters de benen genomen naar Friedrichstadt. Zij keerden dertien jaar later terug, werden uiteindelijk weer toegelaten tot het

³⁰ GAA-PA 1120: nr. 117, 61^v (februari of maart 1637).

³¹ GAA-PA 1120: nr. 117, 63^v (27-3-1639). Uit een notariële akte van 31 mei 1638 blijkt dat twee door de Schepenen benoemde curatoren zijn zaken waarnamen. GAA-NA 1555a, 153. *ME* IV, 482.

³² Zie voor een korte beschrijving Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988) 348-50 en voor meer informatie: Moll, *Desolate Boedelskamer*.

³³ GAA-PA 1120: nr. 117, 39^v (08-06-1620); nr. 116, 24^v (13-09-1618), en op data: 22-11-1648, 10-06-1649, 18-01-1650, 05-12-1650; nr. 125, 15 (1661). Jaques Turpijn, tabak- en juweelverkoop, liep eveneens weg, maar zijn zaak werd wel door de Desolate Boedelkamer geregeld: PA 5072: Desolate Boedelkamer [DBK] akkoord 875, nrs. 191 en 202.



Afb. 1: De val van Icarus oven de deur van de Desolate Boedelkamer in het voormalige Stadhuis op de Dam; in de guirlande erboven de attributen van het misfortuin: onbetaalde rekeningen, verlopen aandelen en knagende ratten. Reliëf door Artus Quellijn.

avondmaal en mochten sindsdien een regulier beroep doen op de gemeentelijke armenzorg.³⁴

Slechts één geval geeft aanwijzingen dat de kerkeraad ook wel de oorzaken der schuldproblemen in zijn overwegingen betrok.³⁵ Beatris, een niet-welgesteld lidmaat van de Engelse gemeente onder de Waterlanders (de voormalige Brownisten) was reeds in opspraak bij de kerkeraad wegens haar buitentrouw met een 'lichte gezels', toen ze in 1634 'bankroet was gespeelt'. Enkele vooraanstaande Engelse Waterlanders, waaronder John Drew en Swithune Grindall, werden om advies gevraagd over de financiële situatie van Beatris en haar man. Zij gaven te kennen dat Beatris genoeg geld had om haar schulden te betalen: toen werd ze zonder pardon gebannen.³⁶

De meeste bankroetiërs behoorden tot de lagere beroepsgroepen, zoals dat van hoedenmaker, herbergier en graver. Toch was er ook een welgestelde tabaks- en juwelenverkoper die naar Buren vertrok.³⁷ Van de gefailleerden daarentegen laten zowel de boedelinventarissen als de beroepsaanduidingen een gemiddeld tot hoog welstandsniveau zien: dat van koopman, lakenkoper, factor (graanhandelaar), kaffawerker, brouwer, wijnkoper en makelaar.³⁸

Behalve de in de kerkeraadsnotulen genoemde schuldenaren, waren er ook nog andere Waterlanders die in staat van insolventie geraakten, maar die buiten de kerkelijke boeken zijn gebleven. Dat betreft bijvoorbeeld Christiaan van Hoeck, neef van diaken Anthoni van Hoeck, die in 1650 – nog maar 28 jaar oud – bij de Desolate Boedelkamer een regeling trof. Het volgende jaar ging hij een tweede huwelijk aan, dit keer in de gereformeerde kerk, en hij bleek toen makelaar te zijn³⁹. Het is niet uitgesloten dat hij de doopsgezinde gemeente reeds vóór zijn faillissement verlaten had, en dat hij daarom niet voorkomt in de notulen. Ook zijn de faillissementen van twee Waterlandse lakenhandelaars bekend, van Laurens Jans Looten (1650) en Arent

³⁴ GAA-PA 1120: nr. 116 (10-06-1649) nr. 125, 22 (18-10-1663 en 05-06-1664); nr. 136, Armenboek, 95v.

³⁵ Na 1668 zijn er slechts een paar gevallen die de indruk wekken dat de kerkeraad consideratie toonde met bijkomstige omstandigheden. Dat is bijvoorbeeld het geval met het faillissement van Jan Otto van Halmael, die 'van syne Crediteuren was overvallen, sonder het welcke hy niet in ongelegenheit souwde syn geraeckt.' GAA-PA 1120: nr. 21, losse aantekening (zonder datum) over het faillissement van Jan Otto van Halmael. Zijn geval werd in 1675 opgetekend in het banboek: PA 1120: nr. 125, 31.

³⁶ GAA-PA 1120: nr. 117, 58 (13-04-1634).

³⁷ Zie eerder noot 32.

³⁸ Zie o.a. GAA-PA 5072: DBK-register van de inventarissen, nr. 351, 107-11^v (Anthonij Proot, 06-09-1645); nr. 352, 118^v-22^v (Gillis Heijns, 18-07-1646); nr. 357, 35-37 (Bart Vastaert, alias Bart Jan, 29-08-1651). Kaffa is een soort van Indisch bont katoen.

³⁹ GAA-PA 5072: DBK-akkoord 872, 25-03-1650; DTB 676, Pui ondertrouwboek, 161 (28-02-1642); DTB 468, Kerklijk trouwboek, 394 (01-04-1651).

Tollenaer (1659), die evenmin als zodanig in de notulen zijn vermeld.⁴⁰ Nog merkwaardiger is het stilzwijgen over het faillissement of de insolventie, rondom 1642, van Pieter Gerritz. Hooft, die toen diaken bij de Waterlanders was!⁴¹ Was de kerkeraad in deze gevallen lankmoediger dan anders? Er zijn derhalve waarschijnlijk nog wel meer van dergelijke gevallen in de inventarisboeken van de Desolate Boedelkamer aan te treffen.

Hoe dit voorlopig ook zij, door de bank genomen gingen de doopsgezinden in vergelijking met de gereformeerden nauwelijks anders met dit soort schuldenaren om. Vrouwen werden echter alleen met hun man wegens diens faillissement verhoord, als ook zij iets anders op hun kerfstok hadden, dan wel hadden meegewerkt aan de vlucht poging. Wellicht is de omstandigheid dat we te maken hebben met een relatief kleine geloofsgemeenschap met vrijwillig lidmaatschap er de oorzaak van dat in de behandeling der bankroetiers, gefailleerden en overige insolventen ook particuliere factoren een rol van belang speelden, zoals een doorgaans goede reputatie, of het genieten van algemeen aanzien in de gemeente. Dit komt vooral naar voren bij de wedertoelating tot het avondmaal en het vervullen van een kerkelijk ambt – zie het eerder genoemde geval van Denijs van der Schuere. Kennelijk werd een zaak met uiteenlopende maten gemeten.

Om te illustreren wat Waterlandse schuldenaren zoal bedreven hebben en hoe de gemeente daarmee omging, geven we nu een uitvoeriger relaas van twee uiteenlopende gevallen. Het eerste voorbeeld betreft een ongelukkig bankroet echtbaar, het andere gaat over een tamelijk welgesteld koopmansgezin in faillissementsproblemen.

Wybrant Robijn en Maria Biermans - bankroetiers

In 1649 werden Wybrant Intes Robijn (ca. 1626-1663) en zijn vrouw Maria Biermans (ca. 1623-1662) ontboden voor de kerkeraad, omdat zij de stad verlaten hadden zonder hun schulden te betalen. Dit was niet de eerste keer dat de twee zich moeilijkheden op de hals haalden door heimelijk te vertrekken. Vier jaar eerder werden zij tijdelijk uit de gemeente gebannen, omdat zij samen - tegen de wil van hun ouders - naar Hoorn waren getogen, terwijl ze nog niet fatsoenlijk waren getrouwd. Enkele maanden later werden zij echter weer tot het avondmaal toegelaten, nadat zij met toestemming van wederzijdse ouders keurig in het huwelijk waren getreden.⁴²

Wybrant, die slechts negentien jaar oud was toen hij trouwde, stamde uit een

⁴⁰ GAA-PA 5072: DBK-akkoord 872, 05-04-1650; nr. 355, DBK Register van de inventarissen, 204-14 (26-05-1659).

⁴¹ GAA-NA 1063, 202 (12-11-1642); PA 1120: nr. 117, 65 (1-12-1639).

⁴² GAA-PA 1120: nr. 116, 18-03-1646; nr. 123, 17 (december [?] 1645) en 18 (maart 1646); nr. 125, 1 (08-03-1646).

familie van kleermakers. Zijn grootvader Robijn Impkes, of Intes, afkomstig uit Workum, en vader Inte Robijns waren allebei snijders te Amsterdam; de laatste woonde op de Nieuwendijk.⁴³ Maria, drie jaar ouder dan Wybrant, was de dochter van Hans Biermans, een zijdeverver, en Susanna Coninghs, wonende op de Verversgracht.⁴⁴ Beide families waren niet rijk, doch konden in hun eigen onderhoud voorzien; bij zijn dood liet Hans Biermans zelfs ruim 1000 gulden na aan zijn kleinkinderen.⁴⁵ Tegen het einde van haar leven bewoonde Josijntje Joosten, Wybrants moeder, een kamer op het weduwenhofje van de Waterlanders.⁴⁶ Uitgezonderd Maria's vader waren allen lidmaat van de gemeente 'by den Toren'.⁴⁷ Bij zijn huwelijksaantekening stond Wybrant te boek als een lakenbereider, doch toen hij in 1649 bankroet ging, bleek hij simpelweg 'tapper' te heten met een sjofele kroeg voor zeelui en ander volk, vermoedelijk ergens in de havenbuurt.⁴⁸

De kerkeraad moest Wybrant driemaal ontbieden, voordat hij de vijfde juli 1649 op kwam dagen om over zijn gedrag te praten. Hij had op tweeërlei wijze ergernis gewekt: dat 'hy openbare herberch hielt ende volck sette' en 'dat hy syne schuldenaere niet en betaelde en speciael Jan Dru'. Zonder veel omhaal gaf hij toe een herberg te houden.⁴⁹ Hoewel volgens de leraren herbergier niet een echt fatsoenlijk beroep was, frequent herbergbezoek bovendien kon resulteren in vermaning door de kerkeraad, moesten zij toegeven dat er meer Waterlanders waren die zo hun brood verdienden. Waren ook niet diverse leraren vaste bezoekers van de beroemde herberg van Jan Theunisz., 'de Menniste Bruyloft' ?⁵⁰

Het baarde de dienaarschap vermoedelijk meer zorgen dat het gerucht ging dat Wybrant een ronselaar was – in die dagen beter bekend onder de naam van 'zielverkoper' of 'volkhouders'. Volkhouderij was een beruchte praktijk, waarbij een herbergier werkloze matrozen naar zijn etablissement bracht, hen rijkelijk voorzag van voedsel, drank en vaak ook nog vrouwelijk gezelschap van bedenkelijk allooi,

⁴³ GAA-PA 367: nr. 619, Kinderboek Burgerweeshuis, 82 (17-01-1663); DTB 670, Pui ondertrouwboek, 175 (11-07-1626).

⁴⁴ GAA-PA 1120: nr. 123, 14^v (11-11-1644); DTB 668, Pui ondertrouwboek, 237 (13-04-1619).

⁴⁵ In 1666 ontvingen de drie in het weeshuis ondergebrachte kinderen f 696:4:–. Omdat er in totaal vijf kinderen waren, moet de totale nalatenschap meer dan 1000 gulden hebben bedragen. GAA-PA 367: nr. 619, 82.

⁴⁶ GAA-PA 1120: nr. 136, Armenboek, deel B, 11v.

⁴⁷ GAA-PA 1120: nrs. 116, 123 en 124; nr. 117, 57^v (11-12-1633); Susanna Coninghs; 46 (12-03-1623): Josijntje Joosten; 49^v (02-09-1624) huwelijksaankondiging Inte Robijns. Hans Biermans' naam wordt niet in de lidmatenboeken aangetroffen.

⁴⁸ GAA-DTB 678, Pui ondertrouwboek, 118 (14-09-1645); PA 1120: nr. 116, d.d. 05-07-1649.

⁴⁹ GAA-PA 1120: nr. 116, als voren.

⁵⁰ ME IV, 709-10.

met gevolg dat hun rekening zo hoog werd, dat zij die nooit en te nimmer konden betalen. Daarop werden zij dan gedwongen op een schip aan te monstere en hun gage toe te zeggen aan hun gastheer. Volkhouders waren doorgaans arm en moesten hun voorraad voor deze overvloedige gastvrijheid op krediet kopen. Om weer aan deze schulden te voldoen, moesten zij vaak op hun beurt de transportbrieven, de schriftelijk vastgelegde beloften der toegezegde gages, verkopen.⁵¹ Wybrant gaf toe dat hij 'schippers sette en die haer quamen spreken maer en geschiede niet als tgene wel was'.⁵² Doch gezien de aard van zijn schulden en zijn contacten met zeelui, werd de verdenking dat Wybrant een volkhouder was niet weggenomen. Hoe het ook zij, zijn herberg stond waarschijnlijk slecht aangeschreven, wat de moeilijkheden met zijn crediteuren en de gemeente alleen maar zal hebben bevorderd. Tijdens dit verhoor door de kerkeraad beloofde Wybrant Jan Dru (d.i. de eerdergenoemde John Drew) binnen drie weken te betalen, hetzij met geld, hetzij met goederen. Het is niet uitgesloten dat via Drew de financiële malversaties van de jonge herbergier onder de aandacht van de kerkeraad waren gebracht.

Wat er daarna tussen juli en januari precies is gebeurd, zeggen de boeken niet. Duidelijk is wel dat de familie Robijn haar schulden niet heeft kunnen aflossen, doch vermoedelijk nog dieper in het krijt is komen te staan. Maria en Wybrant, nu zes- en drieëntwintig jaar oud, kregen kwaadwillige schuldeisers aan de deur, hadden een zaak die op de fles ging, terwijl ze twee koters te eten moesten geven en er waarschijnlijk nog een derde onderweg was.⁵³ Hun enige reactie op deze wanhopige toestand was om de benen te nemen. De aantekening in de kerkeraadsnotulen van 18 januari 1650 is veelzeggend: Wybrant en Maria zijn 'van hier ... getrocken sonder datmen recht weet waer, laetende haer kinderen in huys ende haers schuldenaers onvernoecht'.⁵⁴ Zij waren toen al enkele weken op de vlucht, want hun huisraad was al op 4 januari door de Desolate Boedelkamer geïnventariseerd en alle kleren, keukengerei en lakens waren toen al uit hun huis gehaald. Alleen de kroegbenodigdheden had men niet meegenomen, zoals vaten, flessen, roemers, koperen kranen, een speelbord, 'zeure bier' dat in de kelder stond, een paar eenvoudige schilderijtjes en meubels van goedkope kwaliteit.⁵⁵ Niet uitgesloten is dat Wybrant en Maria nog enkele kostbare bezittingen hebben verkocht of meegenomen. In zo'n situatie was het gebruikelijk dat de boedel verkocht werd op een openbare veiling,

⁵¹ Marc van Alphen, 'Zielverkopers, transportbrieven en transportkopers', niet-gepubliceerde lezing van het Orionis Symposium dat op 27 oktober 1990 gehouden werd in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam. Zie het begeleidende programmaboekje J. Krikke e.a. (red.), *Amsterdam, haven in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam, 1990) 22-27.

⁵² GAA-PA 1120: nr. 116, d.d. 05-07-1649.

⁵³ GAA-PA 1120: nr. 136, 83.

⁵⁴ GAA-PA 1120: nr. 116, d.d. 18-01-1650.

⁵⁵ Zie de inventaris in Bijlage 1.

ten einde de schuldeisers te kunnen voldoen. Het restant van de spullen van Wybrant Intes, of Robijn Tapper, was echter nog nauwelijks iets waard.

Een klein jaar later, in december 1650, melden de notulen dat de echtelieden niet alleen met de noorderzon vertrokken waren, 'maer dat hy daer en boven gevangen sit door last der crediteuren'. Waar en voor hoe lang wordt er niet bij verteld. Uit een latere, niet gedateerde toevoeging blijkt dat Wybrant scheep was gegaan naar West-Indië.⁵⁶ Is het niet verleidelijk te veronderstellen dat hij nu zelf door zijn crediteuren was gedwongen om aan te monstereen?

Wanneer de familie naar Amsterdam teruggekeerd is, hoe lang Wybrant op zee was, en wanneer Maria en Wybrant weer toegang kregen tot het avondmaal, is niet bekend. Wel is dit een van de schaarse gevallen onder Waterlanders, waarbij ook de vrouw samen met haar bankroete echtgenoot gebannen werd. Haar werd natuurlijk verweten dat ook zij gevlucht was en, blijkens de notulen, haar kinderen tijdelijk in de steek had gelaten.

Hun namen duiken niet eerder dan 1659 weer in de bronnen op, toen Wybrant een geleende jas verkocht had en het geld in eigen zak had gestoken. Afgaande op de tuchtnotulen had hij begin 1660 deze kwestie nog steeds niet met de eigenaresse in orde gebracht.⁵⁷ Toen Maria in 1660 de Waterlandse diaconie om geldelijke steun vroeg, was zij in ieder geval weer met de gemeente verzoend. Tegen deze tijd bestond het gezin uit vijf kinderen: de oudste van 15, Salomon, verdiende 24 stuivers in de week bij de kammenmakers; Saertje (14), Jacob (12), Absalom (10) en Enoch (5) hadden nog geen werk, hoewel het niet ongewoon was dat kinderen onder de tien jaar reeds werkten.⁵⁸ Zij woonden op het stadseiland Uilenburg, in de Achterstraat (de huidige Uilenburgerstraat), naast een huis de 'Zwarte Raven' geheten.⁵⁹ [afb. 2]

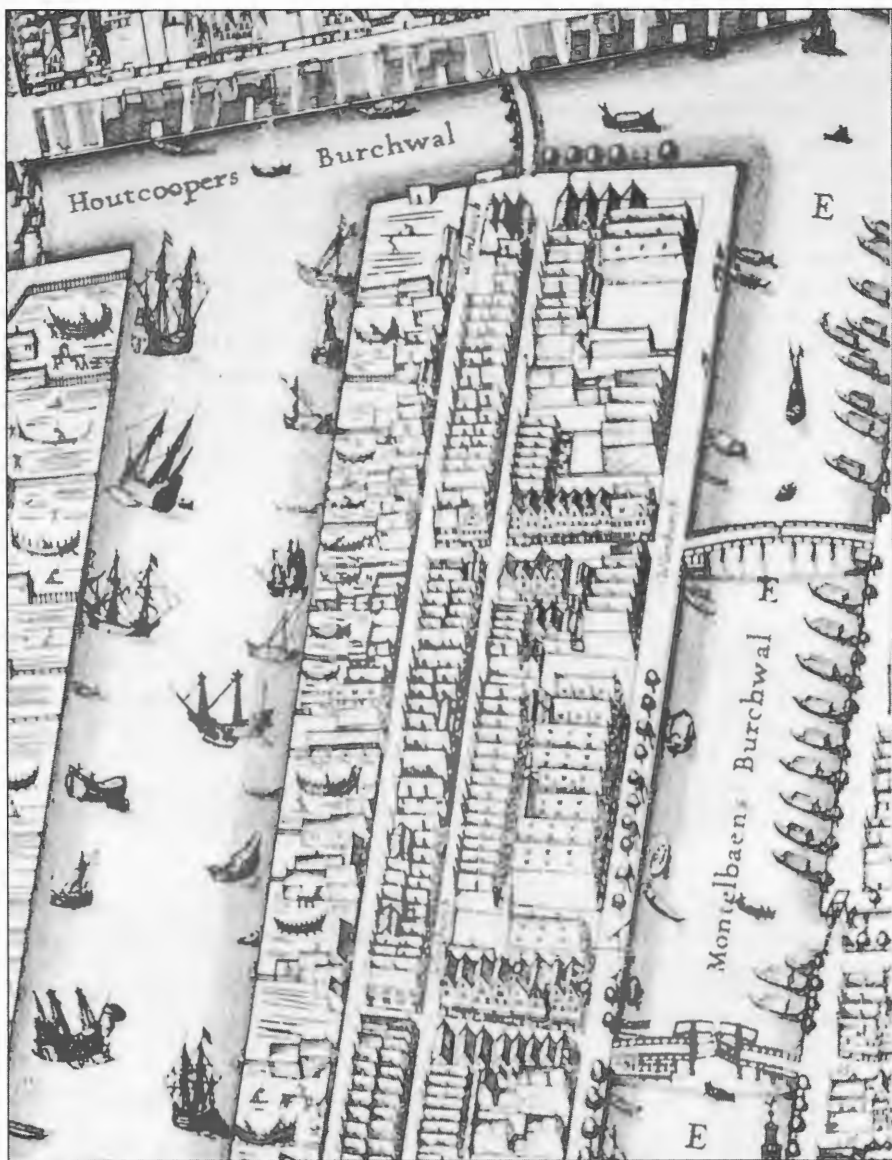
In de wintermaanden van 1662 noteerden de diakenen dat 'Marijke Biermans in groote noot en armoede gevallen' was. Drie personen hadden een goed woordje voor haar gedaan; zij betitelden haar als een 'goede naarstighe vrouw', die 'lichtelyk in disperatie [= wanhoop]' zou kunnen geraken. De week daarop verzocht zij zelf om bijstand van de diakenen: zij was 50 gulden aan linnen schuldig, terwijl ze in mei de huishuur van 70 gulden zou moeten voldoen. De diakenen hebben haar 50 gulden en 8 stuivers gegeven en vervolgens met Hans Biermans gesproken over de slechte situatie van zijn dochter. Zij hebben erop aangedrongen dat ook hij zou bijspringen in haar 'noot dringende armoede'. Toen hij dat weigerde, omdat hij naar zijn zegen

⁵⁶ GAA-PA 1120: nr. 116, d.d. 05-12-1650; nr. 125, 1 (18-01-1650).

⁵⁷ GAA-PA 1120: nr. 125, 1 (1659; 01-01-1660).

⁵⁸ GAA-PA 1120: nr. 136, 83.

⁵⁹ GAA-PA 5004: nr. 20, Weeskamer begrafenisregister, d.d. 31-10-1662. De 'Zwarte Raven' was het huis van Claes Cornelisz. Raven, houtkoper en scheepstimmerman, met een 'timmerwerff voort huis gelegen'. GAA-NA 1997, 1 (24-03-1669); Kwijtscheldingen 29, 82^v (23-04-1608).



Afb. 2: Het eiland Uilenburg, waar de Robijns in de Achterstraat (de meest linker straat) woonden. Detail van de plattegrond van Balthazar Florisz (1625).

op dat moment niet bij machte was zulks te doen, hebben de diakenen ook nog Maria's huur vergoed.⁶⁰ Dat er over Wybrant in het geheel niet gerept wordt, doet vermoeden dat hij ofwel op de vaart, dan wel nog steeds niet met de gemeente verzoend was.⁶¹

Beiden stierven jong. Maria werd in oktober 1662 begraven in de Zuiderkerk, 39 jaar oud; Wybrant, 37, werd een paar maanden later op het Zuiderkerkhof ter aarde besteld, wat minder duur was dan een graf binnen de kerkmuren.⁶² Vier dagen na de dood van hun vader, werden de jongste drie Robijn-kinderen in het Burgerweeshuis geplaatst. Dat was zeer ongebruikelijk, omdat Waterlandse weeskinderen doorgaans bij andere lidmaten van de gemeente werden ondergebracht! Misschien heeft bij de familie de overweging meegespeeld dat door op deze wijze van hun poortrecht gebruik te maken, de kinderen wellicht nog de beste kansen werden geboden. Salomon en Saertje waren te oud voor het weeshuis; zij woonden bij hun grootmoeder van vaders kant, Josijntje Joosten.⁶³ Salomon werd later kammenmaker. De diakenen hebben nog bijgesprongen om zijn leergeld te betalen, toen grootvader Hans Biermans zijn toezegging hieromtrent niet nakwam.⁶⁴ Alleen Jacobus Robijn heeft het weeshuis overleefd; hij hield zich later van 1676 tot 1700 bezig als 'kaertafsetter' [= iemand die kaarten inkleurt] en als kaart-, kunst- en boekverkoper.⁶⁵

Het faillissement van Willem Pietersz. Coppenol

Het verhaal van Willem Pietersz. Coppenol (ca. 1616-1672), die in het Waterlandse banboek besproken wordt wegens een faillissement in 1660, heeft een heel ander verloop. De (Van) Coppenols hadden een bekende naam dankzij ondermeer Willems oom, de door Rembrandt geportretteerde schoonschrijfkunstenaar Lieven Willemsz. van Coppenol. Zowel Willem als zijn vrouw stamden uit een gerespecteerde Waterlandse familie. Willem was als oudste van zeven kinderen van Pieter Willemsz. Coppenol en Teuntge Willemsdr. Aeljts in Haarlem geboren. Vòðr 1635 verhuisde

⁶⁰ GAA-PA 1120: nr. 134, anno 1662, d.d. 23-02, 09-03, 23-03, 30-03 en 06-04.

⁶¹ Wellicht ook was hij elders als 'boekhouder' werkzaam; zo althans werd hij jaren na zijn dood betiteld in het burgerceduul van zijn zoon. GAA, Poorterboek 7, 273 (15-01-1688).

⁶² GAA-PA 5004: nr. 20, resp. d.d. 31-10-1662 en 13-01-1663; DTB 1091, begrafenisboek Zuiderkerk, 79. Graag wil ik mej. I.H. van Eeghen bedanken voor het aanreiken van deze gegevens.

⁶³ GAA-PA 367: nr. 619, 82.

⁶⁴ GAA PA 1120 Nr. 136, fol. 83; Nr. 134, Diaconie notulen (10/7/1664); DTB 688, Pui ondertrouwboek (17/8/1669) blz. 4.

⁶⁵ GAA-PA 367: nr. 619, 82; zie voor Jacobus Robijn: Kleerkooper-van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam I*, 632-38 en J.A. de Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop, 1989) 148.

het gezin naar Amsterdam, waar Pieter Willemsz. zich ontwikkelde tot een welgesteld koopman aan de Keizersgracht.⁶⁶ In 1640 trouwde Willem met Stijntje Siewerts Salm, dochter van een Waterlands koopmansgezin dat op de Nieuwendijk woonde.⁶⁷

Willem en in ieder geval nog twee van zijn broers, Leendert en Jan, traden als koopman in de voetsporen van hun vader.⁶⁸ Willem hield kantoor in zijn woning aan de Herengracht, tussen de Blauwburgwal en de Korsjespoortsteeg, naast het huis 'Leeuwaarden'.⁶⁹ [afb. 3] Soms trad hij alleen als scheepsbevrachter op, dan weer samen met andere kooplieden, waaronder zijn broer Leendert.⁷⁰ Hij participeerde voornamelijk in de zouthandel op Frankrijk, met name op La Rochelle, en in de Oostzeehandel. Op 23 maart 1654 bijvoorbeeld heeft hij in zijn eentje drie verschillende bevrachtingscontracten afgesloten voor zout uit Frankrijk, waarvan er twee rechtstreeks doorverscheept werden naar Dantzig en Koningsberg, of Riga.⁷¹

Reeds in 1641 was hij klant bij de Amsterdamse Wisselbank, waar handelaren een lopende rekening hadden om het betalingsverkeer voor handelstransacties te vergemakkelijken. Hieruit mogen we afleiden dat Willem minstens vijftien jaar reeds in de handel had gezeten, voordat hij genoodzaakt werd de Desolate Boedelkamer te bezoeken. Zoals in zaken gebruikelijk was, vertoont zijn jaarrekening grote schommelingen: van f 3701 in 1644, via f 1 in 1645 tot f 7619 in 1647. Uit zijn bankrekening blijkt niet alleen dat Willem met tal van doopsgezinden zaken deed, maar ook met de Oost-Indische Compagnie. Economisch veruit het veiligst was de handel op Frankrijk en de Oostzee – de ruggegraat van de welvaart der Republiek. Willems

⁶⁶ Vader Copenol komt voor in het boek van 'vermogende' lidmaten die in 1647 aangezocht werden om geld bij te dragen voor de leraarssubsidies, GAA-PA 1120: nr. 152, Rekenboek voor de gelden tot subsidie van sommige leraren, 39; H. F. Wijnman, 'Mr. Lieven van Copenol. Schoolmeester-Calligraaf', in: *Jaarboek Amstelodamum* 30(1933) 103, noot 4.

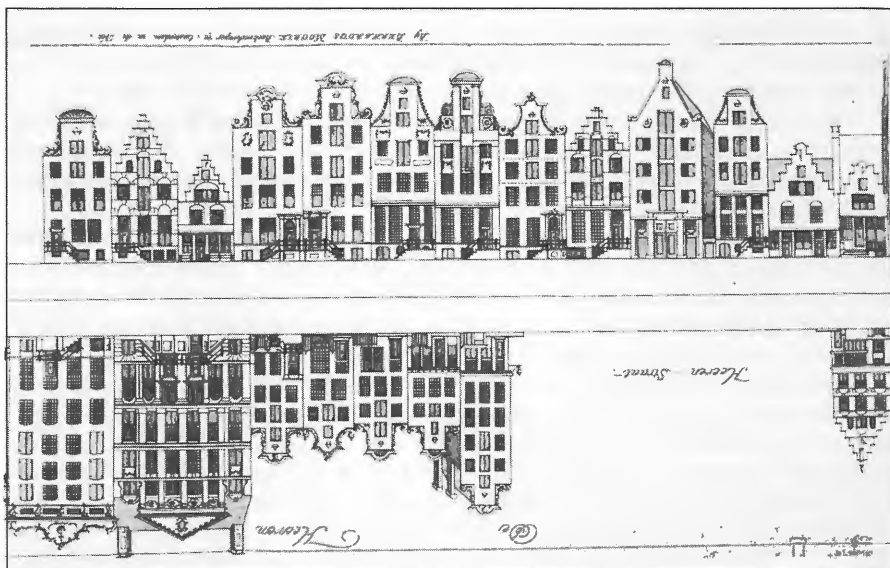
⁶⁷ GAA-DTB 675, Pui ondertrouwboek, 289 (09-10-1640); huis en erf van Stijntjes vader, Siewert Adriaensz. Salm, werd in 1631 voor 60.000 aangeslagen volgens het *Kohier van den Tweehonderdsten Penning voor Amsterdam en Onderhoorige Plaatsen over 1631*, uitgegeven door J.G. Frederiks en P.J. Frederiks (Amsterdam, z.j.) 11.

⁶⁸ Jan en Leendert Pietersz. Copenol worden als zodanig vermeld in de Notariële Archieven [NA], GAA nr. 1536, 261 (23-03-1654).

⁶⁹ De aanduiding van zijn woning naast het huis 'Leeuwaarden' (thans nummer 87) wordt vermeld in de boedelinventaris van Copenol - zie bijlage 2. Uit de gegevens in *Vier eeuwen Herengracht* (Amsterdam, 1976) is de woonplaats der Copenols echter niet exact af te leiden - daarop afgaande, woonden ze vermoedelijk niet in een der panden die direct aan het huis 'Leeuwaarden' grensden.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld GAA-NA 1989, 20 (27-05-1645), NA 1533,155 (30-10-1649), of NA 1536, 111 (14-02-1653).

⁷¹ GAA-NA 1536, 257-59.



Afb. 3: De Copennols woonden vóór het faillissement naast het huis 'Leeuwaerden', het vijfde huis van links. Detail uit het grachtenboek van Caspar Philips Jacobsz. (1768-71).

bevrachtingscontracten voor deze contreien bevestigen dat.⁷²

Toen Willems zaak op de fles ging, lag zijn tweede zolder vol met zeven lasten gedroogde rogge die vermoedelijk aan ene Bogaert toebehoorden, terwijl de eerste zolder verhuurd was aan de vermogende koopman Arent Dirksz. Bosch, tevens diaken bij de Waterlanders. Willem zelf had nog een aandeel in een partij rogge die opgeslagen lag op de zolder van een andere diaken, zij het van de Vlaamse gemeente: Hans Vlamingh 'op 't nieu eijlant'.⁷³

Ten tijde van het faillissement behoorden de Copennols zo ongeveer tot de

⁷² GAA-PA 5077, Archief van de Amsterdamse Wisselbank, onder nr. 4 (voorl. nr. 24): bladwijzer op het rekeningboek, afgesloten 22-08-1641; nr. 5, register van crediteuren en balans, 6 (1644); nr. 7, 9 (1645); nr. 10, 10 (1647); nr. 26, Grote rekeningboek (aug. 1654 - febr. 1655), 387 en 404. Helaas ontbreken de bronnen over het jaar 1656.

⁷³ Zie de opgave in bijlage 2. Met het 'nieu eijlant' is vermoedelijk een der oostelijke eilanden in de Amsterdamse haven bedoeld, die halverwege de zeventiende eeuw zijn aangelegd.

middenmoot van het Amsterdamse handelsmilieu; exorbitant rijk waren ze niet.⁷⁴ Desalniettemin geven enkele items uit de inventarislijst van de desolate boedelkamer uit 1656 ons een aardige indruk van hun welstand. Zo waren ze in het bezit van twee kisten van duur cipressehout, een jak met eekhoornbont, hadden ze een aparte kinderkamer, wat voor die tijd niet erg gebruikelijk was, en een inwonende dienstmeid. Vermoedelijk was er ook nog een knecht.⁷⁵ Toch hebben zij hun woning nooit in eigendom gehad, voor noch na het faillissement.⁷⁶ Evenmin zijn er aanwijzingen dat zij veel geld spendeerden aan luxe goederen. Zo treft men in het huis geen zijden kleding of gordijnen aan. In de inventaris ontbreken echt kostbare spullen zoals gouden zilverwerk, die elders vrijwel algemeen - behalve bij de allerarmsten - werden aangetroffen (zie bijlage 2). Dat wil niet zeggen, dat zij die niet bezaten. Mogelijk hebben zij enkele kostbaarheden verborgen weten te houden; daarnaast werden kostbaarheden die deel uitmaakten van de bruidsschat en tot het persoonlijke bezit van de vrouw werden gerekend, van de inventarisatie uitgesloten. Daarover beschikten de Coppenols nog wel degelijk, toen in mei 1656 hun 'ongemunt gout, silver ende vergult werc tot gebruijck en ciragie van de huijsraet behorende' tot onderpand dienden voor een lening.⁷⁷

Van Willems faillissement vernemen we voor het eerst wanneer op 24 januari 1656 de reeds genoemde boedelinventaris wordt opgesteld. Hij was toen ongeveer veertig jaar oud. Zodra een schuldeiser een insolvente debiteur bij de Desolate Boedelkamer aanbracht, was de juridische procedure zo, dat handelswaar, goederen en huisraad van de schuldenaar direct bij een derde in bewaring werden gegeven (sekwesteren), als de aanklacht niet ongedaan gemaakt kon worden. Bij die gelegenheid werd het hele beslag geïnventariseerd. Alleen wanneer iemand zich borg stelde voor de gesekwesteerde boedel, mocht de gedupeerde zijn huis weer betrekken. In dit geval trad Willems vader als zodanig op. Was men er binnen een termijn van drie maanden niet in geslaagd een regeling met de crediteuren te treffen, dan werd de boedel

⁷⁴In tegenstelling tot zijn vader komt hij niet voor in het register van vermogende Waterlanders. GAA-PA 1120: nr. 152 (zie eerder noot 67).

⁷⁵Zie bijlage 2. Kunsthistoricus Eloy Koldewij ben ik zeer erkentelijk voor zijn hulp bij de interpretatie van de boedelinventarissen. Op 27 april 1649 was Willem getuige bij de doop van hun knecht, die overigens kort daarna naar het oosten zou vertrekken. GAA-PA 1120: nr. 123, 26.

⁷⁶Zie bijlage 2. Evenmin zijn er aanwijzingen dat zij ooit huizen gekocht hebben op de Herengracht en de Korte Prinsengracht, waar zij later woonden. GAA, Topografische Index op de kwijtscheldingen, op de executie kwijtscheldingen, op de afschrijvingen bij willig decreet, en op de huisverkopen van de weesmeesters.

⁷⁷Deze lening ten bedrage van 1200 gulden werd bij twee dames aangegaan, waarvan er een, Maria Osel, de weduwe was van Pieter Coppenol (niet zijn vader, maar vermoedelijk een verre verwant). GAA-NA 1980, 41-41^v (16[?]-05-1656). Voor bruidsschatten: Schama, *Overvloed en onbehagen*, 350.

insolvent verklaard en tenslotte publiekelijk geveild.⁷⁸ Het is Willem niet gelukt tot een akkoord te geraken, zodat vele spullen moesten worden verkocht ter voldoening van de schulden. Vermoedelijk kort daarna is het gezin verhuisd naar een iets bescheidener huurwoning aan de Korte Prinsengracht. Hier althans hadden zij hun domicilie, toen Stijntje en Willem in achtereenvolgens 1669 en 1672 kwamen te overlijden.⁷⁹

Nauwelijks twee weken na de inventarisatie trad Willem toe tot het makelaars-gilde, waarin hij tot zijn dood actief bleef. Hierin probeerde hij opnieuw zijn geluk; bovendien had men voor de makelaardij weinig eigen kapitaal nodig. Later traden ook zijn vader en twee van zijn broers als makelaar op.⁸⁰ Zo'n vier maanden na Willems inschrijving diende Jan Fransen Plevier een aanklacht in tegen zijn gildebroeder en zwager. Naar diens zeggen had Willem een koop gesloten over een partij gerst en Plevier aldus de loef afgestoken, terwijl deze nog met dezelfde partners in onderhandeling stond. Dat was strijdig met de gilderegels. Overeengekomen werd dat Coppenol en Plevier de winst moesten delen.⁸¹ Of deze handelwijze nu een uitgekookt en bedenkelijk zakelijk karakter droeg, dan wel simpelweg te wijten was aan de onbekendheid van een nieuwkomer met de gedragscodes der makelaardij, valt niet te bewijzen. Afgezien van dit ene incident lijkt Willem zich verder als een trouw gildebroeder te hebben gedragen. Anders dan enkele andere doopsgezinde makelaars die ooit ook failliet zouden gaan, betaalde hij steeds trouw de ledenbijdragen, zelfs ten tijde van het faillissement.⁸²

Nu doet er zich echter in de gemeentelijke behandeling van deze kwestie iets merkwaardigs voor. De eerste aantekening over de Coppenols in het banboek der Waterlandse gemeente luidt: 'Willem Pietersen Koppennol is desen gefaelgeert, en heeft sessie [= afstand van de boedel] gedaen'. De mededeling op zich is correct, doch het rare is niet alleen dat hiervan pas vier jaar ná de officiële cessie van 1656, in 1660 dus, melding wordt gemaakt, maar ook dat er over enigerlei tuchtmaatregel niet wordt gerept! Wekt het geen bevreemding dat de kerkeraad zó lang gewacht heeft om hem op het matje te roepen? Het is niet goed denkbaar dat de dienaarschap hiervan niet

⁷⁸ Zie bijlage 2. Zie voor de rechtsgang van een desolate boedel de inleiding van J.J. Loeff tot GAA-PA 5072, *Inventaris van de Desolate Boedelkamer* (Amsterdam, 1892) 2-5.

⁷⁹ GAA DTB 1074, Noorderkerk begrafenisboek (25/11/1669), blz. 30v, en (3/5/1672), blz. 37.

⁸⁰ GAA-PA 366: nr. 1189, Protocol, 105v, 108 en 167; nr. 1173, Makelaarsgilde register van begrafenis gelden, 6; nr. 1168, Gemene restantboek, 172; nr. 1190, Protocol, 13.

⁸¹ GAA-PA 366: nr. 1189, 106v; Jan Fransen Plevier was getrouwd met Willems zuster Hillette Coppenol. GAA-NA 1971, 212 (06-06-1651).

⁸² GAA-PA 366: nr. 1092, Register van de weekgelden, zie o.a. op de jaren 1656, 1657 en 1659; blijkens nr. 1168 hadden Joost Pelwijk (fol. 41, 61, 63 evv.), Christiaan van Hoeck (fol. 74, 80) en Jan Claess Del (fol. 58, 65, 79 evv.), andere Waterlandse gefailleerden, niet aan hun contributieverplichtingen voldaan.

eerder op de hoogte zou zijn geweest, te meer nog daar zelfs op z'n minst één diaken zakelijk bij deze affaire betrokken was!⁸³ Datzelfde jaar werd ook Stijntje gebannen; niet wegens de zakelijke tekortkomingen van haar man, maar om een heel andere zonde: zij 'verloopt haer seer inde dronck'. Heeft men daarin aanleiding gevonden alsnog de vroegere tekortkomingen van haar echtgenoot aan de kaak te stellen? We weten het niet, doch het geeft wel te denken. Uit de enige andere, pas in 1662 toegevoegde, aantekening bij hun namen in het banboek zou afgeleid mogen worden dat Willem in sociaal opzicht wat in de versukkeling geraakte: '[wy] verstaen [dat] hy somtyts byt geselschap hem wat vergeet'.⁸⁴ Zoals bij de meeste andere gevallen, waar de tijdelijk ban werd toegepast, is er geen notitie gemaakt van hun wedertoelating tot het avondmaal. De doop van hun dochter Teuntge Willems in 1668 geeft evenwel aan dat de Coppenols desalniettemin betrokken zijn gebleven bij het gemeenteleven.⁸⁵

Conclusie

Wanneer we deze beide gevallen overzien, kunnen we vast stellen dat Willem Coppenol in financiële moeilijkheden was geraakt door vermoedelijk het nemen van zakelijke risico's; zijn startpositie was evenwel een kapitaalkrachtige geweest. Voor hem en zijn gezin heeft het faillissement vermoedelijk wel enige schande teweeg gebracht en verlies van 'standing'. Als makelaar genoot hij minder aanzien dan als koopman; ook het pand aan de Herengracht moest worden opgegeven. Het bankroet van Wybrant Robijn en Maria Biermans vormde daarentegen slechts één van de vele duistere episoden uit een leven vol financiële kommer en kwel. Hoewel zij niet van volstrekt arme komaf waren, zouden Wybrant en Maria het nimmer redden en stierven zij in grote armoede. Zij zijn met hun schulden op de ergst denkbare manier omgegaan.

Ondertussen kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat de kerkeraad de Robijns veel strenger aan de gemeentelijke tucht heeft onderworpen dan de Coppenols, alhoewel zulks ook voor andere uitleg vatbaar is. Het gebrek aan mededelingen in de zaak Coppenol is veelzeggend en geeft te denken: de kerkeraad heeft zich vermoede-

⁸³ Het is bovendien opmerkenswaard dat Willem in ieder geval tussen augustus 1654 en februari 1655 (verder reiken de gegevens niet - zie eerder noot 72) transacties uitvoerde met andere leden van de dienaarschap. Zo betaalde hij aan diaken Willem Linnich een bedrag van f 1800 en ontving hij van leraar Jacob Rooleeuw en diaken Jacob van der Keere respectievelijk f 1200 en f 1432-10.

⁸⁴ GAA-PA 1120: nr. 125, 16 (1660 en 1662). Was Willem erfelijk belast en leed hij ook letterlijk aan vergeetachtigheid? Van zijn oom de kalligraaf is bekend dat deze 'vehementelijck was in sijn herssens geraeckt ende getroubleert', d.i. krankzinnig werd. Wijnman, 'Mr. Lieven van Coppenol', 126.

⁸⁵ GAA-PA 1120: nr. 124, 23v (16-12-1668).

lijk nauwelijks bemoeid met diens faillissement en de oorzaken daarvan. Waarschijnlijk omdat in eigen milieu de problemen werden opgelost en er onmiddellijk een nieuwe zakelijke bron van inkomsten werd gecreëerd. Bovendien was ook een deel van de dienaarschap, zeker in de persoon van diaken Bosch, direct of indirect zakelijk bij de afwikkeling van deze affaire betrokken. Is het te gewaagd te veronderstellen dat er in 1656 zaken buiten de kerkeraadsnotulen zijn gehouden, omdat de broeders onderling in der minne een schikking hebben getroffen? Niet eerder dan toen Willems vrouw in opspraak kwam, in 1660, is daar alsnog in algemene termen melding van gemaakt! In het veel triestere geval van de Robijns bleef kerkeraadsbemoeienis een zaak van aanhoudende zorg, doch naast de toepassing van tucht werd ook daadwerkelijke assistentie geboden, zodat de laatsten waarschijnlijk met meer praktische en zuiverder naastenliefde werden omringd dan de Coppenols.

Of deze conclusie waterdicht is, blijft de vraag. De notulen bieden daartoe toch te weinig houvast, al kan soms ook dat wat ongeschreven is gebleven, zeer veelzeggend zijn.

BIJLAGE 1

Inventaris vande goederen bevonden Inde boel van Wybrant Intes of Robyen tapper⁸⁶

<i>Int voor huys</i>	een copere ketel
28 flessen, daer van eenige met een restant gedistilleerde wateren	<i>Inde binnen haert</i>
1 ancker [= 38,8 l.] ontrent half vol franse wyn	een vure taeffel
8 ledige vaten soo groot als cleender	2 bancken
6 groote flessen	2 matte stoelen
1 blicke lamp	1 slecht [= eenvoudig] schildereye
4 leyen	1 Beth
2 roemers	een peuluwe
1 verkeerbort [= soort gezelschapsspel]	een veer beth
1 groote ebbe lyst	3 deeckens
1 vure taeffel en 2 bancken	3 hooft cussens
7 copere cranen	1 blicke bom
	eenige mon glosen [?]
<i>In de kelder</i>	<i>op de boven kamers</i>
eenige potten en pannen	een vure tresootje
4 halve vaeten met seur bier	2 matte stoelen
	4 stoel cussens

⁸⁶ GAA-PA 5072: DBK nr. 355, Register van de inventarissen, 88^v-90 (04-01-1650).

een eecke luijer kassie met d' voet
 een out gordijn
 eenige rommel[ingh]
 een vure houtte kas
 1 tiene ben [= tenen mand]
 1 vure taeffeltje

op de Solders

een schildereye synde een lantschappie
 1 vlees cuijp
 een lange geschilderde vuere taef-
 fel
 een partye turff en hout
 eenige houtte rommel[ingh]

op de beste Camer

een schildereye van een lantschap-
 pie
 1 schildereye van een wintertge
 1 vrouwe Conterfeysel
 4 roemers
 eenige rotterdammer aert werck
 2 matte stoelen
 1 vure houtte stoel
 een eecke treck taeffeltje met een
 vure decxsel
 1 vure houtte banck

opt op Camertge

1 vure taeffel
 2 dito bancken

Aldus geïnventariseert ende beschreven den 4 January 1650.

BIJLAGE 2

Inventaris vande meubilen huijsraet als anders bevonden inden boedel van Willem Pieterss van Coppenol⁸⁷

Int' Voorhuijs

Een Caert vande Stad Haerlem met
 een eecken lijst
 Een Caert van Holland en West-
 friesland met eecken lijst
 Drie dubbelde pasteijne boter-
 schotel
 Een d[it]o derdesoort
 twee d[it]o schaelen
 twee d[it]o papegaeijs koppen
 drie d[it]o Copiens Cleyndere
 drie d[it]o sausiertgens
 een pas kaertie van Europa in een
 swarte lijst.
 een kleijn agtkant spiegeltie.
 drie gedraeyde vrouwe stoelties.
 drie trijpe stoelkussens geel en
 blaue.

een vuyren hout soldertie.
 een kleyn out sipressen hout kin-
 deren kissie.
 een speldewercks kussen en een
 rontnaeijmantie.
 een sepressen houtte kist.

*In 't Sijdel Camertie Sijnde Comp-
 toir*

een schilderijtje sijnde een lant-
 schappie in een swarte lijst.
 een dito de lijst swart en ver-
 gult.
 een slegt seetie met scheepiens.
 een out kraem schuttie.
 drie porceleijne diepe boter-
 schootelen.
 een dito koppie.

⁸⁷ GAA-PA 5072: DBK nr. 362A, Register van de inventarissen, 228^v-235^v (24-01-1656). In de marge staat: 'gewoont hebbende op de oude Heere Gragt naest Leeuwaarden'.

een cleijn slegt bordeken daer in
 twee persoonasien.
 't gebedt Salomons met de pen ge-
 daen⁸⁸ in een swarte lijst.
 een gedraeijde vrouwen stoel.
 een trijp stoel kussen geel en
 blaeu.
 een heel Cleijn agtkant spiegel-
 tie.
 drie groene saije glas gordijnen.
 een bedt.
 een peulue.
 twee hooftkussens met de Sloopen.
 twee deeckens.
 twee slaepplaeckens.
 een doornicxe groene spree.
 twee groene saije gordijnen.
 een dito vallettie.

Inde Gangh.

tien porceleijne soo booterschoo-
 tels als schaelties.
 vijf Witte schulp schaelen.
 vier groote Rotterdammers schoo-
 tels.
 een tinne stoofpan.
 een out kaertie in een eeken
 lijst.
 een geschilderde en een witte
 back.
 een balie mant een [sic] een bac-
 kermadt en een ront plat broot
 mandeken.
 een mantel stock, een ladder.
 twee ronde Doosen.

Inde binnen Camer.

een slegt [= eenvoudig] lantschap
 in een swarte lijst.
 een schilderije van kool, Wortel-
 len, en anders in een swarte
 lijst.
 een Cleijn lantschappie in een

swarte lijst.
 een lantschap daer in 4 persoo-
 nasien en eenig Vee in een swar-
 te lijst.
 een slegt lantschappie de lijst
 swart en vergult.
 een dito bloem flessie in een
 swarte lijst.
 een kleijn lantschappie daer in
 twee persoonasien en eenig vee
 in swarte lijst.
 een kleijn Albast bordeken in een
 agtkant lijse.
 een spiegel in een vierkante ebben
 lijst.
 een kleijn gesteecken schilderij-
 tie.
 drie porceleijne melckommen.
 twee dito kapmutsen.
 ses dito dubbelde boterschootelen.
 twee dito derdesoort.
 5 dito proceleijne schaelties.
 drie ses kante dito koppies.
 nog 3 dito.
 twee dito papegaeij koppies.
 drie dito kleijnder.
 twee dito boterschotelen.
 een groote eeken sarviet [parssie]
 met de voet.
 een dito trecktaefel met een ge-
 schildert decksel daer op.
 een groen doornicx tafelcleet
 vijf gedraeijde vrouwe stoelties.
 vijf groene lakense stoel kussens.
 waer onder twee met leer.
 drie groene saije glas gordijnen
 een eeken mantelstock.
 een eeken sarviet parssie kleijn-
 der.
 een beste bedt.
 een hoofdpeulue.
 een wit en een groene deeckens.
 twee hooftkussens met de sloopen

⁸⁸ Vermoedelijk een kalligrafisch stuk van Willems oom, Lieven Willemsz. van Coppenol.

nog 2 dito.
 een doornicxe spree.
 twee groene saije gordijnen.
 een dito vallettie en schoorsteen
 kleetie.
 Een eeken kassie sijnde 't boven-
 ste van een kevie[= kooi] daer
 in bevonden 't gene volgt.
 elf Sloopen.
 5 linne schoorsteen kleeties.
 een mans onder kleet
 nog een dito.
 3 ganse oogen vrouwen borstroc-
 ken.
 een mans hemt.
 een dito vrouwen hemt.
 twee nachthals doecken.
 Een eeken staen.kas daer in bevon-
 den 't gene volgt.
 6 tafelaeckens.
 10 sarvietten.
 8 slaeplaeckens.
 21 sloopen.
 2 peulue laeckens
 5 vrouwen hemden.
 7 mans hemden.
 7 slaeplaeckens.
 2 tafellaeckens.
 26 sarvietten.
 7 peulue laeckens.
 2 halve slaeplaeckens.
 een grofgreijne mantel.
 een dito mans kleet met een bo-
 ven rockie.
 een borat manskleet.
 een borat vrouwen manteltie.
 een swarte laeckense rock.
 een vlieger lijf met twee bors-
 sies.
 een ebben [= zwart] borat jack
 met inckhoorens [= eekhoorn]
 bont.
 een gekeeptert boratte vlieger.
 een turcx grofgreijne Rock met
 roode voerinck.
 een Coleurt Heresaije Rock met

Roode voerinck.
 een effen boratte vlieger.
 4 hals neusdoecken.
 Inde banck.
 twee kopere kandelaers.
 een kopere bedtpan.
 een dito Comptoir kandelaer.
 een Reijds sack
 een voogel koeijtie.
 een geltkist sijnde Iser.
 In een Vast kassie.
 eenige rommelingh.

In 't Portael.
 vier schupschaelen sijnde Wit.
 een dito blaau.
 8 Witte tafelborden.
 twee slegte schilderijtjes.

Op de plaets.
 een koopere back aker.
 twee Water emmers.
 een tobbe.

Op 't Saeltie.
 een schilderije sijnde een lant-
 schap.
 een dito sijnde boeren kermis in
 een swarte lijst.
 1. printbortie.
 nog 2 dito.
 een Spiegel in een swarte lijst.
 vijf porceleijne schaelties waer
 onder een gebroocken.
 twee dito Clapmutsies.
 twee dito gebroocken koppen.
 drie dito kleijne sa[u]sieties.
 een mantelstock.
 een kas daer in 25 boecken in ver-
 scheijde formaeten.
 een kachel.
 een eeken kantoor taefel.
 een vijren hout decksel.
 een doornicx tafelCleet.
 drie gedraeijde stoelen.
 een dito beugel stoel

nog 1 dito.
 vier groene stoel kussens.
 een trijpe stoel kussen.
 een eeken Luijer Cassie daer in
 bevonden 't gene volgt.
 6 borsthempies.
 10 mutsies.
 10 fleppies.
 6 boven mutsies.
 2 borstrockies.
 9 naveldoekies.
 nog 3 dito.
 45 luijers en doecken.
 een saeij Wiegh kleetie.
 een swachtel.
 een groen deeckentie.
 een Wit saeij kapluijer.
 2 gele luijers van luijer Baeij.
 een gebraeijde borstrock.
 een staende eeken half kassie daer
 in bevonden 't gene volgt.
 een swart laeckense mantel.
 een boratte Rock.
 een Roode baeij rock.
 twee swart laeckense huijcken.
 een bedt met een bedde sack.
 een peulue met een peuluelaecken.
 4 hooftkussens met de Sloopen.
 twee deeckens.
 een doornicxe Spree.
 twee saije groene Gordijnen.
 een dito vallettie en schoorsteen
 kleetie.
 een blicke suijsckertrom.
 een kaf bedt.
 twee deeckentie[s].
 een luijermant daer in een groene
 deecken.

op 't kinderen kamertie.
 een oude swart laeckense mantel.
 een Croone saije overtrecksel.
 een stoofpars.
 drie oude Stooven.
 Salomons gebedt in een swarte
 lijst [vgl. boven].

op 't meijts kamertie.
 een eeken hout kassie.
 een kopere keetel met een dito
 decksel.
 een driestal.
 6 kleijne printbortties.
 3 kleerstocken.
 4 groene stoelen.
 een eeken houten kist.
 een bedt.
 twee hooftkussens met de Sloopen.
 een bedde Cleet.
 2 deeckens.
 eenige Flessen.

Inde keucken
 drie Witte aerde schootels.
 9 Rouaense tafelborden.
 een koper beekentie.
 een dito schuijmspaen.
 nog 1. dito.
 een dito komfoort.
 drie kopere kandelaers.
 3 dito blaeckers.
 een dito krans.
 drie Isere Roosters.
 2 dito pothencksels.
 een dito Vorck.
 een dito hackmes.
 een hangyser.
 een treeft.
 een dito ketingh.
 een tangh.
 een Asschop.
 een Appelrooster.
 een kopere Asketel.
 een marckt emmer.
 drie aerde kannen met tinne lit-
 ten.
 een bedt en een beddeCleet.
 een peulue met een peulue laecken.
 twee hooftkussens. mette Sloopen.
 Drie deeckens.
 een saeij gordijn.
 een dito vallettie en schoorsteen

kleetie.
 6 boecken in verscheijde formae-
 ten.
 een blaes balck.
 een keers lae.
 9 slegte stoelen.
 5 trijpe stoelkussens.
 een vuijren hout taefeltie.

Inde bierkeldertie.
 een koopere doofpodt.
 en dito Vis ketel.
 een dito ertretpan [= erwtenpan].
 een dito eijerpan.
 een blicke kandelaer.
 een kopere popper pan
 een boeckende [= boekweit] koeck-
 span.
 een Isere knaep.
 twee tinne kommetties.
 12 tinne lepels.
 5: dito schootels
 een tinne Waterpodt.
 nog 1 dito.
 een Isere podt.
 eenige Aerde potten.
 een Vleijs kuijp.
 eenige oude vaties.

op de kleersolder.
 17 kleerstocken.
 13 sarvietten.
 6 taefellaeckens.
 een beddelaeckens.
 7 oude stoelen.
 een out tafeltie.
 een soldertie.
 een oude rommeling van hout als
 anders.

een Wiegh met en eeken schamel.
 een eeken banck.
 een oude Oosterse kist daer in
 eenige papieren.

op de Vliring.
 een pertije turf.
 een groote mout.

op de eerste Solder.
 een pertije omtrent agt lasten
 tarwe die geseijt wert Arent
 Dircx Bosc⁸⁹ toe tecomen als de
 solder in huijr hebbende.

op de tweede Solder.
 omtrent 7 lasten gedroogde Rogge
 toecomende soo geseijt wert ...
 Bogaert.

*op de Solder boven de huijsinge
 van Hans Vlamingh⁹⁰ woonende op
 't nieu eijlant.*
 wert geseijt een pertije Roggen te
 leggen mede anderen toecomende.

*Volgt 't vuijl lijnwaet door de
 huijsvrouw van de voorn. Coppe-
 nol op gegeven.*
 8 sarvietten.
 2 tafellaeckens.
 een mans hemt.
 11 sack neusdoecken.
 8 mans beffen.
 2 witte schorteldoecken.
 6 droogdoecken.
 een hals neusdoeck.
 een neerstick.

⁸⁹ Een vermogend koopman, stichter van het Boschhoffje en diaken bij de Waterlandse gemeente.

⁹⁰ Een Amsterdams koopman, diaken bij de Vlamingen en later, in 1664, bij de Zon-
 nisten. Hij was actief betrokken bij de hulp aan de vervolgte Zwitserse mennisten. *MEIV*,
 837.

Aldus gedaen geïnventariseert ende beschreven den 24 Januarij 1656:
Ophuijden den 26 Januarij 1656 heeft Pieter Willemsse van Coppenol [= de vader], coopman, hier ter Stede, hem bij deesen gestelt cautionaris, ende borge voorde verantwoordinge vande coopmansschappen, mitsgaders meubelen, ende huijsraet bevonden inden boedel van Willem Pieterssen van Coppenol, inde bovenstaende Inventaris begrepen, ende gespecificert, aen nemende, ende belovende allen tgene vandeselve bevonden souden moogen werden vermisst selffs te restitueren, ofte de waerde van dien goet te doen Onder t verbant van zijn persoon ende goederen geen uijtgesondert die submitterende allen rechteren en de rechten, Sonderart, oft list Actum uts: presentibus allen den sommiwarisen dempto Nicolaes Pancrassé Pieter Willemsz van Coppenoll

Mij secretaris present
Frans Bruijningh
1656

Michiel Vinke en de *Zilveren Arke*

1. Het boek

In 1723 verschijnt bij uitgeverij Izaak Enschedé in Haarlem een bloemlezing met de titel:

*De Zilveren Arke, bestaande in geestelyke gezangen, stichtelyke rymen en historie-liederen; met aantekeningen op dezelve gepast. Uit verscheide Auth-euren tot stichtinge byeen gebragt door Michiel Vinke.*²

Het is een gedrukte en uitgebreide versie van twee manuscripten van dezelfde bloemlezing, ontstaan in Leer in 1689 en 1692.³ Ondanks kleine verschillen in omvang en vormgeving blijft het karakter hetzelfde. In 1723 wordt pas de naam van de samensteller vermeld.

Het lijvige boekwerk bevat honderden citaten met voornamelijk quiëtistisch-mystieke inhoud van schrijvers vanaf de Oudheid tot en met het begin van de achttiende eeuw. Het boek bestaat uit drie hoofddelen. Het is verleidelijk hier een mystieke waarde aan toe te kennen, maar inhoudelijk is het niet mogelijk een onderscheid tussen deze drie delen te maken. De hoofdstukken hebben een thema of een persoon als onderwerp, maar hierbinnen is een strakke systematiek niet aanwezig. Wel hebben zij een vaste opbouw. Zij beginnen met een gedicht, waarschijnlijk van de hand van de samensteller,⁴ over het thema of de persoon waar het hoofdstuk zijn titel aan ontleent. Soms staan voor dit gedicht en aan het einde van het hoofdstuk kleine versjes. Het inleidende gedicht kon blijkens uit de manuscripten gezongen worden op de melodiën van vrome liederen, moraliserende versjes of straatdeuntjes.

¹ Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar Prof. Dr. A. Hamilton, die mij op het spoor van de *Zilveren Arke* heeft gezet en mij gedurende deze 'reis' heeft begeleid. Dr. H. Fast uit Emden heeft mij in een persoonlijk gesprek een aantal waardevolle adviezen gegeven. De heer K. Bartels uit Leer is zo vriendelijk geweest mij een, door hem geschreven, ongepubliceerd artikel over het testament van Michiel Vinke te laten lezen. Mevr. drs I.J.A. Nijenhuis en de heer drs J. Buzeman ben ik erkentelijk voor hun adviezen op het gebied van vorm en taal.

² Mij zijn hiervan drie exemplaren bekend. In het archief van de firma Joh. Enschedé en zonen in Haarlem, in de Doopsgezinde Bibliotheek, zowel als in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, dat voor dit artikel is gebruikt.

³ Deze bevinden zich in de 'Bibliothek der Groszen Kirche' in Emden. 1689 Ms 8 37a en 1692 Hs in 8 no 37.

⁴ Er is in ieder geval één plaats waar Michiel Vinke bestaand materiaal gebruikt heeft, zie hiervoor noot 35.

Ze worden steeds afgesloten met de zin: 'liefde is 't voornaamste', een verwijzing naar 1 Corinthe 13 vers 13. De rest van het hoofdstuk bestaat uit citaten, waarop, behalve in het inleidende gedicht, geen commentaar wordt gegeven. Wel heeft de samensteller of de uitgever enige passages cursief laten drukken om er nadruk op te leggen.

Het zou te ver voeren alle schrijvers te noemen van wie citaten zijn opgenomen. Veel aandacht wordt gegeven aan de hermetische geschriften, werk van de stoïcijnen Marcus Aurelius en Seneca, de kerkvader Augustinus, mystici als Johannes Tauler en Thomas a Kempis, spiritualisten als David Joris, Sebastian Franck, Hendrik Niclaes en Hiël, de theosoof Jacob Böhme, de visionair Hans Engelbrecht, dichters als Jan Luiken, Jacob Cats en Joost van den Vondel, quiëtisten als Michiel de Molinos en Anthoinette Bourignon.

Vele anderen, die slechts een enkele maal worden aangehaald, vormen gezamenlijk een kleurrijk gezelschap: Ibn Tufail, Eckhart, Ruusbroec, Theresa van Avila, Erasmus, Luther, Calvijn, Menno Simons, Hans de Ries, Coornhert, Castellio, Caspar Schwenckfeld, Tanneke Denys, Hemme Hayen, Uko Walles, Johannes Arndt, Theodorus à Brakel, Willem Teellinck, Jean de Labadie, Anna Maria van Schurman, Thomas Browne, Madame Guyon, Malaval, Pierre Poiret e.a.. Naast citaten van en over deze mensen bevat de *Zilverre Arke* gegevens over kluizenaars, pausen, vorsten, en verder bijzondere ervaringen van mensen uit alle tijden, met name van mannen en vrouwen uit de Republiek en Oost-Friesland aan het begin van de achttiende eeuw.

2. De inhoud

In de 'voorreden' wordt de bedoeling van de samensteller met dit werk aangegeven. Het boek is niet voorbehouden aan een bepaalde gezindte, maar is bestemd voor ieder die het lezen wil. Men hoeft zich ook niet aangetrokken te voelen tot alle teksten, als men deze maar wel met rust laat:

Zo wilt doen gelijk de Bijen;
Kiest het bloemtje, dat u past;
Laat het ander onbelast.⁵

Dit motto geeft aan, dat in dit werk niet een strakke systematiek gezocht moet worden; het is geen dogmatiek. Wel is een duidelijke rode draad door de gehele bloemlezing terug te vinden: de mens moet in zijn innerlijk vereniging met God bereiken, waarbij hij de uiterlijke wereld gelaten over zich heen moet laten gaan.

Het doel, de vereniging met God (of met Christus), wordt bij de schrijvers verschillend weergegeven. Zij spreken van vereniging met God, vergoddelijking van de mens, wedergeboorte van de mens, of het bereiken van het koninkrijk Gods of

⁵ *Zilverre Arke*, 'voorreden'.

paradijs. Gemeenschappelijk is wel de opvatting dat dit een innerlijk proces is dat tijdens het leven plaats vindt. Hierin wordt iets hersteld wat in Adam verloren is gegaan: het beeld van God. Door zich hiervan af te wenden, ten koste van zedelijkheid en vroomheid, is de mens in de aardse sterfelijkheid vastgeraakt. Maar de herinnering is hem wel gebleven en daardoor is het de mens mogelijk, dat wat hem in de schepping ooit is gegeven, opnieuw in zich te laten groeien.⁶

De verhouding tussen deze mystieke ervaring van hereniging en de uiterlijke werkelijkheid wordt in de *Zilveren Arke* veelvuldig weergegeven met het beeld van Jacob en Ezau uit Romeinen 9, met name in de citaten van David Joris, Hendrik Nicolaes en Hiël. Nicolaes stelt dat de mens lid is van twee werelden. Hij is natuur, Ezau, aan wie de geestelijke en hemelse zegening niet toekomt. Maar dit moet niet negatief worden opgevat, want ook deze mens is door God geschapen. Toch is het uiteindelijk de geestelijke mens, Jacob, die de overhand moet krijgen. In dit proces blijft de geestelijke mens gebonden aan zijn creatuurlijkheid.⁷ Volgens Hiël zijn Jacob en Ezau dienstbaar aan elkaar: de hemelse Jacob is de stoel van God, de aardse Ezau is zijn voetenbank.⁸

Het weergeven van het moment van de hereniging vindt men in verscheidene citaten terug. Jacob Böhme is in de beschrijving plastisch:

Wij zullen een lichaam hebben in Vlees en Bloed, een lichaam gelijk Christus had; want Christus is, met zijne Menswording, ook in ons Mens geworden. Wanneer wij uit den Geest en uit het Water nieuw geboren worden, zo worden wij in Christi Geest, uit Christi Vlees en Bloed nieuw geboren; wij trekken Christum aan. Christus word in den bekeerden Zondaar geboren, en hij word, in Chris to, Gods Kind; 't zelfge lichaam zullen wij in den Hemel hebben.⁹

Böhme beschrijft het ook als een groeiprocess: het paradijs moet in de mens 'groenen'.¹⁰ Theodorus à Brakel spreekt van een paradijs als 'voorsmaak van de hemel', dat wel weer afneemt, maar steeds weer gezocht moet worden.¹¹

Doordat de geestelijke mens aan de aardse gekoppeld blijft, maakt hij deel uit van de geschiedenis met al zijn verzoeken en ellende. Uit historische werken van W. Baudartius, J.P. Schabalie, P.J. Twisck, T.J. van Braght en F. Heermans worden

⁶ *Zilveren Arke*, 11-13 (Franck, *Van de Kennis Gods*), 78 en 83 (Joris, IIB, IID, 70B), 5-7 (Niclaes, *Spiegel der Gerechtigheid*, III Boek, cap. II:1-6), 34-35 (Hiël, *Epistelboek*, I. deel, 8. *Brief*, vers 1 en 2), 36-37 en 144 (Böhme, *Bedenkinge over E. Stiffels*, vers 110-125, en III *Princip*. cap. 9:18).

⁷ *Ibidem*, 46-48 (Niclaes, *Spiegel der Gerechtigheid*, I. Boek cap. 23:3).

⁸ *Ibidem*, 16 (Hiël, *Epistelboek*, I. deel, 28. *Brief* cap. 7:5).

⁹ *Ibidem*, 144 (Böhme, XXXIII. vraag uit *XL vragen van de ziel*).

¹⁰ *Ibidem*, 109 (Böhme, *Bedenkinge over E. Stiffels*, vers 132).

¹¹ *Ibidem*, 129 (Th. à Brakel, *Trappen*, II. deel, p. 126).

citaten gehaald over wonderlijke gebeurtenissen, maar ook over vervolgingen en martelingen. Aan de gevolgen van de oorlog van 1672, met de gruwelijke moord op de gebroeders De Witt, en van de herroeping van het Edict van Nantes kan men zich lichamelijk niet onttrekken.¹² Slechts geestelijk kan men zo nu en dan het gemartelde lichaam ontstijgen om zich, zoals Seneca zegt, in de hemel te vermeien.¹³

De nadruk ligt op het innerlijke individuele heil. De citaten spreken over het Rijk Gods en Zijn tempel in de menselijke ziel zelf. Teksten waarin gesproken wordt van het aanbreken van het koninkrijk van God op aarde zal men tevergeefs zoeken.

Door het lijden gelaten te ondergaan komt de mens tot bewustwording van zijn zonde en daarmee tot inkeer. De vereniging die dan tot stand komt, betekent tevens de rechtvaardiging voor God. Niclaes, die hierover met name wordt geciteerd, schrijft:

Als men dan alzo tot de ruste en 't leven der liefden gekomen is, zo behoeft men het Goede noch de Ruste niet te verkiezen, noch eenige Werken der Gerechtigheid aan te nemen. want het leven der liefden is het Goede, ook de Ruste, en de oprechte Gerechtigheid zelfs: en dat zelve is dan tegenwoordig toe-gekomen: het welke de eeuwige Vreugde en het eeuwige leven is, en de Gerechtigheid, die God achtet.¹⁴

Voor rechtvaardigmakend werk van Christus is hierin geen plaats.

Over de vraag of God de mens in het lijden brengt, of dat de mens dit zelf doet, bestaat in de *Zilveren Arke* verschil van inzicht.¹⁵ Wel is men het erover eens dat lijden een noodzakelijke fase is.

De vraag, welke rol het menselijk verstand speelt bij deze vereniging, leidt gemakkelijk tot verwarring. Maar wanneer het er om gaat of God de menselijke rede als middel gebruikt om de mens inzicht te verschaffen in het heil, dan moet, wat de bloemlezing betreft, het antwoord ontkennend zijn. Het gaat om een directe openbaring van de Geest, die alleen hoorbaar is door de innerlijke stem en niet overdraagbaar is. Wel komt in een aantal citaten naar voren dat het verstand een rol speelt, maar pas na de verlichting, om te begrijpen wat er gebeurd is. Onder andere geldt dit voor David Joris en Anthoinette Bourignon.¹⁶ Toch overheerst in de *Zilveren Arke* een negatieve waardering van het menselijk verstand. Hiël beweert dat de mens met het aardse vernuft teveel blijft hangen bij beelden, zonder daardoor de hemel te leren kennen.¹⁷ Bohme spreekt van het verstand als 'zottinne'.¹⁸

¹² *Ibidem*, 480-495 en 504-522.

¹³ *Ibidem*, 521-522 (Seneca, LXV. Brief, p. 234).

¹⁴ *Ibidem*, 120-121 (Niclaes, *Spiegel der Gerechtigheid*, III. Boek cap. 13:8).

¹⁵ *Ibidem*, 77 (Joris, IV Handboek, p. 88).

¹⁶ *Ibidem*, 83 (Joris, IB, IID, 17B), 456 (Bourignon, *Toetssteen*, vers 294).

¹⁷ *Ibidem*, 122 (Hiël, *Grondstuk*, cap. 50:3).

¹⁸ *Ibidem*, 457 (Böhme, *Mysterium*, cap. 26:30).

De rol van de Schrift in dit geheel is gecompliceerd. Hendrik Niclaes zegt onder anderen dat de bijbel wel een belangrijk instrument is, maar niet het eeuwige woord, net zo min als de geschapen dingen dat zijn.¹⁹ Anthoinette Bourignon meent zelfs het Nieuwe Testament niet te hoeven lezen, aangezien God deze in haar hart heeft geschreven.²⁰ Thomas Browne en Hans Engelbrecht benadrukken daarentegen dat men de bijbel, zodra men daar eenmaal kennis van heeft genomen, niet zomaar naast zich neer kan leggen.²¹

Het feit dat de geestelijke mens aan zijn creatuurlijkheid vastzit, betekent dat hij met de uiterlijke wereld en met de mensen om hem heen een 'modus vivendi' moet zien te vinden.

Ondanks de nadruk op innerlijkheid en gelatenheid is er geen sprake van wereldmijding. Aan de ene kant wordt de strijd tegen de wereld aangegaan, uitgedrukt in termen van 'hoer Venus' en 'Belials wijf'; aan de andere kant wordt steeds benadrukt dat het wereldse er niet toe doet. Dit heeft gevolgen voor de houding ten opzichte van instituties als Staat en Kerk. Het gaat om de innerlijke vereniging en wat er uiterlijk gebeurt, is niet van belang voor het heil: 'Buig vrij uw knie, maar bewaart uw hart'.²² Uit verscheidene citaten klinkt de roep om bij de uiterlijke kerk te blijven, waarin men opgevoed is. Het betreft onder andere Erasmus, Hendrik Niclaes, Tanneke Denys, Robbert Robbertsz en Anthoinette Bourignon.²³ Zelfs kunnen de uiterlijke ceremoniën een opvoedende functie hebben, maar verder moet er geen waarde aan gehecht worden.²⁴

Luther, Calvijn en Menno Simons worden in aparte hoofdstukken besproken. Gemeenschappelijk hierin is, dat zij, omdat zij zich overgaven aan de zuivere leer, gedwongen waren zich van de Kerk van Rome af te wenden, hoeveel pijn en moeite dit ook met zich meebracht. Over Luther staat in de bloemlezing dat paus Leo hem dwong de Kerk te verlaten 'om Christi Eer en leer trouwhertig voor te staan'.²⁵ Bij Calvijn gaat Gods woord boven de menselijke leer, aldus Vinke.²⁶

Veel aandacht wordt besteed aan het huwelijk. Over het algemeen worden door de vrijgezel Michiel Vinke citaten opgenomen waarin het huwelijk gezien wordt als een aardse last en waarin de voordelen van de eenzaamheid breed worden uitgemeten.

¹⁹ *Ibidem*, 457 (Niclaes, *Spiegel der Gerechtigheid*, I. Boek, cap. 3:13-22).

²⁰ M. v.d. Does, *Anthoinette Bourignon. Sa vie (1616-1680) son oeuvre* (Groningen, 1974) 166-168.

²¹ *Zilveren Arke*, 62 (Engelbrecht, *Opera*, p. 137), 570 (Th. Browne, *Religio Medici*).

²² *Ibidem*, 284 (Joris, IIIB, IIID, p. 33:2).

²³ *Ibidem*, 202 en 329 (Erasmus), 339 (Tanneke Denys, *Chr. Lelybloem*, cap. 13, p. 137), 340 (Robbert Robbertsz, *Rechtervleugel*, p. 9), 332-333 (Bourignon, *Toetssteen*, p. 35).

²⁴ *Ibidem*, 433 (Bourignon, *Advertissement*, p. 262), 349-350 (Hiël, *Epistelboek*, II. Deel, 14. brief, cap. 7:4).

²⁵ *Ibidem*, 207.

²⁶ *Ibidem*, 214

Maar ook hierbij geldt dat het uiterlijke er wezenlijk niet toe doet. Simon Pietersz Zwart schrijft in een gedicht dat God zowel behagen heeft in iemand die 'in de Trouw na zijnen willen leeft', als in een maagd 'met haar zuiv're leven'.²⁷

De strijd tegen de wereld bestaat voornamelijk uit een aanklacht tegen intolerantie. In dit kader worden pausen ongunstig beoordeeld en vorsten, bij wie men een veilige plek vond, gunstig. Calvijn wordt vanwege zijn rol in de zaak Servet zwaar bekritiseerd: 'Calvijn zijn eere raakt bij veel tot schand'.²⁸

Overigens wordt het als een eer beschouwd, door de Kerk als een ketter te worden gebrandmerkt, al moet dit niet uitlopen op het stichten van nieuwe sektes.²⁹ Maar men moet martelaarschap niet zoeken om uiterlijkheden.³⁰

Dwang op het gebied van godsdienst wijst Vinke af:

Geeft ook voordeel, al het twisten?
 Roomsche, Lutherse, Mennisten,
 Reformeerde. Wie God vreest,
 is hem altijd lief geweest.³¹

Religietwisten worden belachelijk gemaakt in de bloemlezing. Conflicten die tussen geciteerde schrijvers bestaan, worden niet weergegeven. Zo wordt aangehaald uit het werk van David Joris, maar ook van tegenstanders als Coornhert, Menno Simons en de schoonzoon van Joris, Blesdijk.

Een aardig voorbeeld van het irenische karakter van de *Zilveren Arke* is een citaat van Anthoinette Bourignon, dat in een tussenzin een negatief oordeel bevat over de Quakers. In de bloemlezing is deze tussenzin weggelaten.³²

Elk dreigement in de richting van andere geloofsgroepen is afwezig, ondanks het feit dat verschillende schrijvers zich in hun werk wel in deze zin hebben uitgelaten. Hetzelfde geldt ten aanzien van het omver werpen van de uiterlijke kerk en het vestigen van het rijk van de Geest. Hierdoor wordt de *Zilveren Arke* gekenmerkt door een gematigd karakter, hoewel controversiële teksten niet geheel afwezig zijn. Zo komen naast teksten, waarin aan David Joris (door Michiel Vinke verdedigd) een rol in de heilsgeschiedenis wordt toegekend, er meer voor waarin hij zich duidelijk ondergeschikt maakt aan Christus.³³ Naast deze tolerantie tussen christenen onderling is er veel aandacht voor verdraagzaamheid ten opzichte van de 'vrome heiden', die

²⁷ *Ibidem*, 452 (Zwart).

²⁸ *Ibidem*, 342.

²⁹ *Ibidem*, 342 en 345-346 (Castellio, *Wederlegginge tegen Calvijn*, p. 125).

³⁰ *Ibidem*, 236 (Bona, *Regels en Beginselen*, I. deel, cap. 4), 318 (Blesdijk, *Chr. Verantwoording*, p. 30 en 31).

³¹ *Ibidem*, Voorreden.

³² *Ibidem*, 433 (Bourignon, *Advertissement*, p. 262).

³³ *Ibidem*, 305-306 (Joris, *Wonderboek*, IV, cap. 17), 119 (Joris, IIIB, IIID, 12B).

DE
ZILVERE ARKE,
BESTAANDE IN
GEESTELYKE GEZANGEN,
STICHTELYKE RYMEN
EN
HISTORIE-LIEDEREN;
MET
AANTEEKENINGEN
OP DEZELVE GEPAST.

Vit verscheide Autheuren tot stichtinge byeen gebragt

DOOR
MICHEL VINKE.
IN DRIE DEELEN.



Te H A A R L E M,

Gedrukt en te bekomen by **IZAÄK ENSCHEDÉ,**
Boekdrukker in de Frankestraat. MDCCXXIII

Afb. 1: Titelpagina met druk in zwart en rood van Michel Vinke, *Zilvere Arke*. (Exemplaar Doopsgezinde Bibliotheek. Sign.: I-7719.)

zonder enige uiterlijke kennis van de bijbel getuigt van een innerlijke vereniging met God. Van Seneca wordt geciteerd: 'God komt tot de mensen, ja dat nader is, hij komt in den mensen'.³⁴

In de *Zilverre Arke* komt een hoofdstuk voor dat geheel aan de heidenen is gewijd onder de titel: 'Laatste woorden van Hermes Trismegistus'.³⁵ De geciteerde teksten uit de geschriften van Hermes Trismegistus, overeenkomstig de renaissancistische traditie beschouwd als Egyptische tijdgenoot van Mozes,³⁶ geven aan, dat de mens God weer moet leren kennen en loskomen van het lichamelijke. Hij moet volkomen worden en zo de onsterfelijkheid deelachtig worden.³⁷

De citaten in de *Zilverre Arke* zijn ontleend aan de Nederlandse vertaling van het Corpus Hermeticum, uit 1643: *Sesthien Boecken van den voor-treffelijcken ouden Philosophooph, Hermes Trismegistus*. De vertaler, A.W. van Beyerland, die veel van Böhme vertaald heeft, geeft in het voorwoord aan, dat het doel van het boek is om de atheïsten en goddelozen door deze geschriften te overtuigen.³⁸ Ook Sebastiaan Franck had aangegeven dat Hermes in feite op de christelijke leerstellingen doelt in zijn boeken.³⁹

In dit hoofdstuk van de *Zilverre Arke* wordt ook geciteerd uit de filosofische roman van de twaalfde-eeuwse Arabisch-Spaanse filosoof Ibn Tufail, in 1672 in Nederlandse vertaling verschenen onder de titel: *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*.⁴⁰ Ook hier betreft het weer stukken waarin het de hoofdpersoon gaat om het vinden van God en los te komen van de wereld. Overigens betoogt deze, in een stuk dat niet in de *Zilverre Arke* is opgenomen, wel dat voor de mensen die de mystieke hoogte niet

³⁴ *Ibidem*, 60 (Seneca, *Stoische Leringen*, p. 272).

³⁵ *Ibidem*, 50-63. In de druk uit 1723 is een stuk weggefallen. Zie ook: *Hermus Trismegistus Pater Philosophorum. Tekstgeschiedenis van het Corpus Hermeticum*. Catalogus bij de tentoonstelling in de Bibliotheca Philosophica Hermetica. Samensteller F. van Lamoën (Amsterdam, 1990). Hierin zijn zowel één van de manuscripten uit Emden, dat uit 1692, als de druk uit 1723 van de *Zilverre Arke* opgenomen en van enig commentaar voorzien op bldz. 18-20 en 112. De samensteller baseert zich op gegevens uit Kochs en Hollweg. Van belang is wat de samensteller schrijft op blz. 18 ten aanzien van het hoofdstuk over Hermes Trismegistus in de *Zilverre Arke*. Het begint met een lied, getiteld: 'Laatste woorden van Hermes Trismegistus, op de wijze van Altvidius', dat reeds deel uitmaakte van de afschriften van Ficino's Corpus Hermeticum-vertaling. Dit wijst erop dat Michiel Vinke voor het aanvangsgedicht van het hoofdstuk in de bloemlezing bestaand materiaal gebruikt heeft.

³⁶ Fr. A. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (London, 1964) 12.

³⁷ *Zilverre Arke*, 53.

³⁸ *Sesthien Boecken*, 145.

³⁹ S. Franck, *Die Gulden Arcke* (z.p., 1560) fol. 36.

⁴⁰ Ibn Tufail, *Der Ur-Robinson*, (München, 1987).

kunnen bereiken de uiterlijke godsdienst moet blijven bestaan, al is het alleen maar in het belang van de ethiek.⁴¹

Niet alleen worden de heidenen zelf geciteerd, veelvuldig worden anderen over hen aan het woord gelaten. Sebastiaan Franck zegt, dat Gods woord is uitgegoten in alle harten van alle creaturen. In allen, ook in de heidenen, wonen Adam én Christus.⁴² Men moet hen daarom met liefde tegemoet treden, of zoals de bloemlezing het elders uitdrukt:

God, een ondeilbaar Goed, laat zig van yder vinden,
Die hem maar in 't Gemoed oprechtelijk beminden;
God heeft zijn Schepsel lief, die hij geen Mens verdoemt,
Omdat men hem een Turk of blinde Heiden noemt.⁴³

3. De plaatsbepaling

Wat is de 'Sitz im Leben' van deze *Zilveren Arke* en wat is het belang van de bloemlezing uit 1723? Deze vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Het probleem is, dat uit de tijd van Michiel Vinke geen verwijzingen naar het boek te vinden zijn, alleen uit de tijd daarna. In de correspondentie in de 'zaak Hardehoorn' in 1740, waarover verderop meer, wordt de *Zilveren Arke* in verband met Michiel Vinke genoemd.⁴⁴ In 1760 wordt het boek, naast werk van David Joris en Jacob Böhme, in een preek van de gereformeerde predikant Petrus Hamer uit Emden veroordeeld als een verderfelijke boek.⁴⁵ Arrenberg noemt het in zijn naamregister uit 1788, hetgeen betekent dat er verscheidene exemplaren in omloop waren.⁴⁶ Het gaat hier steeds om de gedrukte versie uit 1723.

De bloemlezing komt voor in een aantal publikaties aan het einde van de negentiende en in de twintigste eeuw. Veelal komen deze schrijvers niet veel verder dan een poging de achtergrond van de bloemlezing aan te geven. J.P. Müller meent, op grond van belastinglijsten, dat Michiel Vinke een aanhanger van Uko Walles is.⁴⁷ H. de la Fontaine Verwey plaatst de bloemlezing tegen de achtergrond van de 'vrije

⁴¹ Tufail, *Ur-Robinson*, 159-169.

⁴² *Zilveren Arke*, 61 (Franck, *Paradoxa* 232, p. 30).

⁴³ *Ibidem*, 63.

⁴⁴ J.P. Müller, *Die Mennoniten in Ostfriesland vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Erster Teil. (Amsterdam, 1887) 203-205.

⁴⁵ W. Hollweg, *Die Geschichte des älteren Pietismus in der reformierten Gemeinden Ostfrieslands. Von ihren Anfängen bis zur Grossen Erweckungsbewegung (um 1650-1750)* (Aurich, 1978) 181.

⁴⁶ Arrenberg, *Naamregister van Boeken 1600-1787* (Rotterdam, 1788).

⁴⁷ Müller, *Die Mennoniten*, 204 en 225.

zoekers' in de Republiek, en wijst daarbij vooral op het aanwezig zijn van teksten van familisten in het boek. Mogelijk, stelt hij, waren er in het begin van de achttiende eeuw contacten tussen de uitlopers van het Huis der Liefde en de kringen van de extreme spiritualisten, waartoe mannen als Gichtel, De Raedt en Breckling behoren.⁴⁸ Volgens W. Hollweg heeft de bloemlezing een Mennonieten-achtergrond, gezien de grote aandacht die David Joris en zijn vrouw krijgen.⁴⁹ A. Hamilton benadrukt het syncretistische karakter van de bloemlezing.⁵⁰

In 1929 verschijnt een artikel met een beschrijving van de manuscripten uit de zeventiende eeuw van de *Zilveren Arke*.⁵¹ Het is van de hand van de gereformeerde predikant E. Kochs uit Leer. Hij beweert dat de bloemlezing zijn lezers heeft onder de Rijnsburger collegianten en wijst een gereformeerde, piëtistische, quaker- of zelfs mennonieten- achtergrond van de hand, aangezien de aanhangers van deze groeperingen toch te veel een sekte willen zijn. Hij baseert zijn uitspraak op een vergelijking van de inhoud van de *Zilveren Arke* met de denkbeelden die kenmerkend waren voor de collegianten in de zeventiende en begin achttiende eeuw.⁵²

Kochs geeft een opvallend oordeel over de bloemlezing in het algemeen en de *Zilveren Arke* in het bijzonder. Volgens hem is een dergelijke bloemlezing in feite een krampachtige poging het bestaansrecht en de noodzaak van mystiek leven vast te houden en te verdedigen, ofschoon men in die tijd er niet veel belangstelling meer voor heeft. Kochs vergelijkt het met wat Oswald Spengler in het algemeen als symptoom van een ondergaand tijdperk zag. Het verschijnen van deze bloemlezing zou juist laten zien dat de praktische mystiek aan het afsterven is.⁵³ Kochs beroept zich op Spengler, maar fundeert het niet.

De opvatting van Kochs zou dan ook moeten gelden voor andere bloemlezingen die rond 1700 verschijnen en die met de *Zilveren Arke* te vergelijken zijn, zoals de *Unpartheiische Kirchen- und Ketzerhistorie* van G. Arnold; de *Historie der Wiedergeborenen* van J.H. Reitz; de *Bibliotheca Mysticorum Selecta* en andere soortgelijke geschriften van P. Poiret.⁵⁴ Naast overeenkomsten zijn er evenwel ook onderlinge verschillen. Het boek van Arnold is vooral een geschiedenis en - blijkbaar

⁴⁸ H. de la Fontaine Verwey, 'De Geschriften van H. Nicolaes. Prolegomena eener bibliografie', *Het Boek* 26 (1940-1942) 161-221, 188.

⁴⁹ Hollweg, *Die Geschichte*, 181-182 en 230-231.

⁵⁰ A. Hamilton, 'From Familism to Pietism. The fortunes of Pieter van der Borch's biblical illustrations and Hiël's commentaries from 1584 to 1717', *Quaerendo* 11 (1981) 271-301, aldaar 300-301.

⁵¹ E. Kochs, 'Die Silbere Arche', *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, NF XI (1929) 261-267.

⁵² Kochs, 'Die Silberne Arche', 267.

⁵³ *Ibidem*, 261-262.

⁵⁴ G. Arnold, *Unpartheiische Kirchen-, und Ketzerhistorie. Von Anfang des Neuen Testaments bis auf das Jahr Christi 1688* (Frankfurt am Main, 1729) 2T. G. Arnold, *Historie*

toch nodig in die tijd - een apologie. Het betreft hier grote stukken citaat uit het werk van mystieken. Het boek van Reitz bestaat uit biografieën, waar de lezer en met name de lezeres zich aan kan spiegelen om te zien hoever hij of zij zelf in het proces van wedergeboorte gevorderd is.⁵⁵ Een aantal figuren, opvallend door hun onbekendheid, zoals J.J. Graswinckel of P. de L. uit Rotterdam, komen ook in de *Zilveren Arke* voor.⁵⁶ Reitz toont, evenwel in tegenstelling tot de samensteller van de *Zilveren Arke*, geen belangstelling voor katholieke quietisten, maar wel veel meer aandacht voor pietisten. Ook bij Poiret gaat het meer om een verzameling van portretten van mystieken, vanaf Tauler tot aan Anthoinette Bourignon, dan om een bloemlezing in eigenlijke zin. Poiret wil aantonen dat de onderlinge verschillen tussen de schrijvers slechts uiterlijkheden betreffen. Over het wezen van de zaak zijn zij het eens volgens hem.⁵⁷

Op grond van de titel ligt een vergelijking voor de hand met een bloemlezing uit de zestiende eeuw: de *Gulden Arke*, van Sebastian Franck uit 1560⁵⁸ - toch niet direct een teken van verval. Beiden vatten het begrip 'Arke' in een bepaalde betekenis op. In de 'voorreden' schrijft Michiel Vinke dat zijn *Zilveren Arke* geen 'houten arke' is, hetgeen er op wijst dat niet de ark van Noach bedoeld is;⁵⁹ waarschijnlijk omdat de uiterlijke kerk zich graag zo noemt. Franck legt uit waarom hij zijn boek vergelijkt met een ark. Hij wil daarmee duidelijk verwijzen naar de ark van het verbond, de ark van Mozes. Zoals deze heilige zaken bevat, de gouden schalen met manna, de bloeiende staf van Aäron en de stenen tafelen, zo bevat ook het boek van Franck datgene wat heilig is. Beide arken, de ark van Mozes en het boek van Franck, verwijzen overigens naar de 'arcke Christum onzen heere in welck alle schatten der wijsheyt ende der kennisse verborgen liggen'.⁶⁰ Een belangrijk verschil is, dat de *Gulden Arke* een

und Beschreibung der Mystischen Theologie oder geheimen Gottes Gelehrtheit wie auch derer alten und neuen Mysticorum (Frankfurt, 1703). J.H. Reitz, *Historie der Wiedergeborenen oder Exempel gottseliger, so bekannt- und benannt- als unbekannt- und unbenannter Christen, männlichen und weiblichen Geschlechts, in allerley Ständen, wie dieselbe erst von Gott gezogen und bekehret, und nach vielen Kämpffen und Aengsten, durch Gottes Geist und Wort, zum Glauben und Ruh ihres Gewissens gebracht seynd*. 4e edition, I-VII Th. (Itzstein, 1717-1745) 2 bnd. P. Poiret, *Lettre sur les principes et les Caractères des principaux Auteurs mystiques et spirituels des derniers siècles*, U.B. Amsterdam, MS Bd 67 a.b.c.

⁵⁵ Reitz, *Historie*, Zuschrift.

⁵⁶ Zowel Reitz als Vinke gebruiken bijvoorbeeld voor hun verhaal over Graswinckel dezelfde bron.

⁵⁷ Poiret, *Lettre*, Bd. 67 a, 1.

⁵⁸ S. Franck, *Die Gulden Arcke, waer in de kern ende beste hoofdspreuken der Heyliger Schrift, der ouden Leeraers ende Vaders der Kercken, oock der verlichte heydenen ende filosofen* (z.p. 1560).

⁵⁹ *Zilveren Arke*, voorreden.

⁶⁰ Franck, *Gulden Arke*, inleiding.

systematische opbouw heeft met thema's over God, Christus, etc. Ook valt op, dat Franck veel meer letterlijke citaten uit de bijbel haalt, terwijl in de *Zilveren Arke* slechts sporadisch bijbelteksten te vinden zijn, en dan nog in citaten van anderen. Ook uit de kerkvaders en de neoplatonisten worden door Franck veel meer citaten opgenomen.

4. Michiel Vinke en zijn milieu

Anders dan in de manuscripten is in de druk van 1723 van de *Zilveren Arke* de naam van de samensteller vermeld. Hierdoor is het mogelijk meer over de achtergrond van de bloemlezing te weten te komen.

Voor de kennis over Michiel Vinke is een aantal documenten van belang. In de eerste plaats zijn testamenten uit 1723 en 1730, die, samen met een inventarislijst van de goederen en gelden en correspondentie in verband met de uitvoering van het testament,⁶¹ inzicht geven in de contacten die hij onderhield.

De testamenten geven niet alleen informatie over Vinke aan het einde van zijn leven, maar ook over zijn jeugd. Hij laat geld na aan de doopsgezinde gemeente te Kampen in Overijssel 'waeronder ick opgevoed ben'.⁶² Zijn geboortedatum is niet bekend. De vroegste datum is 7 april 1655, wanneer in het 'momberboek' te Kampen de voogdij over de kinderen van Cornelis Vinck en Tanneke Frans vastgelegd wordt. De jongste van deze vijf kinderen is Michiel. De beroepen van de 'momers' geven aan, uit welk milieu de familie kwam: de één was leertouwer, de ander winkelier.⁶³ In 1670 wordt voor Michiel een nieuwe voogdij geregeld.⁶⁴

Niet lang daarna bevindt Michiel Vinke zich in Leer. Wat de reden van deze verhuizing geweest is, is moeilijk te achterhalen. Voor de hand ligt, dat het de handelscontacten geweest zijn die er tussen Kampen en Oostfriesland bestonden. De overheid in Kampen was wel streng ten opzichte van de mennisten, maar nog strenger ten opzichte van de lutheranen, katholieken en arminianen.⁶⁵

Of er een verband ligt tussen het vertrek en zijn belangstelling voor de mystieken, blijft een vraag. Deze gedachte berust op het volgende. Er bestond een afhankelijkheid

⁶¹ 'Testament van Michiel Vinke 1723', in: Niedersächsisches Staatsarchiv Aurich (NSA), Archiv der Mennonitengemeinde in Leer (AML), Dep 89, Bd 1 A 3.6.3., nr. 5. 'Testament van Michiel Vinke 1730' (2x) NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 9 en 10.

⁶² 'Inventarium der goederen 1732', in: NSA, AML, Dep. 89 Bd 1 A 3.6.3. (geen eigen nr.); voorts NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3., nr. 5, 9 en 10.

⁶³ Momberstelling 7-4-1655, in: 'Momberboeken 1645-1658', Gemeente Archief Kampen, Rechterlijk Archief, inv. nr. 129 f. 102.

⁶⁴ Momberstelling 1-8-1670, GA Kampen, Rechterlijk Archief, Momberb. 1666-1681 inv. nr. 131 f. 57.

⁶⁵ J. Nanninga Uitterdijk, 'Aanteekeningen Betreffende de Geschiedenis der Doopsgezinden te Kampen', *Doopsgezinde Bijdragen*, 38 (1881) 78 -105; 81.

van de doopsgezinde gemeente in Kampen ten opzichte van de 'conservatieve' doopsgezinde gemeente, de Zon, in Amsterdam. Dit blijkt uit het feit dat, wanneer in 1737 in Kampen de eerste predikant, Benjamin Nieuwenhuis, wordt aangesteld, de nieuwe leraar uit de zak van deze Amsterdamse gemeente wordt betaald. Maar ook wordt van hem verlangd te onderwijzen overeenkomstig de belijdenis uit 1697, opgesteld te Amsterdam, ondertekend onder andere door Hermannus Schijn, leraar in de Zon.⁶⁶ Het is aannemelijk dat deze afhankelijkheid ook aanwezig was rond 1670. In juni 1674 wordt de 'Zonistische Sociëteit' opgericht, waarin de conservatieve gemeenten in de Republiek verenigd waren.⁶⁷ In de jaren twintig van de achttiende eeuw, wanneer de *Zilveren Arke* in druk verschijnt, zal Schijn een felle polemiek voeren met de mennoniet David Bramen, over de zogenaamde 'hedendaagse mystieken'.⁶⁸ Het gaat hier om denkers die juist in de *Zilveren Arke* een grote rol spelen. Niet alleen verwijt hij, met het oog op de zedelijkheid, deze groep hun lijdelijkheid en hun streven naar onzelfzuchtige liefde tot God, maar ook hun afwijzen van enige rationaliteit. Het menselijke verstand wordt verloochend, maar daarvoor in de plaats komt het nalopen van menselijke dwalingen, meent Schijn.⁶⁹ Zijn opponent, Bramen, neemt het voor de mystieken op. Overigens wijst ook hij bepaalde mystieken, zoals Böhme, Bourignon en Poiret, af.⁷⁰

In 1674 bevindt Vinke zich in Leer. In dat jaar houdt hij een aantal preken in de Vlaamse gemeente van de Scholtenborg, waarvan hij, zoals blijkt in 1729 lid is.⁷¹ In februari preekt hij over 1 Corinthen 9 vers 24. Het is een bijzondere gebeurtenis. Dat blijkt uit het feit dat deze in het 'Grootboek' van de gemeente, waarin de inkomsten voor de armenkas staan opgeschreven, vermeld staat, wat slechts een enkele maal voorkomt. Veel mensen moeten speciaal voor Vinke naar de kerk gekomen zijn, gezien het naar verhouding grote bedrag dat die zondag binnenkomt in vergelijking met de andere zondagen. Blijkbaar bestond er belangstelling voor zijn denkbeelden.⁷²

In Leer behoorde hij tot de goeuden; hij wordt beschreven als 'Weber und lebet seiner Renten'.⁷³ Dit stelt hem in staat als geldschietter op te treden, ook voor mennonieten buiten Leer.⁷⁴

⁶⁶ Nanninga, 'Aanteekeningen', 91-93.

⁶⁷ N. van der Zijpp, *Geschiedenis Der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 105.

⁶⁸ S.D.A. Wartena, 'Een strijd over Mystiek Christendom in het begin van de achttiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 65 (1908) 65-84; 69.

⁶⁹ H. Schijn, *De Mensch in Christus* (Amsterdam, 1721) 'Voorreden'.

⁷⁰ H. Schijn, *Zedige en rechtmatige Verdediging tegens den E. David Bramen* (Amsterdam, 1724) 53.

⁷¹ 'Protokolle zu den Geburten und Heiraten 1721-1763'. 'Beschlüsse des Gemeinderates. Liste Mitglieder von 1729ff', in: NSA, AML, Dep 89 Bd 1 B2 f.201.

⁷² 'Grootboek', NSA, AML, Dep 89 Bd 1 B1 f.33.

⁷³ Müller, *Die Mennoniten*, 225.

⁷⁴ 'Inventarium 1732', NSA, AML, Dep 89, Bd 1 A 3.6.3. (z. nr.).

Het testament uit 1730, evenals dat uit 1723, geeft ook informatie over doopsgezinden waar Vinke aan het einde van zijn leven mee in contact stond. Zo verlangt hij dat de curator van zijn testament, als het nodig is, bij het ten uitvoer brengen hiervan, de hulp inroept van diakenen van de gemeente 'haere vergaderinge houdende in de soo genaemde Scholtenborg'. Deze gemeente zal ook geld krijgen uit de nalatenschap.⁷⁵

Van de vele namen die voorkomen in de testamenten, de inventarislijst en de briefwisseling naar aanleiding van de afwikkeling van de nalatenschap, kunnen hier slechts een paar aan de orde komen.

In de eerste plaats moet Lubbartus Bavink genoemd worden. Hij wordt door Vinke aangewezen als curator van de nalatenschap.⁷⁶ Hij zou evenwel eerder dan Michiel zelf overlijden, waarna de uitvoering in handen van Claes van Hoorn komt.⁷⁷ Lubbartus wordt in het testament ook genoemd als erfgenaam van zijn boeken en geschriften, van zijn linnen en wollen klederen. Onder de boeken hebben zich ongetwijfeld ook de beide manuscripten bevonden.⁷⁸

Het blijkt dat Michiel enige tijd bij Lubbartus in de kost is geweest, waarvoor deze vijfhonderd gulden ontving.⁷⁹ Hij behoorde net als Vinke tot de welgestelden, 'kein vermader sondern rutemacher und kans wohl tun'.⁸⁰ Ook Claes van Hoorn was bemiddeld, 'hever ist sehr reich und hat etliche 1000 von fl'.⁸¹ Beide curatoren worden elders genoemd als onderhandelaren namens de Waterlandse doopsgezinden met de overheid van Oost-Friesland, over de gelden die betaald moesten worden voor de 'Schutzbrief', waarin de doopsgezinden tegen betaling een zekere bescherming kregen.⁸² Het betekende voor de vorsten van Oost-Friesland, die een behoorlijke staat wilden ophouden, een aardige bron van inkomsten.

Niet alleen bij Lubbartus Bavink is Vinke in de kost geweest, maar ook bij Elfke Jacobs Zieltocht⁸³ en Harm Hindriks Alring, lid van de Oudvlaamse gemeente. In het huis van de laatstgenoemde wordt Vinke in zijn ziekte verpleegd en waarschijnlijk is hij daar ook overleden, gezien het feit dat Alring naast de onkosten voor 'huisvesting, bediening in zijn siekte 2 beddelakens, kussen buir, muts en das, soo lichte als vuir'

⁷⁵ NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A3.6.3. nr. 5, 9 en 10.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ 'Brief van Cornelis van Campen', Leer 22 juli 1732, in: NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 12.

⁷⁸ NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 5, 9 en 10.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Müller, *Die Mennoniten*, 224.

⁸¹ *Ibidem*, 225.

⁸² J. ten Doornkaat Koolman, *Kurze Mittheilungen aus der Geschichte der Mennoniten Gemeinden in Ostfriesland im Allgemeinen und der Norder Gemeinde im besondere bis zum Jahre 1797* (Norden, 1903) 24.

⁸³ Brief met toevoeging aan het testament van Michiel Vinke, geschreven door dezelfde, Leer 20 juli 1731, in: NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 11.

ook die voor de begrafenis uit de nalatenschap vergoed krijgt. Uit hetzelfde document blijkt dat ook onkosten voor de begrafenis waren gemaakt door de gereformeerde Hajo Vinck.⁸⁴

Uit de inventarislijst blijkt dat Vinke ook geld heeft geleend aan de reder Johannes Hardehoorn. Deze is ook betrokken bij de uitvoering van het testament en treedt op als gevolmachtigde voor de gemeente in Kampen.⁸⁵ Het is deze zelfde Hardehoorn die in 1740 een poging doet leraar te worden in de doopsgezinde gemeente in Leer en daarvoor een verzoek richt tot de overheid in Aurich. De gemeente in Leer weet de benoeming te voorkomen. Men was bang dat zijn preken de gemeente in verwarring zouden brengen. In de correspondentie rond deze benoeming wordt ook vermeld dat de reder les heeft gekregen van de bekende Michiel Vinke, 'als der die sogenannte Silberne Arcke in Druck heraus gegeben'. Of de afwijzing met dit laatste samenhangt, of dat het slechts ging om de persoon Hardehoorn zelf is niet duidelijk.⁸⁶

De testamenten geven een beeld van Vinkes jeugd en van de contacten die hij voor zijn dood in 1732 had. Er valt echter ook iets meer te zeggen over een groep mensen met wie hij in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw omging, evenals over hun denkbeelden.

Hiervoor is een tweede document van belang, namelijk het verslag van het leven van de aanhanger van Böhme, Hemme Hayen. Hiervan verschijnt een druk in 1714 en 1745 bij Izaak Enschedé: *Levensloop van Hemme Hayen, op Begeeren van eenige Vrinden door hem verhaalt, en door de zelve aldus opgeschreeven, den 10 May, Ao 1689*.⁸⁷ In deze 'levensloop' wordt met name de verlichting van Hemme weergegeven op een wijze, die sterk doet denken aan de verhalen van wonderlijke ervaringen, zoals die in de *Zilveren Arke* voorkomen.

Opvallend is dat Hemme Hayen, afkomstig uit de bezittende boerenstand, de 'Huysluyden',⁸⁸ zich duidelijk afkeert van elke sektevorming en in feite ook bij geen enkele doopsgezinde gemeente zich thuisvoelt, noch bij de Waterlanders - zijn stiefvader was een Waterlander - noch bij de fijne Mennoniten. Ook bij de Lutheranen vindt hij het niet.⁸⁹ God laat hem inwendig zien

hoe alle Religien, van wat soort die ook zijn, na een Stad (de Zaligheyd verbeeldende) reysden, onder welke de Mennoniten, in opzicht van hunne uysterlijke nederigheyd, de voorrang hadden; doch deeze zo wel als d'andere bleeven voor de Poort van de Stad

⁸⁴ Het betreft hier een handgeschreven lidmaatschapboek dat geen verdere aanduiding heeft en zich bevindt in de kast van de gereformeerde predikant te Leer.

⁸⁵ Hij ondertekent het inventarium als 'geautoriseerde Volmacht der Camper Gemeente', NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. (z. nr.).

⁸⁶ Müller, *Die Mennoniten*, 203-205.

⁸⁷ *Levensloop van Hemme Hayen*, (Haarlem, z.j.) 7.

⁸⁸ *Levensloop*, 4.

⁸⁹ *Ibidem*, 7.

staan; maar zommige uyt zo veel verscheide soorten, die men na het uyerlijke oog daar niet voor zoude aanzien, trokken er in.⁹⁰

Hayen voelt zich met name beïnvloed door Böhme, wat uit zijn beschrijving van de verlichting blijkt.⁹¹

Nu bestaat er van deze 'levensloop', zoals blijkt uit een aantal publicaties, zowel een Duitse als een Nederlandse versie. Het meest waarschijnlijk is, dat aan de editie gedrukt bij Enschedé, een Nederlands manuscript ten grondslag ligt.⁹² In de Doopsgezinde Bibliotheek der Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bevindt zich namelijk een bundel tractaten, met stukken van schrijvers als Ketel, Bona, Didakus Stella, die ook in de *Zilverre Arke* worden geciteerd. In deze bundel is ook opgenomen een manuscript met de titel 'Het Leven en Verlichtinge van Hemme Hayen (geboren anno 1633); mitsgaders zijne Sendbrieven'.⁹³ Over het algemeen zijn de inhoudelijke verschillen tussen dit manuscript en de Duitse en gedrukte versies gering. Er is echter een belangrijke toevoeging bij het manuscript. Naast het feit dat de schrijver zijn naam geeft, Simon Pieters Zwart, wordt dit levensverhaal geplaatst in het raam van een ontmoeting met Hemme Hayen. Dit ontbreekt in de andere versies van het verhaal. Het laat echter een belangrijk verband zien. Zwart begint als volgt:

Michiel Vinck en ick, plegen dickwijls met malkander te praten, van de sonderlinge goed gunstigheden, die dien goeden God, so seer vertroostelijck, op veelderleij wijzen, aan Hemme Hayen bewesen had.⁹⁴

Zwart vervolgt met het uitspreken van de hoop Hemme eens te ontmoeten. Dit gebeurt wanneer deze naar Leer komt. De ontmoeting tussen de drie mensen vindt plaats op vrijdag 10 mei 1689 'in 't vraaist van de voortijdt'. Hemme Hayen neemt de uitnodiging aan om 'buiten in 't groen' te gaan wandelen. Onderweg weten zij hem over te halen zijn verhaal te vertellen. De mank lopende Hemme wandelt met de 'vrinden' Simon Pieters Zwart en Michiel Vinke de gehele dag en wanneer hij is uitgesproken is het reeds avond geworden en zijn ze weer in Leer teruggekeerd. De volgende dag schrijft Zwart dit op.⁹⁵ Dit alles vindt plaats op het moment dat Michiel Vinke bezig is met de *Zilverre Arke*, die in oktober van dat jaar gereed zal komen.

Via zijn 'Sendbrieven' laat Hemme Hayen ook andere contacten zien, zoals met

⁹⁰ *Ibidem*, 20.

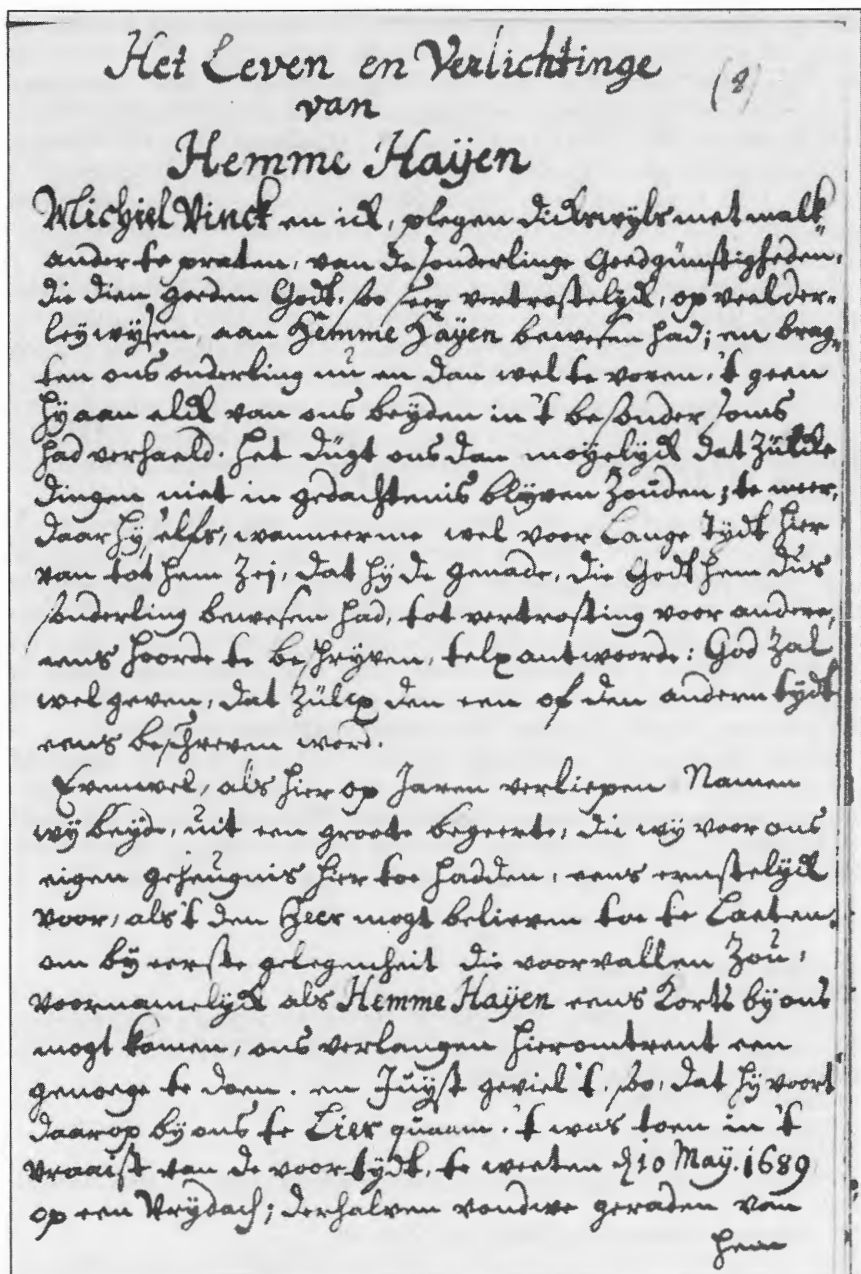
⁹¹ *Ibidem*, 7 en 14.

⁹² Hollweg, *Die Geschichte*, 215-230.

⁹³ 'Het Leven en Verlichtinge van Hemme Hayen (geboren anno 1633); mitsgaders zijne Sendbrieven' in: *Bundel Tractaten* (z.p. en z.j.)(U.B. Amsterdam; Doopsgezinde Bibliotheek. sign.: OK65-628).

⁹⁴ 'Leven en Verlichtinge', 1.

⁹⁵ *Ibidem*, 2.



Afb. 2: 'Het Leven en Verlichtinge van Hemme Haijen (geboren anno 1633); mitsgaders zijne Sendbrieven' in: *Bundel Tractaten* (z.p. en z.j.). (U.B. Amsterdam; Doopsgezinde Bibliotheek. Sign.: OK65-628). Eerste blad (vergroot).

Jan Cupe, Wilco Freimoet en Cornelis van Elst.⁹⁶ De laatstgenoemde heeft hem een aantal malen bezocht. De brieven dateren uit de jaren tachtig van de zeventiende eeuw. In de *Zilverre Arke* wordt niet alleen een aantal stukken uit deze 'Sendbrieven' opgenomen, maar ook wordt een verslag gegeven van het sterfbed van enkele van hen. Jan Cupe sterft in 1687, Cornelis van Elst in 1717, te Haarlem.⁹⁷ Met Wilco Freimoet had Vinke nog een zakelijke relatie, wat blijkt uit een aantal schuldbekentenissen uit 1684. In 1691 is deze met zijn vrouw, Stijntje Garrels, van wie ook de sterfgeschiedenis in de bloemlezing is opgenomen, uit Leer naar Groningen verhuisd. In 1694 is hij overleden.⁹⁸

Naast stukken uit zijn 'Sendbrieven' heeft Vinke ook enkele teksten over de dood van Hemme Hayen overgenomen, onder andere een brief uit 1703 uit Amsterdam aan vrienden in Oost-Friesland waarin wordt vermeld dat Hemme Hayen, ziek geworden nadat hij van een bezoek aan Emden in Amsterdam is teruggekeerd, nog wel bij de briefschrijver op bezoek gaat, maar per slede naar huis moet worden gebracht, alwaar hij overleden is.⁹⁹ Ditzelfde verslag wordt ook opgenomen in het boek van Reitz, die hem in de kring plaatst van de eveneens door Böhme beïnvloede Engelsen Pordage en Bromley.¹⁰⁰

Over Simon Pieters Zwart, als diaken overigens een belangrijk lid van de doopsgezinde gemeente, neemt Vinke een wondergeschiedenis op. Hierin wordt beschreven dat Zwart een stem hoorde die hem opdroeg zijn pijp op de grond kapot te gooien. Wonder boven wonder valt deze in drie stukken uiteen. De stem zegt dan: 'Zo zal uw drievoudig leven door de zonde verbroken worden'. Zwart neemt daarop het woord en zegt: 'Allerliefste grondgoeder-tierenste Vader, mag ik dan wel een ander Pijp krijgen en roken? Doen antwoorde dien stem. Ja; en doe was dat uit'.¹⁰¹ Het gebruik van de woorden 'drievoudig leven' doet invloed van Böhme vermoeden.

Hemme Hayen sterft in Amsterdam, Cornelis van Elst in Haarlem. Vanuit deze plaatsen worden de contacten met Oost-Friesland onderhouden. Er was zelfs in Amsterdam sprake van een 'Oostvries postcantoer'.¹⁰² Uit het testament van Michiel Vinke blijkt dat twee dochters van zijn broer met hun echtgenoten in Haarlem wonen.¹⁰³ Ten aanzien van de erfenis die zij krijgen van hun oom, volgt een

⁹⁶ *Ibidem*, achter de levensloop.

⁹⁷ *Zilverre Arke*, 366 e.v.

⁹⁸ 'Inventarium 1732', NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. (z. nr.). Schuldbekentenis Wilco Freimoet en zijn vrouw, 1-1-1684 Leer NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr 2 (Hierop staan ook de latere gegevens geschreven).

⁹⁹ *Zilverre Arke*, 462-463.

¹⁰⁰ Reitz, *Historie*, 199.

¹⁰¹ *Zilverre Arke*, 417 en 452.

¹⁰² Adressering van ontvangstbewijs aan de dames Vinke 23 mei 1763, NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A. 3.6.3. nr. 31.

¹⁰³ NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 5, 9 en 10.

uitgebreide zakelijke correspondentie met de curatoren in Leer, welke voornamelijk gevoerd wordt door predikanten in Haarlem namens de twee dames, die, gezien de moeizame handtekeningen onder de stukken, zelf de schrijfkunst niet vaardig waren.¹⁰⁴ Uit deze correspondentie blijkt dat doopsgezinden uit Leer regelmatig Amsterdam bezochten, die dan tevens verantwoordelijk waren voor overdracht van geld uit de erfenis.¹⁰⁵

Het wekt dan ook nauwelijks verbazing dat de beide manuscripten, de *Zilveren Arke* en de *Levensloop van Hemme Hayen*, in Haarlem bij Enschedé in druk verschijnen. Deze uitgever had overigens al veel blijk gegeven van interesse voor mystieke geschriften. Niet alleen het werk van Hiël, maar ook de hermetische geschriften en boeken over getalsmystiek werden bij hem gedrukt.¹⁰⁶

5. Het geestelijk landschap

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw is in Leer en omgeving een groep, meest doopsgezinden die veel interesse heeft voor het quietistisch-mystieke gedachtengoed zoals dit in de *Zilveren Arke* verzameld is. Het is een groep, waarvan de leden elkaar vinden over de grenzen van hun eigen gemeentes heen. Waarschijnlijk hebben naast doopsgezinden ook gelovigen uit andere gezindten zich hierbij aangesloten.

In het eerste kwart van de achttiende eeuw is deze interesse nog steeds aanwezig. Het resulteert in 1723 in de druk van de *Zilveren Arke*. Het gebeurt in een sfeer van tolerantie. Michiel Vinke kan zich als samensteller openlijk bekend maken en hij blijft omgang hebben met belangrijke stadgenoten uit verschillende gezindten. Dat het in Haarlem wordt uitgegeven heeft meer te maken met de interesse van Izaak Enschedé dan met een eventuele intolerante sfeer in Oost-Friesland.

De belangstelling blijkt ook uit de heftige discussies over de mystieken in het eerste kwart van de achttiende eeuw, zoals tussen G. Arnold en de lutheraan uit Leipzig D. Colberg, of tussen P. Poirer en P. Jurieu.

In de jaren twintig is er de reeds genoemde polemiek tussen de doopsgezinden H. Schijn en D. Bramen. In de laatstgenoemde discussie wordt nergens verwezen naar de *Zilveren Arke*, die op dat moment 'onder hun ogen' in Haarlem gedrukt wordt. Dit duidt er op dat deze bestemd bleef voor een beperkte groep in Oost-Friesland.

Ondanks het feit dat de heersende kerk gedurende de achttiende eeuw zich over het algemeen tegen de denkbeelden uit de *Zilveren Arke* blijft verzetten, is het algemene

¹⁰⁴ O.A. Ontvangstbewijs 29 aug. 1732 NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 14.

¹⁰⁵ Brief van Tobias Claassen van Hoorn, zoon van Claes van Hoorn aan J. Corbe, leraar der doopsgezinde gemeente te Haarlem, 23 April 1733 (Amsterdam), NSA, AML, Dep 89 Bd 1 A 3.6.3. nr. 25.

¹⁰⁶ Catalogus van de typografieverzameling van Joh. Enschedé en Zonen (Haarlem).

klimaat er niet ongunstig voor. Aan de ene kant ontwikkelen zich binnen de gereformeerde en lutherse kerk de piëtistische stromingen, die ook de aandacht meer naar het innerlijke en bevindelijke verschuiven als verzet tegen de starre orthodoxe dogmatiek. Zelfs het quiëtisme zou men niet meer buiten de deuren kunnen houden.¹⁰⁷ Er is een toename van allerlei groepen die de scherpe dogmatische- en kerkelijke grenzen loslaten. Collegianten, philadelphische gemeenten en quakers houden hun vergaderingen, ook in Oost-Friesland.¹⁰⁸

Toch mag men niet vergeten dat ondanks overeenkomsten in nadruk op subjectiviteit, individualiteit, vroomheid en wedergeboorte, de verschillen tussen de *Zilveren Arke* en deze ontwikkelingen binnen de gereformeerde en lutherse kerk groot zijn, vooral wanneer het gaat om het rechtvaardigmakende werk van Christus, de goddelijke verlichting van de mens, de rol van de Schrift en de Kerk.

Deze verhouding tussen denkbeelden van de *Zilveren Arke* en piëtistische en quiëtistische invloeden in de gereformeerde kerk is duidelijk aangegeven in het conflict rond Schortinghuis in de jaren veertig van de achttiende eeuw. Een aantal hoogleraren menen in zijn boek *Het innige Christendom* uitdrukkingen te vinden, die, wanneer ze niet rechtzinnig verklaard zouden worden, gemakkelijk konden leiden tot 'handhaving en voortplanting van de spoorloze en heilloze dwalingen van de mystieken'.¹⁰⁹ Schortinghuis, volgens Heppé 'an die Schwelle des Quiëtismus',¹¹⁰ haast zich om zich te distantieren van de 'bedorvene Mystyken', door de rol van 'gesegenden Middelaar Christus' te benadrukken.¹¹¹ Aan de andere kant ziet men ook, dat bepaalde denkbeelden in de *Zilveren Arke*, met name op het gebied van tolerantie, binnen het verlichtingsdenken zijn terug te vinden. Als voorbeeld dient de polemiek in de jaren zestig van de achttiende eeuw, naar aanleiding van de Belisaire van Marmontel, over de 'vrome heiden'. Maar de rationalistische en universalistische denkwereld van de Verlichting staat ver af van het quiëtisme van de *Zilveren Arke*.

In de loop van de achttiende eeuw verandert de algemene houding ten opzichte van de mystieken enigszins. Wel blijft de kritiek en de vrees bestaan, zoals blijkt uit de

¹⁰⁷ H. Heppé, *Geschichte der quietistischen Mystik in der Katholischen Kirche* (Berlijn, 1875) 491-492. S. van der Linde, 'Der Reformierte 'Pietismus' in den Niederlanden' in: J.v.d.Berg e.a. eds., *Pietismus und Réveil. Referate der internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen. Zeist 18-22 Juni 1974* (Leiden, 1978) 102-117; 107-108. W. van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', in: *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. (Den Haag, 1986) 5-16; 6.

¹⁰⁸ Zie o.a. V.O. Erickson, 'Van William Penn tot Graaf von Zinzendorf. Over vrijzinnige Oostfriese Doopsgezinden die Quakers werden in de zeventiende eeuw en Hernhutters in de achttiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* (1979) 95-114.

¹⁰⁹ M.J.A. de Vrijer, *Schortinghuis en zijn analogieën* (Amsterdam, 1942) 73-74.

¹¹⁰ Heppé, *Quietistische Mystik*, 491-492.

¹¹¹ De Vrijer, *Schortinghuis*, 98-99.

reeds genoemde preek van Petrus Hamer. De Franeker hoogleraar Herman Venema schrijft over één van de boeken waar Michiel Vinke veel belangstelling voor had, het *Wonderboek* van David Joris: 'veram christianismi naturam experientia, in eo non desint'. Venema baseert zich hierbij mede op de *Kettersgeschiedenis* van G. Arnold.¹¹² De Zwitserse kerkhistoricus J.L. v. Mosheim meent dat de voorouders de taal van Joris en Böhme niet begrepen hebben. In de achttiende eeuw is dit volgens hem wel mogelijk. Hij hoopt, door hun denkbeelden uit te leggen, deze uit hun aantrekkelijke duisterheid te halen.¹¹³

Het geeft voldoende aan, dat in de achttiende eeuw nog volop belangstelling bestaat voor de mystieken zoals die in de *Zilveren Arke* worden geciteerd.

De bewering van Kochs, dat de bloemlezing slechts een verwelkte bloemenkrans is, een herbarium, bewust samengesteld door aanhangers van de quiëtistische mystiek, juist omdat ze hiervan het einde voelden naderen, wordt hiermee tegengesproken.

Weliswaar krijgt Kochs in zekere zin steun van Leszek Kolakowski, die in zijn boek *Chrétien sans église* ten aanzien van Poiret zegt dat diens geschriften een soort van systematische synthese vertegenwoordigen van de mystieke beweging die juist in zijn tijd aan het uitsterven is.¹¹⁴ Maar Kolakowski zegt tevens, dat dit slechts achteraf vastgesteld kan worden en niet werd voorvoeld door de mensen die rond 1700 leefden.¹¹⁵ Voor hen was het zeer levend. En dit is ook het belang van de *Zilveren Arke* uit 1723: de publicatie geeft aan dat er op dat moment aandacht genoeg voor was om de bloemlezing in druk uit te geven. De bloemenkrans is nog fris en levendig.

Pogingen om hen, die de bloemlezing lazen, te betitelen als Uko Wallisten, Gichtelianen, David Joristen etc., zoals in de publicaties over de *Zilveren Arke* gebeurt, strandden. Het zijn immers vele denkers waardoor de lezers zich geïnspireerd voelden. Wel is een grote invloed van Jacob Böhme waar te nemen, niet alleen op een aantal veelvuldig in de *Zilveren Arke* geciteerde schrijvers, maar ook op mensen waar Michiel Vinke mee omging. In de loop van de achttiende eeuw blijft Böhme vooral de figuur, die men of bekritiseert of aanhangt.

De bloemlezing is syncretistisch van aard. Er is geprobeerd teksten aan de reeds

¹¹² H. Venema, *Institutiones Historiae Ecclesiasticae Vet. et Novi Testamenti usque ad saeculum XVI* (Leiden-Leeuwarden, 1777-1783) 450.

Dr. H. Fast wees mij op een exemplaar van het *Wonderboek* van David Joris in de bibliotheek van de gereformeerde kerk in Emden, waarin aantekeningen staan van Michiel Vinke, waarvan enige ook in de *Zilveren Arke* zijn opgenomen.

¹¹³ J.L. v. Mosheim, *Versuch einer unpartheyischen und gründlichen Kettersgeschichte* (Heemstede, 1748) 35.

¹¹⁴ L. Kolakowski, *Chrétien sans Eglise. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVII^e siècle* (Parijs, 1987) 685.

¹¹⁵ Kolakowski, *Chrétien*, 65-66.

genoemde rode draad te rijgen, terwijl tegenstrijdigheden niet geheel worden opgeheven, maar ondergeschikt gemaakt.

Kochs' optie, dat er overeenkomstige kenmerken zouden zijn tussen de bloemlezing en de denkbeelden der collegianten is niet aannemelijk, gezien het feit dat enige vorm van rationalisme, zoals die leefde bij de Rijnsburger Collegianten, in de *Zilveren Arke* afwezig is. Daarbij is alleen het feit dat de 'wijzen', waarop de liederen in de *Zilveren Arke* gezongen werden, ook in verschillende colleges gebruikt werden¹¹⁶ niet doorslaggevend.

Of er verbanden zijn met groepen in Oost-Friesland, zoals quakers, philadelphische gemeenten, of quiëtistisch-piëtistische stromingen in de gereformeerde en lutherse kerk aldaar, is niet uitgesloten, maar moeilijk aan te geven.

Waarschijnlijk zouden de lezers van de *Zilveren Arke* in Oost-Friesland rond 1700 er ook geen behoefte aan hebben gehad tot aanhangers van iemand verklaard, of onder de noemer van een bepaalde groepering gebracht te worden. Zij wilden geen sekte vormen. Waarschijnlijk ging het dan ook niet om een college of een groep, maar om individuen, die de bloemlezing als een meditatieboek gebruikten. Zij hadden genoeg aan hun individuele, innerlijke vereniging met God. Om Michiel Vinke nog éénmaal aan het woord te laten:

Om bij een Volk te zijn, en ben ik niet genegen;
 maar daartoe strekt mijn lust, om yder te bewegen,
 En aan te maanen, dat hij God van harten mint,
 Op dat elk voor zijn Ziel de waare ruste vind.¹¹⁷

¹¹⁶ J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Utrecht, 1980) 357-370.

¹¹⁷ *Zilveren Arke*, 363.

Abraham van der Meersch, 'De laatste vaderlijke lessen' (1721)

Ingeleid en voor uitgave gereedgemaakt door P. Visser en S.B.J. Zilverberg

Ter inleiding

Onder hetgeen historici ego-documenten noemen, neemt de autobiografie een niet onbelangrijke plaats in. De beoefenaars van dit genre hadden zich (of meenden dit althans) veelal op politiek of maatschappelijk terrein verdienstelijk gemaakt. Ook uit de kerkgeschiedenis kennen wij hiervan voorbeelden, zoals de *Belijdenissen* van Augustinus, terwijl in al zijn beknoptheid ook Menno Simons' 'Uytganch uyt het Pausdom' als zodanig te beschouwen is. Echte levensbeschrijvingen komen in doperse kring nauwelijks voor, alhoewel in de martelaarsliteratuur tal van autobiografische noties verweven zijn. Van die strekking zijn ook de schaarse persoonlijke gegevens in bijvoorbeeld de preekbeurtlijsten van verschillende leraren in de zeventiende en achttiende eeuw. Aparte vermelding verdienen enkele achttiende-eeuwse voorbeelden uit het doperse handelsmilieu: de bezoekreis van de Groninger Hendrik Berentsz (Hulshoff) aan tal van doperse gemeenten in Pruisen en Polen in 1719 en de enkele jaren geleden gepubliceerde dagboeken van Aafje Gijsen, dochter van een Zaanse 'industriël', uit de jaren 1773-75. Opmerkelijk is dat juist in kringen der economische sector het autobiografische genre een zekere traditie kende. Van Antwerpse handelshuizen zijn reeds voorbeelden uit de vroege zestiende eeuw bekend. Het oogmerk van dergelijke geschriften is behalve als historisch vooral ook als praktisch-testamentair te betitelen: het doorgeven van adviezen en instructies aan de opvolgers over het opzetten en handhaven van handelsbetrekkingen ter vermeerdering van het (familie-)kapitaal.

De hier gegeven tekst van Abraham van der Meersch is min of meer in zo'n zelfde kader te verstaan, zij het dat het in dit geval nauwelijks diens materiële nalatenschap betreft. Van der Meersch heeft zijn levensgeschiedenis op schrift gesteld ten behoeve van zijn toen eenjarige kleinkind en naamgenoot. De autobiografie vormt slechts een inleiding voor een aantal wijze lessen die hij Abraham jr. wilde meegeven voor diens verdere godsdienstige vorming en maatschappelijke carrière. Het ons overgeleverde handschrift, dat als geestelijk testament te beschouwen is, bevat vele interessante gegevens over hetgeen leefde onder de doopsgezinden in de tweede helft van de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw. Niet alleen kerkhistorisch, maar ook sociaal- en mentaliteitshistorisch biedt deze blik in de (opvoedings-)idealen van een welgesteld mennist een goed inzicht in hoe niet alleen de kerk maar ook de eigen klasse in stand gehouden diende te worden.

Abraham sr. stamde uit het geslacht van de in 1564 uit Meenen in Vlaanderen gevluchte doopsgezinde leraar Pieter van der Meersch (ook Vermeersch). Diverse leden hiervan slaagden erin in de Noordelijke Nederlanden, vooral in Haarlem en Amsterdam, een nieuw bestaan op te bouwen, voornamelijk in de graan- en textielhandel. Daarnaast maakten velen zich verdienstelijk als voorganger of diaken van hun gemeenten (zie het overzicht in *The Mennonite Encyclopedia* III, 556-57). Abraham van der Meersch, in 1643 te Amsterdam geboren, bracht het tot grote welvaart in de linnen- en lakenhandel, maar vond toch geen volledige bevrediging in het zakenleven. Al vroeg vond hij geestelijke compensatie in de bijeenkomsten der Amsterdamse collegianten, waarin ook Galenus Abrahamsz frequenteerde, de leraar van zijn gemeente 'by 't Lam en de Tooren'. Deze gemeente zou Van der Meersch tweemaal als diaken dienen. Blijkens zijn geestelijk testament onderging hij sterk Galenus' invloed: diens geschriften behoorden tot zijn geliefde lectuur. In 1709 trok hij zich terug uit het familiebedrijf aan de Keizersgracht en vestigde hij zich met zijn inmiddels weduwe geworden dochter Anna te Soest, niet ver van zijn beide zoons Pieter en Arend (vader van Abraham jr.), die te Amersfoort aan het hoofd stonden van een zeepziederij. In 1716 verliet hij weer Soest en woonde waarschijnlijk enige tijd te Amsterdam. Hij overleed op 14 september 1728 te 's-Graveland.

De tekst van Van der Meersch bestaat uit twee delen: eerst de autobiografie (t/m blad 9^e) en vervolgens de 'laatste vaderlijke lessen' over drie belangrijke geloofsmerken. Wat het eerste deel betreft, is het belangrijk op te merken hoezeer Van der Meersch zich bekommerde om de opvoeding van de jeugd. Stichtelijke vorming had hij hoog in het vaandel, hetgeen blijkt uit de bemoeienis met de opvoeding van een zevenjarig neefje van Abraham. Hij leerde het kind tal van stichtelijke liederen van Jan Luyken en Petrus Serrarius uit het hoofd op te zeggen, alsmede de eerste beginselen der Latijnse grammatica. Bovendien hechtte hij zeer aan de doperse afkomst, die hij - zeer gebruikelijk in die tijd - al laat aanvangen bij de geschiedenis der Waldenzen, zelfs wat zijn eigen familie betreft. De kleinzoon wordt op het hart gedrukt dat het zakenleven vele wisselvalligheden kent, zodat hij er beter aan zou doen een andere carrière te kiezen. Hij heeft daarbij het oog op het ambt van predikant dat veel maatschappelijk aanzien genoot. Bovendien zou een huwelijk met een meisje uit de betere kringen voor een stevig financieel fundament zorgen, terwijl daarnaast ook de revenuen uit het familiebedrijf de nodige garanties zouden bieden. Van der Meersch was kennelijk bezorgd om de doperse identiteit: in zijn tijd werden er steeds nauwer betrekkingen met de remonstranten aangegaan, wat hem vermoedelijk niet in alle opzichten zinde. De kleinzoon wordt derhalve op het hart gedrukt om leraar onder de doopsgezinden te worden en niet bij de remonstranten, mede gezien ook het grotere aantal vacatures en de betere salariëring! Wel beveelt hij scholing aan het remonstrants seminarium aan. Bij ontstentenis van een doopsgezinde kweekschool studeerde menig student van menniste huize aan het remonstrants seminarium; sommigen wisten pas aan het einde van hun studie naar welk kerkgenootschap hun voorkeur uitging. Na allerlei wrijvingen tussen remonstranten en doopsgezinden besloten

laatstgenoemden in 1735 tot de oprichting van hun eigen opleiding. Het blijkt dat Van der Meersch zich reeds in een zeer vroeg stadium heeft ingezet om een doopsgezinde kweekschool van de grond te krijgen.

Toen Abraham van der Meersch in 1721 zijn verhaal op papier zette, was er van een verwijdering nog geen sprake. Hij begreep echter wel dat het voor de doopsgezinden zaak was - en dit gold uiteraard voor zijn kleinzoon - dat ze bleven vasthouden aan drie hoofdzaken van hun geloof, te weten de afwijzing van het eedzweren, de kinderdoop en elke vorm van wapengeweld. Deze drie zaken vormen het tweede gedeelte van zijn geschrift. Hij heeft zich hiervoor verdiept in verhandelingen van auteurs van vooral doopsgezinde huize als Tieleman Jansz. van Braght, Galenus Abrahamsz, Adriaan van Eeghem en Cornelis Jansz. Moorman. Veelal zonder bronvermelding citeert hij kwistig uit de door dezen gebruikte bronnen, waardoor ten onrechte de indruk wordt gewekt dat hijzelf de werken van tal van kerkvaders en andere grootheden als Chrysostomus, Eusebius of Erasmus heeft bestudeerd, terwijl hij deze slechts uit de tweede hand kende. Overigens heeft hij evenmin nagelaten arminiaanse autoriteiten op te voeren waar dit maar uitkwam. Mogelijk heeft hierin nog de bijgedachte gespeeld om zijn kleinzoon uit remonstrants vaarwater te houden, door aan te geven waar hun voormannen zelfs argumenten aandroegen voor de doperse koers. Anderzijds zij ook gezegd dat Van der Meersch op dit punt niet afweek van wat in de door hem bestudeerde doperse lectuur usance was. Zijn grote voorbeeld voor dit tweede deel, de *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamt Worden* (1699) van Galenus Abrahamsz, refereert eveneens bij herhaling aan de inzichten van bijvoorbeeld Hugo de Groot en Philippus van Limborch. Opmerkelijk is dat hij vele bladzijden wijdt aan de eed en dat de doop en de weerloosheid heel wat minder ruimte toebedeeld hebben gekregen. Was de eedkwestie in de doopsgezinde zakenwereld een zaak die onder druk stond, bijvoorbeeld in verband met het aangaan van overeenkomsten waarbij menigmaal (internationale) rechtsregels in het geding waren? Of dreigde het manuscript simpelweg te veel uit te dijen en begon de vermoeidheidsfactor bij de zevenenzeventigjarige een rol te spelen? Het antwoord hierop moeten we helaas schuldig blijven.

Hebben de 'vaderlijke lessen' nu ook het gewenste effect gesorteerd? De jonge Abraham voldeed in ieder geval aan de grootvaderlijke wens door theologie te studeren aan het remonstrants seminarium. In de Remonstrantse Broederschap zou de talentvolle student echter ook voorgoed zijn levensbestemming vinden. De Amsterdamse remonstrantse gemeente steunde hem financieel, terwijl hij later zou huwen met de dochter van Van Limborch. In 1740 proponent werd hij eerst remonstrants predikant in algemene dienst en vervolgens in de gemeenten Hazerswoude en Delft. In 1756 werd hij hoogleraar in de letteren en wijsbegeerte aan het remonstrants seminarium en in 1767 werd hij de opvolger van Jacobus Krighout als hoogleraar in de godgeleerdheid. Hij ging met emeritaat in 1790 en overleed op 17 april 1792 te Amsterdam. In zijn uit 1661 banden bestaande bibliotheek, die op 4 september 1792 te Amsterdam werd geveild, herinneren slechts drie nummers aan

enigerlei connectie met het menniste verleden: een bundeling traktaten en theologische geschriften van Johannes Stinstra (*Catalogus Librorum*, 4^o-nrs. 345 en 372 en 8^o-nr. 662). Onder de hoogleraren van het seminarium was hij ongetwijfeld een der belangrijkste. Hij maakte vooral naam door zijn geschriften over het remonstrantse erfgoed der tolerantie en door zijn contacten met buitenlandse theologen als de bisschop van Gloucester, William Warburton (zie over hem: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* III, 262-63).

Grootvader Abraham had zich de loopbaan van zijn kleinzoon enigszins anders voorgesteld, alhoewel hij een gedoctoreerde status nog wel had voorzien, zij het binnen de kaders die toen nog voor doopsgezinden gebruikelijk waren, namelijk als doctor in de medicijnen. Ook al schatte hij figuren als Simon Episcopus en Philippus van Limborch hoog, het is maar de vraag of Abraham sr. er ooit vrede mee gehad zou kunnen hebben dat zijn oogappel zo'n glansrijke carrière onder remonstranten zou doormaken.

Editietechnische opmerkingen

Het handschrift maakt deel uit van het Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (Gemeentearchief Amsterdam), en bevindt zich in dat deel der verzameling, dat ondergebracht is bij de Afdeling Handschriften van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (sign. PA 565 - A 772; zie De Hoop Scheffer, *Inventaris* (1883), 141, afd. A nr. 772).

De tekst is vervaardigd in duidelijk leesbaar en gevarieerd schrift, op vierentwintig dubbel gevouwen, ongenummerde bladen die ooit ingenaaid zijn geweest. Het manuscript meet ca. 25,4 x 20,4 cm. Van de achtenveertig bladzijden zijn pagina 1^r, 1^v en 24^v onbeschreven.

De tekst is diplomatisch weergegeven, zij het dat we ons enkele minimale ingrepen hebben veroorloofd om het leesgemak te bevorderen. Zo is het niet steeds consequent toegepaste gebruik van leestekens genormaliseerd. De ; is meestal vervangen door , en de : door , dan wel . Wanneer een , gelezen wordt, is het eerste woord van de nieuwe zin (zo nodig) van een kapitaal voorzien. Voorts is Van der Meersch' ogenscheinlijk nogal overvloedige maar verre van eenduidige gebruik van hoofdletters opgelost door weergave in onderkast te prefereren boven kapitalen, tenzij de onmiddellijke context kapitalisering logischer maakte. Dit geldt met name voor de letters G, J, L, S, V, W en Z. Een j in beginpostie ('jn', 'jmand', etc) is vervangen door i. In sommige passages is het doorgaans rechtstandige handschrift licht vooroverhellend dan wel in een iets groter lettertype weergegeven dan dat van de omringende tekst. In het eerste geval is besloten tot weergave in cursief; in het tweede geval zijn de zinnen gecentreerd weergegeven. Van der Meersch' kennelijke bedoeling om opschriften, citaten, gezegden en dergelijke te benadrukken, wordt hiermee het meeste recht gedaan. Evidente schrijffouten zijn gecorrigeerd tussen []. Abbreviaturen van persoons- en plaatsnamen zijn eveneens tussen [] opgelost; meer gangbare afkortingen van bijbelboeken en dergelijke zijn daarentegen onveranderd gebleven.

De Laatste Vaderlijke Lessen Vanden
 Koninklijke propheet David aan Zijne
 Waarde Soone Salomon, in Zijn hoogen
 ouderdom, Waaren deeze aanmerkelijke
 Woorden:

Ende gij mijn Soone Salomo! kenden God
 uwes Vaders: ende dient hem met een Volkomen
 herte, en met een Willige Ziele: Want de HEERE
 doorzoekt alle harten, ende hij Verstaat alle
 het Gedichtsel der Gedachten: Indien gij hem
 Soekt hij Zal Van uw: gevonden Worden: maar
 indien gij hem Verlaat hij Zal u tot in
 Eeuwigeit Verstooten.

i Chron: Cap: 28 v^e 9.

A 772

onsen

[2^r]

De Laatste Vaderlijke lessen vanden
koninklijke propheet David aan zijne
waarde Soone Salomon, in zijn hoogen
ouderdom, waaren deeze aanmerkelijke woorden:

Ende gij mijn Soone Salomo! kenden God
uwes vaders, ende dient hem met een volkomen
herte, en met een willige ziele, want de HEERE
doorzoekt alle harten, ende hij verstaat alle
het gedichtsel der gedachten. Indien gij hem
soekt hij zal van uw, gevonden worden, maar
indien gij hem verlaat hij zal uw tot in
EEuwigheijt verstooten.
1 Chron. Cap. 28 v^s. 9.

[2^v]Onsen HEERE en Saligmaker zegt matth. cap 7 v^s. 13,14.

gaat in door de Enge poorte, want wijdt is de poorte, en breet is den weg die tot het verderf leijd ende veele zijnder die door den zelven ingaan, want de poorte is enge, enden weg is naa[u]we die tot het leeven leijd, ende wijnige zijnder die den zelve vinden.

Dit moet alle aandagtige gemoederen opwekken, om soo haast men hier inde weerelt tot reedens gebruik gekomen is, dien smallen weg in dit leeven te verkiesen, en te bewandelen, om onbeladen met zo veel swaare plekken der sonden, opt eijnde van die smalle loopbaane, die enge poorte te kennen indringen om in die heijlige stadt van alle goederen, een eeuwige vreede en zalige rust na deeze pelgrimage te mooge vinden.

De bescheidenste onder de heijdense filosofhen die ook de onsterfelijkheid der zielen vast stelde, hebben door de reeden, dit al scheemerende kennen zien. Waarom Epictetus¹ geen vande minste onder haar, veele andere overtreffende, een tafereel, vant menschelike leeven, opstellende, daar in verbeelde, de kinderties van de geboorte af, vertoonende, elk naaden staat van hun begrip, tot datze aan den inganck vande poorte des leevens, in staat waren, om vanden aelouden raad, hun lessen, ter behoudenisse, inde loopbaane van dit leeven, te ontfangen; en hoemen gemakkelijkst dien stijlenberg, minst beladen zou kenne beklimmen, om in die gelukzalige wooning binnen te geraaken. Maar, helaas! hij verbeeld daar hoe de meeste vande stervelingen, verdwaalde, op den breeden weg. Veele hieuwen haar op, in wellust, in eijdelheden, in aardze dwaase bezigheeden, en zaaken die met dit leeven rampzalig

¹Epictetus (ca. 50-ca. 135), Grieks wijsgeer; late representant van de Stoa.

eijndigen, en wijnige die schatten vergaaderde voor de onsterfelijske ziele, om eeuwig te profiteeren van deeze korte pelgrimage van dit leeven, bestaande in weezentlijske deuchden. De meeste menschen gaan weer uijt de weerelt, eer zij wel overwoogen hebben, ten welcken eijnde, zij daarin gekoomen zijn.

[3^r] Welaan! mijn waarde kinderen! hoe gelukkig zijn die geene die dit niet van heijdense schrijvers behoeven te leeren, maar van de goddelijke lessen van onzen Heere en saligmaker, en van zijn heijlig voorbeeld: want die heeft ons een Exempel nagelaaten, om zijn voetstappen naa te volgen.

Leeringe wekken, maar voorbeelden trekken.

Mijn braave godvreezende Ouders hadden mij al van jongs op hiervan al een kragtige indruk gegeven.

En was het mogelijk! mijn waarde jongste spruijtje, mijn laatste naamgenoot, dat ik uE. (tegens dat gij tot reedens gebruik gekomen zijt) hier van een leevendig gevoel, en indruk, koste geeven, om op te groeijen in goede leeringen, in goede voorbeelden, in wijsheijd, en in deucht.

Mijn tijd is om; mijn jaaren zijn gepasseert; mijn uirglas dat is uijtgelopen. Bij uw, en zal geen geheugen van uE. grootvader overblijven; daarom heb ik deeze ter gedagtenis, nog aan uE. willen opdraagen, en naalaaten, in hoope dattet uE. bij tijd, en wijlen, nog mogt versterreken in de loopbane van dit leeven, om u hier, en hier naamaals, eeuwig gelukkig te maaken. amen.

Aldus dan is mijn oogmerk, om uE. voor eerst een kort verhaal van mijn leeven te doen, en ook een kort vertoog, van uE. waarde vaders, en mijn afkomst bekend te maken, opdat gij altijd moogt weeten, van wat voor uijtneemende vroomme voorvaderen, dat gij zijt afgekoomen, en op dat gij altijd moogt werden opgewekt, ook in hun gezeegende eigenschappen u bestuur, wandel, en verkiesing te maken, als meede om op dat spoor van heijlige, weereeloose doopsgezinde *godtsdienst*, waar van ik uE hier nevens ook een kort vertoog voorstelle, en schriftelijk, naalaate, tot opmerkende gedagtenis, en voorbeeldelijke beleving.

De HEERE seegene uw hier toe door zijne oneijndige genade.

amen.

[3^v] *Mijn Seer Waarde soons soon Abraham vander Meersch Arents.*

soo weet dan, dat ik ben gebooren in Amsterdam, op de kijzersgracht bij de princestraat, naast daar koningsberg uijthangt A°. 1643 den 22 october. Mijn Waarde Vroomme Ouders zijn geweest Arent vand[e]r Meersch, en Sara de Veer. Weederzijts haar vaders, leeraarts vande doopsgezinde gemeentens, gelijk mijn waarde vader ook was, en ook zo zijn broeder pieter v[ander] meersch in rotterdam en ook haar E. voorvaders

tot int 4^e. lit, alle genaamt pieter Vand[e]r Meersch;² en alle leeraarts, als gezegd: jaa al lange, voor dat *Menno Simons*, betekent was, uijt de oude Waldensen afkomstig, waar van uE waarde Vader Arent vand[e]r Meersch een afschrift heeft, waaraan mij bij deeze refereere.³

Mijn ouders beminde mij seer teeder, en ik haar. Ik weet ook niet dat ik haar oijt qualijk bejeegent, veel min bedroeft heb, en ik moet tot loff van mijn vroomme salige ouders zeggen, dat ze mij, van mijn teedere jeucht of aan, de vreesse des heeren, en een afschrik vande sonde, onderweezen; eer, en hooge achting voor mijn ouders, en liefde onder malkanderen, met seer overtuigende schriftuur plaatzen van buijten te laten leeren, en met haar exemplaar voorbeeld, mij zoo kragtig hebben ingeprent, dattet mij in mijn geheele levens-loop, een uijtneement zout heeft verstrekt ter behoudenis.

Deeze opvoeding! de oeffening inde h. schriften, en de reedelijke overweegingen hadden mij al vroeg zulk een kragtigen indruk geeeven, van mijn ouders te eeren, en te gehoorzamen, so dat ik vrijmoedig, van mij zelven kan, en mag getuijgen, dat ik niet weet, oijt iets zakelijks, tegen haar wil gedaan te hebben veel min eenige bejeegening, of, oneerbiedigheijt, om haar eenigsins te bedroeven, tot aant eijnde van haar leeven ('tzij in voorspoet, of in teegenspoet) bedreeven te hebben.

Al vroeg kost ik leesen, schrijven, en cijferen. Met mijn 7 jaar ging ik int Latijnse school, maar A^o. 1653 nam mijn oudste broeder Pieter vand[e]r Meersch mij uijt het derdeschool, bij hem op zijn kantoir, maar die quam A^o 1654 den 179b^r.⁴ te overlijden, op de kijzers graft, tegen over de groenlantze pakhuijzen.⁵ Doen quam ik op mijn vaders kantoir, tot dat ik met mijn 13^e jaar in mijn 6jarigen dienst ging bij lodewijk

²Zie voor het geslacht Van der Meersch: *Nederland's Patriciaat II* (1911), 329-33 en voor Abraham Arentsz. jr. (de kleinzoon): D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen, 1978-...) III, 262-63 (in het vervolg: *BLGNP*).

³De Waldenzen vormden sedert de 12e eeuw een sektarische beweging binnen de kerk van Rome, waarvan tot op heden in de Piemont bij Turijn nog restanten van overgebleven zijn. Sedert de 17e eeuw hebben vele doopsgezinde schrijvers op grond van gemeenschappelijke beginselen een Waldenzische origine van het anabaptisme geclaimd. Dit vormde een belangrijk apologetisch argument om elke connectie met het gewelddadige Munsterse doperdom te ontzenuwen. Sedert het begin van deze eeuw is deze zgn. Waldenzen-mythe ontzenuwd: van een dergelijke herkomst blijkt niets. *The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist-Mennonite Movement* (Scottsdale, 1955-59) IV, 874-75 (in het vervolg: *ME*). Voor Van der Meersch en zijn tijd echter was het een belangrijk gegeven, dat hij zelfs met zijn familiegeschiedenis in verbinding brengt. Zie verder p. 12r-13v.

⁴november.

⁵De pakhuizen, kort na 1630 gebouwd door de Noorse of Groenlandse Compagnie, stonden op de huidige Keizersgracht 38(40)-44. Zie A.E. d'Ailly, *Historische gids van Amsterdam*, bewerkt door H.F. Wijnman (Amsterdam, 1963) 360.

oosterling⁶ om zijn negotie van [4^r] lijwaten,⁷ etc. te leeren, en daar gaf mijn vader alle jaaren 200 gl^s. voor mijn toe. 'tWas mij een lastigen dienst, maar ik was gehoorzaam en ik verkreeg, en behieuw de gunst van mijn patroon, die mij braaf aanzette, zelfs int waarneemen der gewigtigste zaaken, intrijzen, en bezoeken vande calanten;⁸ niet alleen binnens lants, maar ook in een rijs na spangien, daar ik A^o. 1662 heen voer van waar ik int zelve jaar in 7b^r.⁹ weerom quam met veel genoeg.

Hoe meenigen gestoolen uirtie heb ik mij, tussen beijde verlustigt inde goddelijke schriften! Mijn lastigen dienst, deden mij al vroeg op't eeuwig welzijn dencken, hoopen, en betragten, en dreeven mij met een grooten ijver, tot vlijtig onderzoek, en om die vergaderingen bij te woonen daarmen de weerelt, ent wellustig leeven, verband, en daar ik leerzame taal, en spijs voor mijn ziele haalde. Dat was op die collegien,¹⁰ daar doenmaals soo veele, uijsteekende mannen haar zelfs toe verleedigde, als lichten in de weerelt. Dien zeer geleerden Adam boreel! een man van hooge geboorte was door zijn uijtneement voorbeelt, van geleertheit, en deucht, een groot licht in deese dagelijkze bijeenkomst,¹¹ nevens petrus serrarius, auteur vant boekje, de *Goddelijke aendagten*,¹² Cornelis Moorman, schrijver van dat Groote stichtelijke zeede boek,¹³ D^{or}. Galenus Abrahamsz, wiens noijt volpreeze leeringen predikation,

⁶ Oosterling was een doopsgezind koopman (1623/4-1701). Zie *Nederlandsche Leeuw* 100(1983) 455.

⁷ lijwaten, lijnwaten (met syncope van de *n* in de 17e eeuw heel gebruikelijk): linnen.

⁸ klanten, clientèle.

⁹ september.

¹⁰ Vrijspreek-colleges der collegianten. Zie hierover MEI, 639-40; S.B.J. Zilverberg, 'De plaats van het collegiantisme in de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis', in: *De zeventiende eeuw* 5(1989) 113-19; J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek*. Met inleiding van S.B.J. Zilverberg (Utrecht 1980).

¹¹ Adam Boreel (1603-1667), een der leiders der Amsterdamse collegianten. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom* ('s-Gravenhage, 1929) 342-45; MEI, 389; P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-37) VI, 163-65 (in het vervolg: NNBW).

¹² Petrus Serrarius (1600-1669), aanvankelijk Waals predikant, later mystiek chiliast, die zich 'priester der algemeene Christelijcke Kerk' noemde en tientallen geschriften op zijn naam heeft staan. Zie voor de *Goddelycke Aandachten* hierna noot 35. NNBW X, 911-13; E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (diss. Leiden, 1987).

¹³ Cornelis Jansz. Moorman (1600-1670) vrijgezel; diaken bij het Lam en mede-oprichter van het Amsterdamse college. Een korte biografie bevat de voorrede van zijn omvangrijke nagelaten werk: *Alle de Na-gelaten schriften... Handelende van Goddelycke Zaecken* (Amsterdam, 1671). Zie voorts H.L. Benthem, *Holländischer Kirchen- und Schulenstaat I* (1690), 895 en H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954) 43 en 52-53.

en nagelate schriften, altijd dierbaar zullen zijn bij die hem regt gekent hebben;¹⁴ en diverse andre brave mannen, wiens geheuge dierbaar en wiens licht, leering, en voorbeelden, onwaardeerlijk zijn. Dit hemelse Geselschap, dit zout der aarde, dat was mijn verlustiging. Hier had ik smaak; terwijl andere Jongelingen, die neffens mij diende, afweeken, en vervloeiden, so vond ik mijn zelfs, inwendig gesterkt, en door de goddelijke genade, bewaart, om noijt te consenteeën, in eenige sonden, die van god afwijckt. Weetende dat elck zijn eijgen pak zal draagen, etc.

Naa dat ik dan, int laatst vant jaar 1662 mijn 6 jarigen dienst geeijndigt had, en mijn waarde broed^r. jan M. overleeden was¹⁵ quam ik thuys op kantoir bij mijn waarde vader, tot dat hij mij op nieu jaar 1664 (gelijk [hij] aen zijn andre kinderen had gedaan) ook 6000 gl^s. ter hand stelde, om mijn negotie van lijwaten¹⁶ etc. die ik geleert had te beginnen, bij mijn ouders in dat zelve huys [4^r] daar ik gebooren ben. Maar 't heeft mij meenig maal beswaart, of mijn goede vrome ouders mij ook te veel gaaven, alhoewelse doen maals, overvloed hadden, want ik was doen in staat om door groote spaarsaamheijt, en een goede conduite,¹⁷ mijn eijgen crediet te vorderen, mijn neering ging voorspoedig, ik verteerde niets, en ik was bij uijtneementheijt spaarsaam, want ik had geleert

Dat de gelukzaligste staat
is
Een gezond lighaam, en een geoeffent verstant;
propere middelen, die tot soberheijt en tot
neerstigheijt aan vorderen.
Soo een Gemeene staat, baart ootmoet: een deucht
alom seer bemind.
Ootmoet baart vrede: een deucht daar God bij lust
te wonen.
Vrede baart zeegen, neering, en welvaart,
en bij gevolg schatten,
Soo dit door wijsheijt, en matigheijt niet bepaald word,
soo groeijt uijt rijkdom, hoogmoet; een eijgenschap
verfoeijlijk bij God.
Uijt hoogmoet komt wederom, allerlei verval, sonde
en armoede.

¹⁴ Galenus Abrahamsz. [de Haan] (1622-1706), medicus en leraar van het Lam, belangrijk leider der Vlamingen en nauw betrokken bij het collegiantisme. Zie *ME* II, 431-35; *BLGNP* III, 127-29; Meihuizen, *Galenus*.

¹⁵ Jan van der Meersch werd vermoedelijk begraven in de Noorderkerk, waar de familie twee graven had: noordervak 74 en 75 (het laatste door Jan op 16 sept. 1635 gekocht). Met dank aan mej. dr. I.H. van Eeghen.

¹⁶ *linnen*.

¹⁷ *gedrag, levenswijze*

Daarom moetmen alles matigen door wijsheijt, en oeffening.

Aldus mijn negotie voortzettende, rijdsden ik A°. 1664 in augusto, na london, op de verkooping van de oostindise compagnie, en van daar over reij, op dieppe in Vrankrijk, en over rouaen, doorden wijn oegst, langs die vermakelijke rivier de seijne, over mante op parijs, en van daer in October weer thuijs, bij mijn dingen, met seer wijnig kosten op de rijs.¹⁸

A°. 1666 den 3 janua. ben ik tot middelborg getrouwt met uE waarde en noijt volpreesen grootmoeder Elisabet Bouttens, die van salige [5^r] gedagtenis, den 10 Xber.¹⁹ A°. 1706 inden HEERE is gerust. Mijn liefde die ik haar heb toegedraagen zal EEwig duuren. In dat fatale jaar 1672²⁰ vluchten wij na hamborg met een aansienlijk geselschap den 20 junij. A° 1673 in septemb[er] quamen weder in Amsterdam, als voorn. A°. 1674, den 2 febr. rijdsden ik (om mijn uijtstaande weer in te vorderen) na deenemarken, en sweeden, en quam in april weer thuijs, bij mijn waardig geselschap.

A°. 1681. nieuw jaar was ik verzogt tot diacon van onze Groote gemeente, dat ik 5 jaar bediende, en doen, volgens gebruik, 5 jaar ruste, doen

A° 1691 wederom verzogt inden selven dienst: waar in ik doen, wier aangestelt nevens d^{or} Galenus en d[anie]l. de neufville,²¹ tottet overzien vande nieuwe psalmen door Oudaan bereijmt, die daar op wierden gedrukt en in onze gemeente ingevoerd; veel waardiger als die van dathenus, (maar de stichstelijckste zijn die van Kamp-huijsen []).²² 't Was doen ook dat Christoffel vand[e]r Walle, wel kragtig door mijn aandrang, tot onzen leeraar wier aangestelt, tot veel genoeg, en stigting van de

¹⁸Zie voor de linnenhandel in het algemeen en de diverse handelsroutes: J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage, 1970). 'Reij' is de Zuid-Engelse kustplaats Rye; 'mante' is Mantes aan de Seine.

¹⁹ december.

²⁰ 1672 duidt het rampjaar aan: het begin van de Hollandse oorlog tussen de Republiek en Engeland, Münster en Keulen (tot 1674) en Frankrijk (tot 1678). Zie: D.J. Roorda, *Het rampjaar 1672* (Bussum, 1971).

²¹ Daniel de Neufville (1643-1708), maakte deel uit van een invloedrijke doperse familie van textielabrikanten. Zie ME III, 850-51; J.W. Veluwenkamp, *Ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt in de tijd van de Republiek. De Amsterdamse handelsfirma Jan Isaac de Neufville & Comp. 1730-1764* (diss. Leiden, 1980), 33-35; A.C. de Neufville, *Histoire Généalogique De La Maison De Neufville d'après d'anciennes chartres et des documents inédits* (Amsterdam, 1869) 'Table E'.

²² Van der Meersch vergist zich hier wat de datering betreft, tenzij hij met 'doen' de eerste zittingstermijn bedoelde (zie hierna noot 23). De invoering van de meerendeels door Joachim Oudaan vervaardigde berijming, *Dauids psalmen, Nieuwlyx op Rym-maat gestelt*, vond namelijk in 1684 plaats. Hiermee werd de algemeen als gebrekkig ervaren berijming van Petrus Dathenus (die in de gereformeerde kerk tot 1778 gehandhaafd zou blijven) vervangen. Grote populariteit genoot ook de *Uytbreijding over De Psalmen des Propheten Davids* van D.R. Camphuysen. ME IV, 226; P. Visser, *Het lied dat nooit*

gemeente.²³ Maar in deeze, van mijn laatste dienst viel het voor, datmen om de kosten van de gemeentens, der buijten steeden, vernietigde, de gemeene sociëteijts bijeenkomsten jaarlijks,²⁴ wel seer tegens mijn sin, en tegens mijn ernstige protestation. Ik was van sentiment, men moet het geen niet wel bevonden word, verbeeteren; bouwen, maar niet breeken, en een kragtige beurs formeeren, en een *Seminarium* opregten, en alzoo onse gemeentens, hier te lande samen binden, en in staat maken, datter voorraad komt, om geleerde mannen te queeken tot deftige leeraarts voor zoo een aanzienlijke gemeente. En indient wel aangelegt word, zou wel kort soo een rijke fons opgeschooten worden, en door legaten, donatien, als andersins, gesaamt, datter overvloed van voorraad, tot zo nut, en noodzakelijk werck, want de gereetheijt,²⁵ van onze broederschap, heb ik gezien, doen ons weeshuys wier opgeregt.²⁶ 't Manqueert in Amsterd[a]m in onze waarde gemeente, aan geen liefde, nog aen geen magt nog vermogen [5°] als't maar wel ondernomen word. En salder wel iemand gevonden worden, die zal zeggen dat deeze zaak, niet opt hoogste noodzakelijk is? Ik zegge dit te meer, offer nog, 't eeniger tijd van mijn kinderen of kints kinderen waren, om dit, op onze alder heijlsaamste gronden te opperen.

A° 1696. in septemb°. rijdsen ik na hamburg, met mijn dogter Anna roet[er]s²⁷ en mijn soon Abrah[a]m M. die daar den bruijdgom wierd, en troude met Catarina Outerloo, en mijn dogter AR, en ik [kwamen] in Xb²⁸ weer in Amsterdam.

A°. 1706. verkreegen mijn soons pieter en Arent M hun octroij tot een zeepsiederij in Amersf[oor]t alwaar zij haar dan metter woon ter needer stelde.

A°. 1709. mijn huijshouding, in Amsterd[a]m opgebrooken hebbende ben ik metter

verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes (Den Ijp, 1988) 33. Hierover binnenkort uitvoeriger in: P. Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn & W. Heijting (eds.), *Psalmzingen in de Nederlanden* (1991).

²³ Christoffel van de Walle (overl. 1711) werd in 1683 tot leraar benoemd; dit vond dus ook 'doen' plaats, in Van der Meersch' eerste zittingsperiode. Zie ME IV, 879.

²⁴ Bedoeld is vermoedelijk de Zuidhollandsche Sociëteit, opgericht in 1675, die echter in 1694 al weer werd opgeheven, wat verband hield met de door Galenus Abrahamsz opgezette predikantsopleiding. Zie ook het vervolg van Van der Meersch' verklaring. Volgens ME IV, 1041, nam Amsterdam hieraan niet deel; wel aan de bijeenkomsten van de Rijper Sociëteit, waar vanaf 1693 tot 1798 ook de leraren eenmaal per jaar vergaderden. ME IV, 335. Uitvoeriger over de voorgeschiedenis van het seminarium: W.J. Kühler, 'De oprichting van de Kweekschool in 1735' in: *Doopsgezinde Bijdragen* 55(1918) 49-56.

²⁵ *bereidheid*.

²⁶ In reactie op de oprichting van het weeshuis der collegianten, de 'Orangie-appel' in 1675, hadden de Amsterdamse Lammisten in 1677 een eigen weeshuis gesticht aan de Prinsengracht. ME I, 107.

²⁷ Zie voor de familie Roeters: ME IV, 351-52.

²⁸ *december*.

woon gegaan, op de hofsteede genaamt hofsloot aande Hoogebirk bij soest, met mijn dogter de weduwe van david roeters, en daar seeven jaar stil en aandachtig versleeten, tot -

A°. 1716 als wanneer die hofsteede verkogt wierd, en alzo is mijn pelgrimage, en vreemdelingschap in deze weerelt, dus verre ten Eijnde Geloopen zijnde nu A°. 1721.

Welaan! *mijn dierbare soon! mijn jongste spruijtje*, u grootvaders naam genoot; gij die uE. groot vader noijt met onderscheijdt²⁹ gekent hebt. Ik ben in mijn gemoet opgewekt, en door teedere liefde bewoogen om dit eenvoudig verhaal, ende loop mijns korte leeven! en waar op de *Hoope* van het EEUwige aanstaande leeven, bij mijn heere, en bij mijn vroom *godsallige voorouderen*, in mijn gefondeert is, aan uE. naa te laten, tegens dat gij door rijpheit van jaaren, en brave opvoeding, volgens u goeden inborst, een weezenlijke bevassing van uE. grootvaders teedere liefde, om van zijn raad te profiteeren, en uE. levensloop in deeze wisselvallige woestijne, in zeegeninge wel te beginnen. Op dat het midden van u daagen, en het eijnde van u jaren, met de kroone der heerlijkheit mogen eijndigen, en alzo inde liefde godts, in vrede uwe oogen sluijten. amen.

[6^r] Ik heb u meenigmaal, soo teeder, en nog zo jong op mijn schoot genoomen, om met al mijn vermoogen, op uE. jonge eigenschappen, op u oogen, op u liniamenten,³⁰ ja op alle u bewegingen te letten, en mij altijd verbeeld [dat] seer goedaardige eigenschappen, bij een wakkere geest in u resideerde.³¹ Ach gaave god! dat mijn liefde, mijn verbeelding, en mijn hoop dat gezeegende eijnde berijkte, om door geenderlij verkeerde voorbeelden, afgetrokken te worden.

Veelerleij verandering en wisselvalligheeden ontmoeten ons in dit leeven maar Deucht, oefening, en geleertheit duurt eeuwig.

En veele weegen zijnder, om de woestijne deser weerelt te passeeren, eermen die gezeegende weg der tijdelijke, en eeuwige welstant, met een behoudelijk gezig wel bewandelt. Een verkeerde opvoeding, bederft den geheelen loop des leevens; de gezelschappen vervoeren; dwaaze verkiesingen maken dit leeven ongelukkig. Deese, en veel meer consideratien, bewogen mij, om mijn seer dierbare kinderen, van jongs af zo veel mogelijk een teedere gemoedelijkheid in te planten met heijlzame lessen, en spreuken, in te prenten, en van buijten te leeren; Jaa zelfs uw. neefje, ook mijn, en uw naamgenoot.³²

Het gevaar van de Negotie, en de wisselvalligheeden, wekte mij op om hem ook al vroeg, een gemoedelijke indruk te geeven; dus bij hem zijnde, doen hij nog geen 7 jaar oudt was, jaa doen hij nog niet kost leezen, leerden ik hem buijtent school,

²⁹ *bewust*; Van der Meersch zou pas zeven jaar nadien komen te overlijden; kleinzoon Abraham zal hem zich dus zeker nog hebben kunnen herinneren.

³⁰ *lichaamstrekken; gestalte*.

³¹ Getuige de latere levensloop van Abraham jr. heeft de grootvader hier van scherp observatievermogen blijk gegeven.

³² Abraham Jansz. [?] van der Meersch.

leezen, en schrijven. Ik bevond in hem een goedwillige hoedanigheid, en veel goede eigenschappen, en een seer groote memorie: want toen hij tusschen de 7 en 8 jaar oudt was doen leerden ik hem wonderlijk kort, prompt, en vast, van buiten ond'. andere een seer aandagtig latijns gebed, het voortreffelijk gedicht van C. brand *een Kristen in zijn kamer*, heel uijt, en volkomen perfect;³³ meer als 40 seer aandagtige, opwekkende, en zielroerende gedichten, zoo van Luijcken, uijt het boekje van *Jesus ende Zielen Vonken der Liefde Jesu*,³⁴ ook uijt de *Goddelycke aandachten* van serrarius,³⁵ en andere

Beginnende als volgt,

[6']

*O. Deus in Coelis
mijn ziel gewoon int wild te rennen,
wie zucht tot wijsheijt heeft,
gekruijst gedult vind nergens stee,
het dun gezaaijt gestarnt,
sluijt voor begeert u graag gezigt*³⁶
Nu volgt van Luijken:³⁷
*keer weer, keer weer, O, afgewecke ziele,
doen ik des weerelts heul verloor,
sagtmoedigheijt, soo breed, en hoog te
roemen,
wanneer den hemel geeft zijn zeegen,
wie in het paradijs wil woonen,*

*Neen soetste Jesus bron der liefde en
vrindlikheijt,
ach neen, ik laat u niet ach neen,
een kusje van uw soete mond,
den hoogen hemel is u troon,
hoe minder troost aan alle dingen,
schoon alle dingen samen swoeren,
een ander zeegelt met zijn ringe,
O! schepper van het lieve broot,
wie vraagt wat mij beweegt,
Nog uijt Goddelijcke aandachten,*³⁸
*eij mej hoe lange Heer, hoe lange sal ick och,
eij mij wat grouzaam nacht,*

³³ In Kasper Brandt, *Poëzy* (Amsterdam, 1701) 63. Het gedicht telt maar liefst 146 regels. *BLGNP* II, 92-93.

³⁴ Jan Luyken, *Jezus en de Ziel. Een Geestelijcke Spiegel voor 't gemoed* (Amsterdam, 1678; menigmaal herdrukt) en *Voncken Der Liefde Jesu Van het Godtbegeerende Zielenvuur* (Amsterdam, 1687). Het betreft in beide gevallen emblematische boekjes van mystiek, Boehmistisch gehalte. Zie P. van Eeghen en J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Caspar Luyken* (Amsterdam, 1905) resp. nrs. 6 en 124; J. Landwehr, *Emblem and Fable Books Printed in the Low Countries 1542-1813. A Bibliography* (Utrecht, 1988) nrs. 471 en 485.

³⁵ Petrus Serrarius (zie noot 12), *Goddelycke Aendachten ofte Vlammeende begeerten eens Boetvaerdige geheylighd en LiefRijcke Ziele* (Amsterdam, [1653]). Het is een mystieke bewerking van de *Pia Desideria* van Herman Hugo. Hierover: Van der Wall, *Petrus Serrarius*, 137-48.

³⁶ Deze zes liederen stammen uit andere bundels die niet thuis gebracht konden worden.

³⁷ De volgende opsomming van Luyken-teksten stamt overigens alleen uit diens *Jesus en de Ziel* (tweede druk Amsterdam, 1680) resp. A4' (de 'voor-zangh'), 22, 26, 30, 33, 34, 42, 54, 58, 64, 72, 76, 100, 108, 112, 118, 125, 142, 150, 154, 158 en 166. Het een na laatste lied 'O! schepper' komt daarin niet voor.

³⁸ Serrarius, *Goddelycke Aandachten*, resp. 78, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 56, 66 en 68.

*ach vriendelijk aangezigt des heeren,
O! vorst vant eeuwig duijster rijk,
al heeft een duijsternis, door list en twist,
al ben ik moede, en mat geroeijt,
al schijn ik voor de weerelt doodt
toen't zaatje sturf in s' aardrijks schoot,
den ouden mens dat groove beest,
hoe topt de ziel en soekt met vlijdt te
rusten,
ik zag de weerelt breed en wijdt.*

*ach nu bevind ik heer,
toon [nu] uwe meester stuk,
ach Heere houd wat stil,
als men het recht bezieet, hou louter en hoe fijn
so is dan dit mijn lot
maar doen ik alle ding nu was voorbij gegaan
gij maagden rijen van deucht, en
komt onderstut mijn ziel.
Noch veele, uyt kamphuijsen, schriftuer
plaatzen, psalmen en anders. etc.*

ook int latijn de declinationes, de substantivaes,³⁹ en al de spreuken onder *Deum Cole*,⁴⁰ etc. ten Eijnde dat hij geleyd zou worden in een sagte gemoedelijke eigenschap, en verder om hem te doen opklimmen, (soo mijn raad mag gelden) tot de hoogste trap van studie [7^e] eerst tot proponent, en, waart mogelijk tot een braaf leeraar, van onze *Doopsgesinde weereloose beleijdenis*, en *gemeente*. Daar toe *helpe en geeve God, den vader der liefde*, zijn dierbare zeegen, op dat hij door dwaaze verkiesing, niet mag afgetrokken worden.

Maar gij, mijn Braave soon! gij die deeze lessen van uw seer geliefde grootvader zult moeten missen; mijn gebeden heffe ik op tot den vader des leevens, dat hij uw, onder zijne heijlige vleugelen bestraale met soodanige gaaven en bequaamheeden, die uw. ook, hiertoe vorderen, en bequaam maken, tot uw tijdelijk, en EEUwig welzijn. Amen.

Uw. jong, en aangenaam weezen, en vroege goede Eigenschappen belooven mij geen minder succes van natuurlijcke gaaven, en zoo hoope, en wensch ik dat uE. waarde vader, u ook, inder tijt sal bevinden, om uw hiertoe kragtig te ondersteunen. Want, gelijk gezegt, de negotie is wisselvallig, en men blijft, in zijn geheele leevens loop, met de schaarsheijt worstelen, daar ter contrarij, een deftig leeraar, die soo wel voorbeeldelijk in Cristelijke zeeden leert, als in wel geoeffende predication, die verkrijgt, een wenschelijcke bezitting, en ruste des gemoets (ik spreek van leeraar der *Doopsgesinde*) in tweederlijc opzigten, soo voort tijdelijcke, als ten principale voort EEUwige.

Voort tijdelijcke, zoo ist voor een jongman van een goet oordeel, van goede studie, en geleertheijt, en voor al van een voorbeeldelijk stichtelijk leeven, vast

³⁹ Onderdelen van de latijnse grammatica: de verbuigingen en de zelfstandige naamwoorden betreffend.

⁴⁰ Welke (Latijnse gebeds-?) teksten en spreuken met *Deum cole* (Aanbid God) werden aangeduid, is ons niet gebleken.

staande op de gronden van de *Doopsgesinde* leere ten opzigt van den bejaarden Doop.
de weerloosheid, en
geen EEden te sweeren.

[7^v] Ik zegge, voor zo een braaf jongman dan, als hij de scholen gepasseert is, aanstonts zijn studie, onder een remonstrants professor (so lang bij ons geen bequaam *Seminarium*⁴¹ is aangesteld) voortzetten met alle vlijdt, tot dat hij als proponent word aangesteld, voor af een litmaat van onze doopsgesinde gemeente geworden zijnde, in amsterdam, nergens anders; daar wonen mijn vrienden, en daar, en over al, bij onze gemeentens, zijn braave leeraarts gebrek, en is aanstonts voor zo een welgesteld proponent, een goed beroep te bekomen, en bisonder als imants deuchden blinken, als een licht op een kandelaar, nergens soo goede gefondeerden hoop, van een goedt succes als bij de doopsgezinde in Amsterdam. Want al[s]men inclineert⁴² (in soo een staat zijnde) tot een braaf huwelijk, nergens beter, nog meerder occage:⁴³ de menigvuldige exempelen hebben geleert datmen bij veele zo een huwelijk estimeert,⁴⁴ boven dat van een koopman, zelfs met meerder middelen. Considererende datmen vant inkomen fatzoenlijk bestaan, of veel licht nog overhouden [kan], en dattet kapitaal in weezen blijft voor de kinderen, etc.

Ik zal hier bij voegen, dat gij mijn waarde soons soon mijn jongste naamgenoot, niet alleen zult hebben, de goede, en sagte onderwijzinge van uE. waarde vader, ende beminnelijke inborst van uE. leergierige, en seer geliefde moeder, maar ook zult gij door de oeffening van u seer Deuchtminnende oom pieter van der meersch (die de HEERE noch lange in gesontheit gelieve te spaaren) veel profiteeren, dat uw kragtig kan opwekken, en groote aanleijding geeven.

[8^r] En alchoon ik tegens, de beleidenis der Remonstranten, niets tegen hadde (gelijk ik in die drie alder gewigtigste poincten grootelijks hebbe) soo isser dog bij hun swaarijck tot een beroep te komen op een fatzoenelijcke plaats, en maar op een soober tractamentje, met kleene occage tot een deftig huwelijk te kennen geraaken.

Soo blijktt dan klaar dat door het tijdelijke een veel beeter fortuijn te maken is, onder de doopsgezinde als onder de Remonstranten, en belangende, ten opzichte van het EEUwige.

'Tis indisputabel dat die beleidenis de Beste is, diet naaste overeenkomst heeft mettet voorbeeld van onzen Saligmaker.

- i. Hoe Heijlzaam, en behoudelijk, onder de menschelijke societeijt is de leere, en het leeven, van altijt in waarheijt te wandelen, en sonder EEden te sweeren?

⁴¹ Dat zou pas in 1735 worden opgericht. Hierover: J. Brüsewitz, "Tot de aankweek van leeraren". De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811', *Doopsgesinde Bijdragen* 11(1985) 11-43. Zie eerder noot 24.

⁴² *neigt tot, voornemens heeft.*

⁴³ *gelegenheid.*

⁴⁴ *hoger acht, waardeert.*

- ii. Alwaar Christus eigenschap, een Weezentlijke gestalte gekreegen heeft, hoe verre is zoo een mensch, van uijterlijke waapenen? of gewelt met gewelt te keeren?
- iii. En ten laatsten: waar vindmen int geheele Euangelium off brieven der Apostelen, eenig gebod, of exempel van jong gebooren kindertjes te doopen?

Van welcke drie hooftzaaken, der *doopsesinde*, ik in gevolg eenig breeder vertoog, en klaare bewijzen hoope bij te brengen.

Dit te samen dan, mijn seer waarde Soon, sal uE. zoo ik hoope, beweegen, met lust, en liefde, om u te bevljigten, deze behoudelijke weg, dit smalle pad des deuchts, in te slaan, en te verkiesen, om in plaats van de kommerlijke, en wankelbare negotie, de studie met vleijdt te omhelzen.

[8^v] Doch, wijlmen onmogelijk niet kan voorsien wat gevallen in 16, 18, a 20 jaar uE. onder de studie kennen ontmoeten, om een deftig predikant of leeraar te worden, zo in lighamelijke gezontheit, toeval van uijtspraak, memorie, als andersins, zoo zal dog altijd, de studie, en geleertheit, en deucht, een schat in u gemoet blijven, en een sieraat in uw geheele leeven, tot een eeuwig durent voordeel.

En bij aldien *Goodes zeegen* continueert, bij uE. vaders, en uE. ooms zeepziederij, zo sal die weg dan nog open blijven, om de successie daar van te behouden, en ook nog, om door goede studie en oeffening gepromoveert te kenne worden tot doctor *Medici*. etc.

Ondertussen overdenkende dat den Apostel zegt. 1 Thimo. 4 v^s 7,8. *Oeffent u zelven tot godzaligheijt, want de lichamelijcke oeffening is tot wijnich nut, maar de godzaligheijt, is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen ende des toekomende leevens.*

Tis egter seeker dat geen staat in deeze tegenwoordige weerelt volmaakt is, want elk heeft zijn weederwaardigheeden. Een koopman, is gedurig omzet, en belaaen, en beezig, in slommer van de tijdelijke zaaken; en daar en teegen, een aandachtig leeraar in de oeffening van Hemelsche zaaken, die ten minsten, met aandacht, aan gedaan⁴⁵ zijn, en soo een braaf gemoet gestadig naa booven Trekken.

[9^r] *En gelijk Camphuijsen zegt,*⁴⁶
O! lag het hart van die naa't aardsche loopen
voor uw oogen open,
gij vond daar in, gij vond daar in

⁴⁵ Lees: *aangenaam* [?].

⁴⁶ Geciteerd worden de 6e t/m 10e regel van het eerste en het tweede couplet van 'Wankelbare Zielen' van Dirk Raphaëlsz. Camphuysen, *Stichtelyke Rymen, Om te lezen ofte zingen* (Amsterdam, 1685; 20e druk) 347. Zie voor de bibliografie tot 1700: H.G. van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreeden zijn. Dirk Rafaëlsz Camphuysen en de Contraremonstranten. Een biografie* (Meppel, 1967) 242-48.

geschreeven
 lastig is ons, lastig is ons, lastig is ons, leeven.
 wederom
 O! lag het hart van die Godts weg betreden
 voor uw opgesneeden
 gij vond daar in, gij vond daar in
 geschreeven
 lustig is ons, lustig is ons, lustig is ons leeven.

[9^v]

Korte Bedenkinge
 aan gaande
 Het Sweeren van Eeden
 De doop der Beijaarde, en
 De weer-loosheijt.

Naardemaal dan volgens het Euangelium van alle Christgeloovige, een afgescheijdder, en heijliger beleving wordt geEijst, soo word niet alleen het valschen en ijdel sweeren verboden, maar int geheel, het sweeren van alle EEeden, gemerkt, alle EEeden bij defect, of gebrek van menschen, die de waarheijt niet spreken inde weerelt gekomen zijn; en dat door die geene welker jaa, jaa, en neen, neen is, Die de Waarheijt van harten spreken. Hoedanigen volck de Christenen, volgens Eijtsch van hunnen leere moeten zijn, geen hooger betuijging ofte Eeden van nooden zijn, gelijk in gevolg word beweesen.

[10^r]

*Voor aff eenige vreemde Aenmerkingen overt
 EED-sweeren, bij eenige der oude voormaals
 gebruikelijk, en door Salomon van Til, professor
 tot Dordrecht, aangeteekent.*⁴⁷ Dit volgende:

Onder de Jooden, zegt hij, waaren verscheijde voorschriften van sweeren, bijden *Korban*,⁴⁸ en bij *Amen*, dat zo veel, als bij de waarheijd is. Onder de *Heijdenen* bij keur van *Gooden*. Gelijk de *Christenen* onder de *Roomse-kerck* bij *Christus* en het *Euangelium* hebben geswooren, deden het de Jooden bij de wet, bij den hemel, bij

⁴⁷ Salomon van Til (1643-1713); predikant te Dordrecht, hoogleraar in de gewijde geschiedenis en letterkunde aan de Illustere School aldaar (1683-1702) en vervolgens aan de Universiteit te Leiden. B. Glasius, *Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden* ('s-Hertogenbosch, 1856) III, 431-37. Uit welke van de vele tientallen geschriften van Van Til Van der Meersch deze passage heeft geciteerd, kon niet worden nagegaan; uit diens *Voorhof der Heidenen voor alle geloovigen geoopent* (Amsterdam, 1694; met een *Vervolg* in 1696) lijkt het in ieder geval niet te stammen.

⁴⁸ Uit het Hebreeuws: *gave, offer*.

de aarde, bij Jerusalem of het goudt vanden Tempel, bij de Altaren, bij hunne hoofden, bij hunne baarden; andere volcken swoeren bij de Son, bij de hoofdstoffen, bij de overleedene, en der zelve schimmen, bij de Ziele der voorouders, bij den vorst, bij zijn hoofd, bij zijn troon, bij zijn spies, en wapenen, en bij de krijgs-veendels. Anderen deden EEden bij den bergh, jaa bij look, ⁴⁹ajuijn, bij kool, bij kappers, ⁵⁰bij den gans, bij de hondt, bij den bock, bij het viertal, bij al wat lief was, bij huid en hair, bij gijten, en harten, ⁵¹bij ijzere munt, en eijndelijk bijt hoofd van Lucas, etc.

De manier op welcke men swoer, was met het opsteeken van vingeren, of de geheele handt, ook wel van beide, sommige leijden de handt op hunnen Deije, op hun borst, op het Euangelij, of op den bijbel, sommige hielden het mis boeck inde twee handen, of raakte den altaar aan.

[10^r] Sommige namen bij het doen vanden EEd seeven getuijgen. In verbondts eeden gingen de wederzijdse verbontsmakers midden door opgesneedene dieren, off gebruijken nog andere omstandigheeden, uijt de oude geschicht boeken kennelijk.

Bij Apol swoeren de Heijdenen met het aanraken van een lauwer tak. De Sjrakusers swoeren bij brandende wassekaarssen, ende Yslanders, vatten een seekeren ring aan.

Onder de verscheijde wijze van EEd-doen, wel eer bij de friesen gebruikelijk was (naar het verhaal van *Siccama*, ⁵²een der selver, die[n] in het oudt friesch recht met deze friessche woorden beschreeven staat: *Dit is dio riuchte boedel eed die da jena swarra schil der kamer en kafen warada, ho aeg hij op tho nimen mit siner Winstera hand, siner Winstera hara ende der op tho lidsena tweek fingers mit sina fora hand, en swarra dan.*

'Twelk int hollandts beteekent: dit is de rechte boedel-EEd, van imand, die in een sterfhuys, de kamers, en sleutels bewaart, hij neeme met de lincker hand, zijn lincker hoofd-hair op, en legge daar op 2 vingeren van zijn rechte hand - en so sweere hij. Waar van daan, onder hen luijden een oudt spreekwoord is: *Datmen dan eerst een fries mag gelooven als hij aan zijn hair vat.*

[11^r] Wie weet, of dat vande hollanders niet de zelve oorspronk heeft, als zij zeggen ondert rouwe volck.

Ik geloove niemand, dan die ruijg inde hand is.

Vorsten swoeren bij hunne Rijk-staf, of uijt-getoogen swaart, andere wederom

⁴⁹ ui of uien.

⁵⁰ Algemeen: *bloemknoppen van de Capparis spinosa* (Z. Europa), die ingelegd in zout (of zout en azijn) als specerij dienden; ook wel: (gedroogde) knopjes van de brem.

⁵¹ herten.

⁵² Sibrandus (Sybren) Siccama (ca. 1570-1622), advocaat en secretaris te Hasselt en Bolsward; gaf de *Lex Frisionum* (Franeker, 1617) uit, die waarschijnlijk opgesteld is op de rijksdag te Aken (802-803). *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam/Brussel, 1958) 451 en 583.

anders, naar 'slands gebruijk, en wetten.

De plaatzen daar de plechtelijke eeden plagten te geschieden, waren behalven onder den blaauwen hemel, altaren, graaven van martelaars, kercken, poelen, en water bronnen. Bij de *Atheniensers*, deet-men het voor seekeren steen op de marckt. Den tijd daartoe bestemt was voornamentlijk nieuwe jaarsdag, ent mogt geensins op sondagen of heijlige daagen gedaan worden; maar veel hieldmen van de geenen die smorgens nuchteren, swoeren.

Het laatste⁵³ is van een vertooning van de swaare straffen der overtreeders, etc. van die oude EED-Sweerders.

Dus Sietmen Hoe Dwaas de
menschen haar hebben op
gehouden
maar

[11^r] De mondt der Waarheid onsen Hemel-
schen leeraar, en Zalig-maker die spreekt klaar
hoe de zijne in waarheit moeten spreken,
bij Matth. Cap^l. 5. v^s. 33 tot 38.

Wederom hebt gij gehoord dat vanden ouden gezegt is, gij en zult den eed niet breeken, maar gij zult den HEERE uwe EEden houden. *Maar Ik zegge u sweert ganschelijk niet*, noch bijden hemel om dat hij is de *Throon Godes*, noch bij de aarde, om dat zij is de voetbanck zijner voeten, noch bij Jerusalem, om dat zij is de stad des grooten konings, noch bij u hoeft en zult gij niet sweeren, om dat gij niet een hair en kond wit ofte swart maken, *maar laat zijn uw woord Jaa, Jaa; neen, neen. Wat boven deze is:*
dat is, uijt den Boozen.

Ongelukkige die haar van deeze klare
leere afgeeven, tot den *Boosen*.

En den Apostel Jacobus spreekt aldus Cap^l. 5 v^s. 12. *Dog voor alle dingen* mijne broeders en sweert niet, noch bij den *Hemel*, noch de aarde, noch eenige anderen eedt, maar uw jaa zij jaa, ende het neen, neen, opdat gij in geen oordeel en valt.

Wie isser die deese klare woorden durft verdraijen?

Vande

[12^r] *Soodanige Navolgers Christi*, waaren
de oude, zoo genaamde, Waldensen.

Die A^o. 1120 al seer tal rijk waren, en doen met haar deftige schriften, haare geloofs beleydenisse kloekmoedig tegens de roomse vervolgers, int licht gaaven, accordeerende met de tegenwoordige *Doopsgeinde* soo int

⁵³ Bedoeld is: het laatste deel van Van Tils verhandeling.

Doopen der Bejaarde, op hun beleijdenis;
 geen EEDEN te sweeren,
 EEN weerloos leeven, etc.

Gelijk als Thileman J. van Bracht, in zijn bloedig toneel *Der Doopsgesinde*, met klare bewijzen aantoot. Waar van ik deeze Wijnige Noteere.⁵⁴

pag. 304 zegt hij aldus, *de Waldensen*, doopen geen kinderen, en houden niet met allen van des Heeren lichaam int sacrament, etc. Deeze voeren een seer Cristelijcke, en ongeveruwde⁵⁵ Wandeling, en roepen geen heiligen, of creatueren aan, maar alleen *God*, ende en *sweeren niet, in allen manieren*, Ja agtent voor een Cristen onbehoorlijk. Hebben ook geen beelden, ende en buigen haar niet tegen haar, ende en biddense ook niet aan. Men sal het sacrament niet aanbidden, maar Christum, aan de rechter handt zijns Vaders, ende *God in den Geest*, ende *waarheijt*. Zij en leijden geen beedelaar onder haar, maar helpen, en raaden malkander Broederlijck.

[12^r] Pag. 311 De Waldensen verdedigen dat men om geenderlij oorzaak mag sweere. Wat verder:

dat ijdere *EEd-sweeren doot sonde was* zeggende Matt. 5:

Gij en zult voor alle dingen niet sweeren, maar woorden zullen zijn, jaa dat jaa is; neen dat neen is. etc.

wederom

Zij seggen dat de christenen allerlij *EEd-sweeren verboden* is, zoo dattet nergens geoorloft en zij te sweeren, selfs niet voor den Rechter, als hij iemand daar toe dwingt, om de waarheijt getuijgenis te geeven. etc.

pag. 313 *Reinerus*, die tegen de Waldensen, geschreeven heeft, geeft egter van haar (soo de Jesuiten in haren druk bekennen) dit getuijgenis, Cap. 2 Ingolstadedition pag. 54.⁵⁶ Onder alle secten die geweest zijn, en nog zijn, en isser geen schadelijcker voor de kercke (versta de papiste) als de secte der Lijoniste (soo noomdense de Waldenzen, omdat waldo van lion was) en dat om 3 oorzaaken.

1. om datze is de alderoudste, want sommige zeggen datze geduurt heeft van de tijden Sijlvest[r]i, andre zeggen (NB) *van de tijden der Apostelen*.
2. om datze generaelder (dat is *wijder uijtgebrijd* is) als de andere secten, want daar en is geen landt, daar deeze secten niet en word gevonden.
3. om dat in plaatze daar alle andere secten door haar grouwelijcke lasteringen tegen

⁵⁴ Van der Meersch citeert uit de tweede druk van T.J. van Braght, *Het Bloedig Tooneel, Of Martelaers Spiegel der Doopsgesinde Of Weereloose Christenen* (Amsterdam, 1685). Zie over de Waldenzen-mythe eerder noot 3. Zie voor Van Braght S.L. Verheus' inleiding op de facsimile-uitgave van *Het Bloedigh Tooneel* (Amsterdam, 1985); MEI, 400-01; BLGNP III, 55-56.

⁵⁵ Letterlijk: *ongeverfd*; hier: *eenvoudig, zonder opsmuk*.

⁵⁶ Van der Meersch neemt de bronverwijzing van Van Braght letterlijk over, zij het dat daar 'Cap. S' in plaats van 'Cap. 2' wordt opgegeven.

God, de menschen dieze hooren, een walginge van haar gevoelen maken; deeze secte daar en teegen eenen grooten schijn, der godzaligheid heeft, om datze voor de menschen *godzaliglijk leeven*, ende alle dingen van Godt te recht Gelooven, ende van alle de twaalf artijckelen des Geloofs, wel gevoelen. [13^r] Voor waar een deftig getuigenis, zelfs van haar grootste vervolgers, maar alleen de roomsche kerke, en de geestelijkheid lasteren, waar in de ongeleerde, haar ligtveerdig geloove geeven, etc. Ik moet hier nog bij voegen dat de EErweerdigen professor Philippus van Limburg, noteert in zijn historie der inquisitie,⁵⁷ hoe hem ter hand was gekomen, een seer oudt Aucteniecq afschrift, al van A°. 1300 vande Waldensen, hunne gevoelens zoo weegens 't *EEd-sweeren, den Doop der bejaarden, ende weerloosheid*. So geeft hij van haar dit merckwaardige getuigenis: int bisonder schijnen de Waldensen menschen geweest te zijn, van een, eenvoudiger leeven, en indien hunne leerstukken *Wel*, en sonder *Vooroordeel* onderzocht worden, so schijnen zij, onder alle gedeeltheeden der Christenen die heeden daags gevonden worden, met geene der zelve grooter overeenkoming te hebben, als met die, de welke *Mennonieten* genaamt worden. Deeze *Waldensen* die al in de EEuwe van 1100 word gewag gemaakt, beweerde (NB) Dat zij auctentique bewijzen hadden, van haar afkomst, en gevolg van *Christus* tijd, etc.

Tot welke Waldensen zich ook voegde een *Rooms* priester genaamt Menno Simons A°. 1536. overtuijgt zijnde van haar waarheijt, en doen van hem de Naam van *mennonieten* hebben gekreegen.⁵⁸

Onder de algemeene Beleijdenisse der weerlooze Doopsgezinden vinden wij weegens het EEd-sweeren, onder een van de oudste, deeze aantekening,⁵⁹ als volgt,

Om een zaak die in haar zelve goed, ende waaragtig was te bevestigen is de vaderen des ouden Testaments, toegelaten ende geoorloft geweest, eenen EEd-te doen, bij de naame Godts. Maar de Soone [13^v] Des leevendige Godts, den koning

⁵⁷ Ph. van Limborch (1633-1712; gerenommeerd remonstrants hoogleraar in de theologie), *Historia inquisitionis ... ab anno 1307 ad annum 1323* (Amsterdam, 1692); zie P.J. Barnouw, *Philippus van Limborch* (Den Haag, 1963) 34, 44-48. De volgende passage is letterlijk ontleend (met weglating van de oorspronkelijke latijnse tekst) aan Galenus Abrahamsz, *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamd Worden* (Amsterdam, 1699) 25-27. Naar dezelfde passage wordt ook verwezen door A. van Eeghem, *De Christelyke Godgeleerdheid ... Uitgegeeven door G. de Wind* (Middelburg/Vlissingen, 1711) 583.

⁵⁸ Zie ook Abrahamsz, *Verdediging*, 29. Opmerkelijk is dat Galenus meedeelt dat er vele Waldenzen naar Wallonië waren uitgeweken en vervolgens in de Noordelijke Nederlanden terechtkwamen: 'gelijk dan nog by onse tijden, binnen *Leiden*, in de Walsche Tale, onder die van onse gesintheit, is gepredikt'. Lag daar een deel van de markt voor de Franse vertalingen van de werken van Menno en Dirk Philipsz?

⁵⁹ Zeer waarschijnlijk werd geciteerd uit de belijdenissen bij Van Braght, en wel uit de tekst van het *Olyftacxken* uit 1627, p. B6^v.

ende wetgever des nieuwen Testaments, aan wiens gebod wij (door een stemme van God uijt den Hemel verplicht, ende verbonden zijn) die heeft de Christenen, alle EEd-sweeren verboden, gelijk ook doet den Apostel jacobus; daarom

De geloovigen des nieuwen Testaments, het EEd-sweeren
ongeoorloft is.

Het welk naderhand in andere Beleijdenissen breeder aangewezen word.

Den Oudvader justinus⁶⁰

zegt

Dat de Christenen, in zijn tijd, gants niet sweeren.

en Chrisostomus⁶¹

Het is gants onbetaemlijk te sweeren,
of een ander tot sweeren te noodzaaken.

en Eusebius⁶² zegt

Dateenen Basilides (tijd-genoot van Origines⁶³) tot sweeren gedwongen zijnde, zeijde,

Dat hij geheelijk niet sweeren mogt dewijl hij

EEn Christen was.⁶⁴

een ander in laater tijd,

Derhalven word hier gantschelijk niet te sweeren, als iets grooter, en heijliger gestelt, tegen het geen voorgegaan was, dat is tegen den EEdhouden, als of Christus zeijde:

alhoewel gij voorgenoomen hebt, te doen, 'tgeen gij belooft,

soo sweert eeven wel niet.

⁶⁰ Justinus Martyr (ca. 100/10-167). De nu volgende passage met citaten van Justinus, Eusebius en Grotius zijn rechtstreeks ontleend aan Abrahamsz, *Verdédiging*, 114-15. Zie tevens Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 582.

⁶¹ Johannes Chrysostomus (ca. 347-402). Zie noot 60.

⁶² Eusebius Pamphilus Caesariensis (ca. 260-ca. 340). Zie noot 60. Eusebius' *Historia Ecclesiastica* was een gezaghebbende bron. Kleinzoon Abraham jr. zou er in 1748/49 een nieuwe vertaling van bezorgen. Zie *BLGNP* III, 262-63.

⁶³ Basilides (ca. 125), gnosticus; Origenes (ca. 185-254), godgeleerde te Alexandrië en Caesarea.

⁶⁴ Zie noot 60. Dit is een veel verspreide geschiedenis die o.a. voorkomt in P.J. Twisck, *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* (Hoorn, 1619) 55b, en Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 583.

[14^r]Grotius zegt⁶⁵

De lichtveerdigheijt en onbestandigheijt[t] der menschen hebben 't wantrouwen voort gebracht, en daar toe met den EEd te doen hulp middel gezogt.

*Basilius Magnus*⁶⁶ zegt

De EEden zijn uijtwerkzelen vande sonde.

*Ambrosius*⁶⁷ zegt

Den EEd is alleenlijk een Toegeeflijkheijt van weegen het gebrek.

*Chrisostomus*⁶⁸ zegt

den EEd, is ingetreedten, toen het quaad toenam; toen de menschen met hun bedrog, te voorschijn quamen; toen alle grontvesten, om ver-geworpen waren. Den Eed heeft zijn Oorspronk, uijt het gebrek der Waarheijt genomen.

Behalven de voorgedagte schrijvers, zijn er nog veele andere die deeze, en diergelijcke zaaken getuijgen, maar wat hoeft men getuijgenisse, daar de klaarblijkelheijt der zaake zelve spreekt. Want gelijk Chrisostomus nog zegt, en andere, *wie sal imand tot een EEd-dwingen van welke hij sekerlijk overeed is dat hij in zijn woorden een afkeer van de leugen heeft.*

[14^v]R. Bercklaij⁶⁹ zegt,

⁶⁵ Hugo de Groot of Grotius (1583-1645), befaamd rechtsgeleerde, theoloog, filoloog, historicus, literator en staatsman. Het voorafgaande citaat is afkomstig uit De Groots commentaar op Mattheüs 5:35; zie boven noot 60. Het vervolg is mogelijk ontleend aan Grotius' Nederlandse vertaling van *De Jure Belli ac Pacis: Van't Regt des Oorlogs en Vredes* (ed. Amsterdam, 1705 [?]). De Groot is in deze kringen een gezaghebbende autoriteit. Diverse verwijzingen naar hem vinden we bij Van Eeghem, E.A. Dooregeest, *Onderwysinge in de Christelyke Leere na de Belydenissen der Doopsgezinden* (Amsterdam, 1692) en K. Toornburg, *Schriftuurlijke Verhandelingh Tegens het Eed-weeren, En voor de Wraak en Weerloose Lydsaemheyt* (Alkmaar, 1688). Voor het nu volgende op p. 14^r kon geen directe bron worden gevonden; toch lijkt het in het licht van het voorgaande voor de hand te liggen dat Van der Meersch hier eveneens op anderen steunt.

⁶⁶ Basilius Magnus (ca. 330-379). Zie noot 65. Niet uitgesloten is dat Van der Meersch bijvoorbeeld gebruik heeft gemaakt van een compendium als dat van M. Flacius Illyricus, *Catalogus ofte Naem-register der Getuygen der Waerheyt, de welcke voor dese eeuwe de Oppermacht vande Roomsche Pausen ... hebben tegen gesproken ... vertaelt door S.G.S.* (Hoorn, 1633) I, 112-16.

⁶⁷ Ambrosius (ca. 333/40-397); vgl. Flacius Illyricus, *Catalogus*, 133-47.

⁶⁸ Chrysostomus; zie noot 61; vgl. Twisck, *Chronyck*, 136b en Flacius Illyricus, *Catalogus*, 237-57.

⁶⁹ Robert Barclay (1648-1698), Schots theoloog, later Quaker. Zie o.a. G.L. van Dalfsen, *Het inwaartsch licht bij de Quakers* (Zeist, 1940) 41 evv.; Barclay wordt ook geciteerd door Toornburg, *Schrift. Verhandelingen*, 31-32. De volgende passage is ontleend aan de Nederlandse vertaling van de *Apology for the true Christian Divinity* (1676): *Verantwoording voor de ware Christelijke Godgeleerdheit* (Amsterdam, 1683) 436-37.

Over de Woorden van onsen Saligmaker Matt. 5v^s. 33 etc. & Jacob. 5v^s. 12 Indien men (zegt hij) deeze klaare woorden wel overweegt, Tis verwonderens waardig, dat imant, die vande Christelijke naam beleijdenis doet, met een gerust geweeten, den EEd-kan doen. Ik swijg, d'andere Christenen, die een afschrik vande EEd-sweering hebben, uijt oorzaak van Christus gezag, die hun meester is, met vervolgingen te drukken. Want indien imant, ernstelijk, jaa op de strengste wijze eenige zaak, onder zeker geslagt begreepen wilde verbieden, meent gij dat hij eenig breeder, en algemeender verbod sonder eenige uijtzondering zou gebruiken? Ik agte neen, maar vooreerst stelt Christus, ons, op een, ontkennende wijze voor, *Sweert gantschelijk niet*, noch bij den hemel, nog bij de aarde, nog bij Jerusalem, nog bij u hooft, etc. en *wederom*, sweert niet, nog bijden Hemel nog bij de aarde, *Nog eenigen anderen EEd*. Ten tweeden drukt hij op een bevestigende wijze in: maar laat zijn uw woord, jaa, jaa, neen, neen; want wat boven deeze is, dat is uijt den boozen op dat gij (zegt Jacobus) in geen oordeel valt.

Alle deeze woorden, en ider int bisonder stellen sulc een vast en algemeen verbod, dat sonder eenige uijtsondering is, dattet wonder is hoe de menschen die de schrift, voor haar regelmaat van hun geloof, en leeven roemen, hier op uijtvlugt durven verdigten, seker de reeden behoorde een ider te leeren, dattet niet geoorloft is een algemeen gebod van god, voort gekomen door dusdanige tegenstelling teleur te stellen, ten zij men de uijtsondering soo klaar leest als het verbod. etc.

[15^r] Laat ons nu met een Bedaart, aandagtig gemoet eens overweegen, hoe dat dien deuroeffende Erasmus van Rotterdam⁷⁰ beschrijft de natuur, en Eijenschappen, Hoe een Christen moet bestaan.

Christus, zegt hij, de Hemelsche leeraar heeft een seker nieuw volk op aarden ingestelt, 'twelk, geheel en al van den Hemel zoude afhangen, en wantrouwende alle hulmiddelen deses weerelts:

- op een geheel andere wijze Rijk zoude zijn.
- op een geheel andere wijze, wijs.
- op een andere wijze Edel.
- op een andere wijze magtig.
- op een andere wijze gelukkig.

'Twelk door veragting van alle die dingen daar zich 't gemeene volk over verwondert, zijn gelukzaligheid zoude bekoomen.

Een volk! dat niet zouw weeten, van haat, en nijdigheid, als hebbende een eenvoudig oog; twelk niet zoude bezoedelt zijn met vuile lust; 'twelk zig zelf hebbende besneeden, voor heeft, een leeven der Engelen te leijden in het vleesch.

⁷⁰Desiderius Erasmus (1469-1536). Deze lange passage (p. 15^{r-v}) is afkomstig uit de *Ratio sive Methodus compendio ad veram Theologicam* (1518), door J.H. Glazemaker vertaald als: *Onderwijs Tot de ware Godgeleertheit* (Amsterdam, 1651) 45-48. Afgaand op de vele tekstvarianten heeft Van der Meersch niet deze bron geraadpleegd, doch - zoals bij hem gebruikelijk - Erasmus uit 'tweede hand' overgenomen.

Een Volk! 'twelk niet te doen zoude hebben met eenige egtscheijding, als 'twelk enkel op het oog heeft, alle quaad, hoet ook zij, of te verdragen of te verbeeteren.

'Twelk van geen *EEd-sweeren*, zoude weten, vermits het niemant zoude mistrouwen ofte bedriegen.

Dat vreemt zoude zijn van alle geltgierigheid, als 'twelk verstaat dat zijn schat is weg gelegd inde Hemelen.

[15'] 'Twelk! gants niet zoude gekittelt worden van de ijdele *E Ere*, als soodanig gesteld zijnde, dat het alles tot glorie van Christus alleen zoude tragten te brengen.

Dat vrij zoude zijn van alle *E Er*, en staat-zucht, als 't welk hoe grooter het zou zijn, hoe meerder het zich, om Christus wille, alle menschen zoude onderwerpen.

'Twelk! schoon daar toe getergt zijnde, noch van gram worden zoude weten, noch van schelden! verre daar van, dattet onderstaan zoude zich te Wreeken, als twelk zich soude bevljigten door goed doen te verplichten die geene die het zelve quaad doen.

'Twelk zoo oprecht zoude zijn, en onbesproken van zeeden, dat zelf de heijdenen, het zelve zouden moeten prijsen.

Een Volk! 'twelk als op nieuw zoude herbooren zijn tot een gelijke suijverheijt, en eenvoudigheid, als die van de jonge onmondige kindertjes.

'Twelk! op de wijze der vogelen, en der leeliën met het geen het dagelijks hadde, zouw te vreedden zijn.

Onder welke een alderhoogste eendragt plaats zoude hebben, jaa soodaanig een, alsser is tusschen de leeden des lichaams.

Ondert welk, de onderlinge liefde, allse zouw gemeen maken, dier-voegen, dat als'er iets goets waar dat men daar meede zoude te hulp komen, den geenen, die gebrek hadden, off indiender ijets quaads voorvi[e]l, dat het zelve, of geheel weg genoomen, of door gediensigheijt zoude veragt worden.

[16'] Een volk! twelk den Geest des Hemels tot zijnen leeraar hebbende zoodanig in wijsheid zoude uitsteeken, en achtervolgens Christus voorbeeld, zijn leeven der maten zoude aan stellen, dat het een zout, een licht, des weerelts zoude zijn, een stad op een hoogen berg geleege, die van alle zouden gesien worden.

Een volk! twelk alles wat het vermogt, enkel vermoogen zoude om andere daar meede te hulp te komen.

In welks oogen dit leeven gansch gering, en slegt zoude zijn maar de dood wenschelijk, door het verlangen na de onsterffelijkheid.

'Twelk! noch de woede der Tijrannen zoude vreezen, nochte de dood; jaa zelfs ook den Satan niet, als zich op de Hulpe van Christus alleen, ten vollen vertrouwende.

'Twelk! zich op alle wijzen zoodanich zoude aanstellen dat het hem zelfs tegens den jongsten dag gestadig zoude aengegort ende greeet houden. etc.

*Wie het Menschelijk leeven, in zoo een
gestalte aanmerkt, en bereijt is te agter-
volgen, hoe lieflijk maakt zulks dit*

*tijdelijk leeven, en hoe gefondeert onse
hoope, inde uire des doodts?*

[16^v]

Wij gaan over tot het tweede
punct, namelijk, dat den Heij-
ligen waterdoop der Beijaarden,
van oudts inde Cristelijcke
gemeente heeft plaats Gehad,
en niet van de ionge, onmondi-
ge kinderen.⁷¹

[17^r] Onsen Heere en Saligmaker zegt bij Matt. 28. v^s. 19.

Gaat dan heen en onderwijst alle de volckeren deselve *Doopende* in de naame des Vaders, ende des Soons, ende des heijligen Geests. etc.

Onderwijzen! kan men geen jonge geboore kinderen doen.

en bij marcus 16. v^s. 15. 16.

Gaat heenen in de geheele weerelt predikt het Euangelium alle creaturen, die geloofd zal hebben, ende gedoopt zal zijn, zal zalig worden. etc.

De predikinge, ent gelove, gaat voor het doopen.

actor. 2v^s 41.

Die dan zijn woord geerne Aennámen wierden gedoopt

Ergo geen kinderen.

actor. 8 v^s. 36,37.

Ende de kamerling zeijde: ziet, daar water! wat verhindert mij gedoopt te worden? ende philippus zeijde, indien gij van gantscher herten Geloofd, so is't geoorloft, ende hij antwoordende zeijde ik geloove dat Jesus Christus *de soone Gods is*. etc. en *Romijne* Cap^l. 6v^s. 3,4. zegt den Apostel: en weetet gij niet dat so veele als wij in Christum Jesum gedoopt zijn, wij in zijnen *dood* gedoopt zijn? Wij zijn dan met hem begraven door den *doop*, inden *doodt*, opdat gelijkerwijs Christus, uijt den dooden opgewekt is, *door de heerlijkheit des vaders, also ook wij in nieuwigheijt des leevens wandelen zoude*.

[17^v] C. moorman⁷² zegt, pag. 1087, en 1088.

Den doop is een begraavinge vant oude leeven, (NB) dat gaat de kinderen niet aan.

De Calviniste (zegt hij) Doopen de kinderen uijt kragt zo zij zeggen, van het verbond.

De Lutrianen zeggen, dat de kinderen gelove hebben.

De papisten zeggen, datze de kinderen doopen uijt kragt van haar successie. Wie salmen geloove?

⁷¹ Dit is weer rechtstreeks ontleend aan Abrahamsz., *Verdediging*, 90-91.

⁷² Uit Moorman, *Alle de Na-gelaten schriften*. Zie eerder noot 13.

Voor al Godts-woord,

'Twelk eijstcht mond beleydenisse. 1 petri 3 v^s 21. *een vraage*, maar kinderen kan men niet vraagen.

Laat ons nu eens Bezien, het getuijgenis van eenige oud-vaders, en Geoeffende mannen. Die alle sonne klaar voor deeze leere spreken, en dat de zelve in de eerste Cristelijke gemeentens geen plaats heeft gehad, onder we[l]ke zijn walfridus strabo, Erasmus van rotterdam ludovicus vives, georgius cassander, en andere voornamen meer.

[18^r] Walfridus Strabo,⁷³ Die geleefd heeft A^o 850 die schrijft, in zijn tractaat vanden doop, pag. 178 aldus: men moet wijder aanmercken dat in de eerste tijden, men gewoon was de genade des doopszels, alleen, aan die toe te dienen die so wel door volkomenheid van lichaam, als verstant nu zo verre gekomen waaren, dat ze konden weeten, en verstaan, wat voordeel, inden doop, te bekomen was; wat te beleyden, en te gelooven stont; wat eijndeling de geene die in Christus herbooren wāren, te onderhouden hadden.

Den eerwaardigen Augustinus,⁷⁴ van zig zelve, verhaalt, in de boekken zijner beleydenissen, dat hij bij na tot den ouderdom van 35 jaren,⁷⁵ een aankomeling, ofte onderwijzeling geblēven is, met dat oogmerk, namelijk, dat hij door dit uijtsel van tijd in alles wel onderweezen zijnde, door eijgen vrije wil zoude geleijd worden tot het geen hem vrij dagt te verkiezen.

Den wijd-vermaarden Erasmus van rotterdam spreekt vanden kinderdoop in zijn aantijkening op het 5 Cap^l. des briefs aende romijnen, op deeze wijze.⁷⁶ Van deeze (versta de kinderen) schijnt hier den Apostel niet te handelen; *ook was dat Geschil toenmaals niet op de baan, dewijlt nog niet int gebruik was de klijne kinderen te doopen.*

Waar meede Ludovicus Vives⁷⁷ over een stemt in zijn aanmerkingen, op Augustinus

⁷³ Walahfrid Strabo (ca. 808-849). Het nu volgende deel, tot en met de eerste alinea op p. 18^v, is met weglating van het Latijn, weer overgenomen uit Abrahamsz, *Verdédiging*, 94-97. Galenus baseert zich op G.J. Vossius' *De Baptismo* (1648). Voorts vinden we verwijzingen naar Strabo in A. van Dale, *Aanmerkingen Over het Tractaatje van den Heer Joannes Verrijn, Genaamd, Korte Verklaring van den Heyligen Waterdoop* (Haarlem, 1688) 38; deze zelfde passage, doch uiteraard in een andere vertaling, komt voor in het door Van Dale bedoelde geschrift van Verrijn, *Korte Verklaringe van den Heyligen, Waterdoop* (Utrecht, 1688) 64.

⁷⁴ Augustinus (354-430). Zie noot 73. Hetzelfde argument hanteert ook Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 520.

⁷⁵ Abrahamsz, *Verdédiging*, 95 heeft evenwel: 'tot den ouderdom van 25 jaren (andere seggen van 34 a 35 jaren)'. Zie bijv. Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 520.

⁷⁶ Zie noot 73. Ook bij Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 521.

⁷⁷ Juan Luis Vives (1492/93-1540) Spaans humanist. Zie noot 73 Het citaat komt eveneens vrijwel letterlijk voor bij Van Eeghem, *Christ. Godgeleerdheid*, 521.

boek van de stad-Godts, zeggende, dat niemand, eertijt tot den H. doop wierd toegelaten dan die tot zijn jaaren gekomen was en als hij zelf verstond, wat dat heijlige water, te beduden had, en hij zelfs [18^v] Begeerde daar meede afgewassen te worden.

Onder de protestanten spreken hier van op gelijcke wijze veele voortreffelijke mannen, en onder deeze Hugo de Groot, Simon Episcopus, Salmasius, Curcellaeus, en andere meer.⁷⁸

Om niet alle te notteeren, zullen wij alleen, hier bij voegen het geen Stephanus Curcellaeus,⁷⁹ noteert (zijnde een geleert en vroom professor inde Theologie onder de remonstranten) zeggende in zijn eerste boek cap^l. 12 aldus: Wij zullen dat altijd met groote eerbiedigheijt, aanneemen, 't welk ons blijken sal van alle leeraaren, op alle tijden, en in alle plaatzen is voor goetdt gekeurt. *Maar soodanig is de kinderdoop niet*, die inde twee eerste hondert jaaren naar *Christus* geboorte *Niet is bekend geweest*; in de derde, en vierde EEuw, van wijnige, is toegestaan; in de vijff volgende EEuwen, eerst doorgaans heeft beginnen stant te grijpen. Waar bij wij voegen

TGeen Tertullianus⁸⁰ zegt, die in de tweede, en vooraan inde derde EEuwe gebloeijt heeft. Deeze, met veele reedenen het uijtstellen des doopzels, in opzicht vande jonge kinderen, *Den ouderen ernstelijk aanradende*, zegt, Derhalven is het uijtstellen van den doop, nuttelijker naa den Aard, en stant van een ider persoon, ook naa den ouderdom, voornamelijk, omtrent de klijne kinderen. Want wat ist van noden dat de borgen zich ook in gevaar stellen die zo wel zelfs, door haare sterfelijkheijt, hunne beloften niet [19^r] kunnen nakomen, als door het openbaren van een quaden aard, bedrogen worden. D'Heere zegt wel: belet haar niet, tot mij te komen, laatze dan komen terwijlze tot jongelingen, opwassen; laatze komen terwijlze leeren; Terwijlze onderweezen worden, waarze komen moeten. Laatze tot Christenen, gemaakt worden, alsse in staat zijn om Christus te kennen kennen. Wat verhaast zich de onnosele ouderdom,⁸¹ om tot vergiffenis van sonden te komen.

*De sin is (Segt Grotius⁸²) laatze tot Christus komen
om onderweezen, niet om Gedoopt te worden, voor
datse de Kragt des doops verstaan hebben
Deftig! en na waarheijt, ter zaake.*

⁷⁸ Zie noot 73. Hetzelfde rijtje namen geeft ook Van Dale, *Aanmerkingen*, 36.

⁷⁹ Stephanus Curcellaeus (Etienne de Courcelles) (1586-1659), van 1643-59 hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam. Het nu volgende gedeelte tot en met het citaat van Grotius is afkomstig uit Abrahamsz, *Verdediging*, 105-09. De aanhaling van Curcellaeus komt ook voor bij van Van Dale, *Aanmerkingen*, 31.

⁸⁰ Quintus Septimus Florens Tertullianus (ca. 160-220). Zie noot 79. Hetzelfde citaat ook bij Van Dale, *Aanmerkingen*, 46-47. Zie tevens H. Montanus, *Nietigheid Van den Kinder-doop* (Amsterdam, 1702; 3e dr.) 17-18, en Van Braght, *Bloedig Tooneel*, 109a.

⁸¹ In tegenstelling tot Galenus' lezing (zie noot 79) heeft zowel Van Dale als Montanus in plaats van 'ouderdom': *jonkheid*.

⁸² Zie noot 79. Dit citaat komt ook voor bij Van Dale, *Aanmerkingen*, 32.

Wat den scherpsinnigen, en geleerde *Simon Episcopus*,⁸³ aangaat, die volgens zijn uijtgegeevene *Theologise Werken* den eigentlijke schrijver is van de Apologie, voor de Confessie der *Remonstranten*: die handelt uijt de naam der algemeene societeijt, van den toestant des H. Doopzels breed, en wijdlustig en toont met veele bondige reedenen dat het doopzel der jonge kinderen niet *nood zakelijck is*:

[19^r] Ten i^{sten}. Om datter inde geheele H. schrifture, nog eenig uijtgedrukt gebod, nog eenig ongetwijfelt Exempel te vinden is, daar uijt die precise noodwendigheijt kan beweert worden. etc.

ii^e. Om datter geen concilium voor het vierhondertste jaar van Christus tijden af, gehouden is, daar in de noodwendigheijt vanden kinderdoop, gearresteert is.

iii^e. dewijlme[n] in de aldereerste Consilien, en self[s] in het

Concilium van neocaesarie, leest, een Canon gemaakt te zijn, uijt welke niet donkerlijk blijkt, dat toen ter tijd, den kinderdoop niet alleen, niet noodzakelijk, maar ook ongeoorloft is gehouden geweest. etc.

iv^e. Om dat niet alleen dat Concilium, in azia, maar ook veel, en verschijde oudtvaders, int midden van Africa, en van Griekenlant zelve, daar den kinderdoop, in openbaar gebruik was, orentlijk hebben verklaart dat haar den kinderdoop mishaaide. etc.

Gelijk hij dit ook breeder voorstelt in zijn antwoord op de proeve vanden professor Abrahamus heijdanus.⁸⁴

Om te bekorten zoo recommandeere [ik], over deeze noodzakelijke leere u nader te oeffenen, en te leezen, 'tgeen d^r. Galenus Abrahamsz. in zijn schriften heeft na gelaten,⁸⁵ ook Adriaan van eeghem,⁸⁶ en Engel Arentzoon van dooregeest,⁸⁷ als ook

⁸³ Simon Episcopus of Bisschop (1583-1643), remonstrants predikant en hoogleraar, opsteller van de *Apologia* (1621). *BLGNP* III, 191-95. Zijn *Opera Theologica* verschenen in twee delen in 1650 en 1665. Het volgende is wederom ontleend aan Abrahamsz, *Verdediging*, 101-03.

⁸⁴ Abraham Heydanus of Van der Heyden (1597-1678), gereformeerd predikant en hoogleraar te Leiden. Zie voor de polemieek met Episcopus: *BLGNP* II, 240-41.

⁸⁵ Bedoeld is vooral natuurlijk diens *Verdediging der Christenen*. Zie voorts *ME* II, 431-35.

⁸⁶ Adriaan van Eeghem (1631-1709), boekverkoper en doopsgezind leraar te Middelburg. Van hem bedoelt Van der Meersch vooral de *Christelijke Godgeleerdheid*. Zie eerder noot 57, en voorts *ME* II, 158-59.

⁸⁷ Engel Arendszoon van Dooregeest (1645-1706), medicus en doopsgezind leraar te De Rijp. Van der Meersch doelt zeer vermoedelijk op diens *Onderwijsinge in de Christelyke Leere* (1692). Zie noot 65 en voorts *ME* II, 89-90.

daniel van breen⁸⁸ in zijn tractaat *De hoedanigheijt van Christus rijck*. nevens joannes ludovicus wolsoogen⁸⁹ onder den titul van de *Weereeloose Christen*. etc.⁹⁰

[20^r] Nogmaals moet zeggen

dat ik mij niet genoeg kan verzaadigen int nazien van die braave getuijgenisse der zoogenaamde Waldensen, daar onze voorvaderen uijtgesprooten zijn, waar van verder Thileman van bracht zeer veel omstandige bewijsen bij brengt, nevens soo veele meer andere geoeffende, en geleerde mannen, namelijk dat de oude Waldensen deeze beleidjenis beleeden, en wel trouw beleefden, onder seer onmenschelike, en grouzame vervolgingen.⁹¹ Gelijk den remonstrantsen professor philippus van limburg (flus aangehaalt⁹²) klaar bevestigt, onder welke Waldensen, gevolglijk ook mijn vroomde voorouders al leeraarts zijn geweest: zelfs voor dat *Menno Simons* A°. 1536, uijt het pausdom tot deeze weerelooze, en vervolgde cristenen was overgekomen, en door den grooten toe vloet, en aanwas, uijt alle landen, in deze vrije provincien haar ter needer stelden. Wel sommige in een gesetter manier van huijshouding, dog in deeze drie hooftpoincten, op de gronden der eerste Kercke, en de beleidjenisse der waldensen, alle eenig, en onverandert in alle hun beleidjenisse gebleeven, twelk als een eeuwige waarheijt het waare weesen van de Christelijcke gods-dienst is.

Dus verre dan int korte aangetoont hebbende, en beweezen de waare eijenschappen van de Cristelijcke waterdoop, ende verpligtinge van het weezentlike eijnde waar toe ons deeze beleidjenisse vordert namentlijk, int afsterven vant vórige sondige leeven, en om aan te doen, den nieuwen mensch, die na God geschapen is tot waare gerechticheijt, en heijligheijt, om voortaan in ons geheele leeven te bewijzen, dat wij waarlijk uijt genaade Christus discipelen en naavolgers zijn, daar dog de onnoosele, onsondige kinderties geen de minste kennis, of gevoel van hebben. Want de zoodanige behoort het *Koninckrijcke der Hemelen*.

[20^v] Het water in zich zelve aangemerkt zijnde vordert niets, maar der vernieuwe mensch, op de beleidjenis, ent oprecht voorneemen, waar op hij het doopsel ontfangt, gelijk alle heijlige, en godvruchtige, voormaals hebben geleert en beleeft.

⁸⁸ Daniel van Breen (1594-1664), leerling van Episcopius; mede-oprichter van het Amsterdamse vrijspreekcollege. Zijn verzamelde *Opera Theologica* werden in 1664 bezorgd door zijn neef Frans Kuyper. Het genoemde traktaat verscheen in 1640 (herdr. in 1641 en 1657). *ME* I, 412 en *NNBW* X, 144-45.

⁸⁹ Johannes Ludovicus Wolzogen (ca. 1599-1661), vrijheer van Neuhausen die uit Oostenrijk naar Nederland was uitgeweken. Het traktaat *De Werelose Christen, Verbeeldende De Nature en Hoedanigheyt Van het Rycke Christi*, werd door de doopsgezinde Pieter Langedult uit het Latijn vertaald en in 1676 uitgegeven.

⁹⁰ Uitgezonderd de verwijzing naar Galenus Abrahamsz, is deze opsomming eveneens vrijwel geheel aan Galenus ontleend, *Verdediging*, 90.

⁹¹ Van Braght, *Bloedig Tooneel*, 207-09; zie eerder p. 12^r en noot 3.

⁹² zoëven aangehaald (nl. op p. 13^v); zie eerder noot 57.

Eeven soo wijnich als het wáter, in zich zelven aangemerkt, niets nut is, sonder datter de beteekende zaak bij is, eeven zoo wijnich, is het vlees niet nut, gelijk de Heere zegt bij Joan. Cap^l. 6. v^s. 63, maar dattet brood, en den drinkbeeker tot zijne gedagtenis, voor zijn oneijndige genade, en versoeninge met den vader; tot een dierbaare verpligtinge verbind tot een altijd dankbare erkenenis voor die onbedecklijke liefde onzes heeren, op dat wij ook door zijn bitter leijden, ons eeuwig mogen versoent vinden, bij een deuchtzaam, en een heijlig leeven; en daar toe dient ook den doop, om door deeze 2 sermonien⁹³ soo te naderen tot onsen genadigen zaligmaker, zijn weezentlijke eigenschappen.

Hij gezeegent! heeft ons een exempel nagelaten op dat wij zijn voetstappen zouden navolgen, en bekomen also een eigenschap van zijn heijlig voorbeeld, die, als hij gescholden wierd, niet weeder en schold, en als hij leed, niet en drijghde; etc.

[21^r] En zoo Treeden wij over tot ons derde punct
 raakende de wraakelooze weereeloosheit,
 om te toonen dat de doopsgezinde, ook
 in dit voornaame en wigtige stuck der
 leere ('twelk de Heijlige, en geestelijke
 oeffening der *Godtsdienstigheid*
 onafscheijdelijk) met de eerste, ofte
 oudste Christenen over een stemmen.⁹⁴

Door welkers Eigenschap de
 Bezitters een noodzakelijk
 en groot deel verkrijgen
 van de Christelijke
 zeeden. etc.

De weerelt roemt, al wie zijn Vijand slaat uij[t] 't Veld,
 maar die hem zelfs verwint, is noch een kloeker held.

[21^r] Den professor Episcopus zegt in zijn
 predicatie over Matt. 5 v^s. 38.⁹⁵

Tis klaar, en notoir (zegt hij) dat onder de eerste, en oudste Christenen, niet wijnige (zelf[s] van de alder geleerdste) en (NB) alder vroomste zijn geweest die deeze woorden van J.C. zoo verre hebben getoogen dat zijn verstonden, dat den Christenen ongeoorloft was het ampt van een magistraat te bedienen, en wapenen te draagen.

⁹³ *ceremoniën.*

⁹⁴ Deze inleiding is letterlijk naar Abrahamsz, *Verdediging*, 116, waar het overigens het 'vierde Punct' is.

⁹⁵ Uit Abrahamsz, *Verdediging*, 116-17.

Gelijk ook spreekt *Hugo de groot*, int Breede uijt origenes, tegen Celsus, in zijn 2^{de}.Boek vant recht des oorlogs, en des vreedes Cap^l. 26.⁹⁶

Om alles niet aantewijzen, wat de oude hiervan gezegt hebben, als zijnde te veel en te lang om hier in te voegen, zoo van *Justinus Martijr* die omtrent het jaar 155 na Christus geboorte geleeft heeft.⁹⁷

Irenéus omtrent A^o. 184,⁹⁸ en Andere

[22^r] Tertullianus, omtrent 200 jaaren na de geboorte van onzen HEERE heeft geleeft, welke laaste onder andre zegt⁹⁹

Hoe zoude een geloovige oorlogen?

Jaa hoe zoude hij zelf in de tijd van vrede vegten konnen sonder swaart twelk hem de *Heere* ontnomen heeft? Want schoon sich al soldaten bij Joannes vervoegt, en een voorschrift van hun gedrag van hem ontfangen hadden, schoon zelf den hooftman over hondert geloovig geworden was, egter heeft de Heere met petrus te ontwapenen, alle soldaten 't geweer afgenomen.

Salt een geoorloofde zaak zijn met het swaart om te gaan daar de heere verklaart, dat hij diet swaart gebruijckt doort swaart vergaan zal?

Sal een soon des vreedes (wien 't zelf niet past te twisten) den krijg dienen? en sal hij banden, gevangenissen, pijnigingen, en straffen hand-haaven, die zijn eigene verongelijkingen niet vermag te wreken?¹⁰⁰

Uijt dit Voorgestelde zien wij klaar, maar aldermeest uijt de volmaakte mondt der waarheijt zelve, dat zijn naavolgers *De Christenen*, niet alleen geen ooge, voor ooge, en tandt, voor tandt, mogen eijshen; noch tegen, hunne vijanden ten oorlog mogen uijtrusten, maar dat alle tegenstant, waardoor ze, om het haare ofte hun leeven te behouden, den naasten soude bederven, hen uijtdrukkelijk verboden is.

[22^r] Sulpitius Severus spreekt aldus¹⁰¹

Tot hier toe (segd hij tot den keijser) heb ik voor uw geoorlogt; laar toe dat ik nu voor God krijg voere! laat die geene die ten strij[de] zal trekken, uw geschenk ontfangen. *Ik ben Christus krijghs knegt: mij is niet geoorloft te vechten.*

Dit wijnige dan ten opzicht, van de weerelooze Eijgenschappen van een Christen, is een leevendig tafereel, waar aan zich een ijder, die een suijsere ziele, aan zijn heere tragt op te draagen, kan spiegelen; ent geene de mondt der waarheijt zelve zegt, *wederstaat den boozen niet*, en wijders *hebt uwe vijanden lief; zeegentse die uw*

⁹⁶ *Idem*, 120.

⁹⁷ *Idem*, 126.

⁹⁸ Irenéus (omstreeks 140-50). Uitvoeriger in Abrahamsz, *Verdédiging*, 129.

⁹⁹ In extenso in Abrahamsz, *Verdédiging*, 129.

¹⁰⁰ Citaat uit o.a. het *Liber De Idolatria*, in de vertaling van Galenus Abrahamsz, *Verdédiging*, 134-35.

¹⁰¹ Sulpicius Severus (ca. 363-ca. 420), auteur van o.a. *Vita Sancti Martini*, waaruit het volgende citaat in de vertaling van Galenus afkomstig is. Abrahamsz, *Verdédiging*, 135.

vervloekken, doet wel den geenen die u haaten, ende bid voor de geene die u geweld aen doen, ende die u vervolgen.

Gelijk onzen HEERE zich, zijn gantsche leeven door hier op aarden volkomen zagtmoedig, en lijdzzaam heeft gedraagen, sonder het alderminste blijk van lichamelijke tegenweer, of wraak tegens zijne bittere, en alderfelste vijanden int werk gestelt te hebben, en zo geeft den H. Apostel petrus dit heerlijk getuijgenis van (dat ik hier voorn nogmaals hebbe aangehaald, maar noijt te veel kan overwoogen worden om zich daar toe te bereijden) 1 petri. 2. v^s. 21,22,23.¹⁰² Christus (zegt hij) heeft ook zelfs voor ons geleeden, ons een Exempel of voorbeeld, na latende opdat gij zijne voetstappen soudet na volgen, die geen Sonde gedaan heeft, noch daar en is geen bedrog in zijnen mond gevonden, [23^r] die als hij gescholden wierd, niet weeder en scholdt, ende als hij leed, niet en drijgde maar gaf het over aan dien, die regtvaardig oordeelt.

En *Romijne* Cap^l. 12 v^s. 19,20,21.¹⁰³

En wreekt u zelven niet beminde, maar geeft de toorne plaatze: want daar is geschreeven, mij komt de wraake toe, ik zalt vergelden, zegt den HEERE. Indien dan uwen vijand hongert soo spijzigt hem, indien hem dorst, zo geeft hem te drincken. Want dat doende zult gij koolen vuurs op zijn hoofd hoopen, en word van het quaad niet overwonnen, maar *Overwindt het quaad, door het Goede.*

En in de sendbrief aan de philipp^{en}. Cap^l. 2 v^s. 14,15. op deeze zelve gestalte doelende, spreekt hij de geloovige aldus aan: *doet alle dingen sonder murmureeren, en tégenspreken, opdat gij moogt onberispelijk ende oprecht zijn, kinderen Godts zijnde, onstraffelijk, int midden van een Krom ende*

verdraaijt geslagte, onder welke gij schijnt
als lichten inde weerelt.

sluijtelijk,

Siet dat niemant quaad voor quaad iemant en
vergelde, maar jaagt alle tijd het goede naa;
soo tegen malkanderen als teegen alle.

1 Thessa. Cap^l. 5 v^s. 15.¹⁰⁴

[23^v] Camphuysen! Seer kragtig in deeze leeringe. *segr*¹⁰⁵

¹⁰² Dezelfde aanhaling treffen we ook aan in Toornburg, *Schrift. Verhandeling*, 85.

¹⁰³ *Idem*, 86.

¹⁰⁴ *Idem*, 86-87.

¹⁰⁵ De eerste twee strofes zijn in ieder geval aan Camphuysen, *Stichtelyke Rymen*, 61 en 32, ontleend: resp. het zesde couplet van 'De mensch wiens hart gelijk een vrugtbaar' aard is' en het tweede couplet van 'De kroon is zoo waard en zoet'. De rest kon niet daarin, noch in Camphuysens *Uytbreiding Over de Psalmen Des Propheten Davids* worden getraceerd.

uijt heeft geweld, en aardsche heerschappij;
 de wapenen weg; het swaart gaat vande zij,
 weerloos, licht, en los gelaan,
 gaat hij na een beeter staan;
 na een bétér staat, en erve, d'aardsche macht,
 en sweerefts zaaken
 laat hij Godes oog bewaaken.

Dat d'aardsche mensch het hoogste goed
 goed-dunkentlijk verhoopen derf,
 is om dat hij niet wel bevroed
 de waardigheijd van 's hemels erf.
 die in zijn herte na waardij
 d'onsterffelijckheijd heeft geschat,
 gelooft eer dat z'er niet en zij,
 dan dat men z'heeft door lichter pat.

wat moet het Vreuchde baaren!
 die in uw Weelde vaaren.

[24^r] De geopenbaarde wille Godts
 is grond-slag vande kennisse.
 De kennisse is de vastheijt vant geloove
 't geloove de moeder van de deucht,
 de deucht, de voedster van de liefde, ende vrede,
 de liefde, en de vrede.

De bandt
 Die dit alles te zaamen Bindt.
 O! alder hoogste leevens Bron,
 Laat u genáde ons bestraalen,
 en ons verlichten, als een Son
 om nimmer van u af te dwaalen.
 ach ondersteunt ons op het pat,
 tot dat wij naarmaals weer verzaamen
 daar volheijt is van vreucht, en schat,
 en hier toe zegt mijn ziele Amen.

A.V.M.

A°. 1721 den 22 April oud zijnde 77 1/2 jaer¹⁰⁶

¹⁰⁶ Met potlood staat eronder in een andere hand: *overleden. 14 sept. 1728.*

Het Panhuys-paneel van Maarten de Vos

Het onderwerp van mijn studie is de oudtestamentische voorstelling op het Panhuys-paneel, geschilderd door Maarten de Vos in 1574/75.¹

Het Panhuys-paneel,² zo genoemd naar de opdrachtgever van het schilderij, toont Mozes met de stenen tafelen als de centrale figuur temidden van een grote groep mannen, vrouwen en kinderen, voorstellende de Israëlieten. Sommigen van hen dragen voorwerpen bij zich: potten, kannen en kruiken van metaal en rieten manden. Op de voorgrond, aan de voeten van Mozes, zijn eveneens dergelijke voorwerpen uitgestald. Een toelichting op de voorstelling verschaft de tekst die is aangebracht op de lijst van het schilderij:

ALS MOYSI DEN TWEEDEMAAL DIE TAFELN DES WEETS VAN
DEN HEERE OP DEN BERCH SYNAI ONTFANGEN HADDE IS
NEDERGHECOMEN EN HEEFT GHEHEEL ISRAEL VERGAEDERT
ENDE HEEFT HAER DIE GHEBODEN DES HEEREN VOER
GHEHOUDEN OPDAT SY MAKEN SOVDEN ALLEN SIERATEN
DES TABERNAKELS DIE DE HEERE BEVOLEN HADDE MOYSI
TE DOENE. exodus. 34.35

Deze tekst kan worden opgevat als een vrije weergave van de betreffende passages uit het bijbelverhaal Exodus. In Exodus 34 wordt beschreven hoe Mozes voor de tweede maal de berg Sinai bestijgt, waar God met hem een verbond sluit en de 'Tien Woorden' (Ex. 34:28) op de Stenen Tafelen schrijft, na welke handeling Mozes weer afdalt om de Israëlieten de geboden te verkondigen die God hem had gegeven.

In Exodus 35 wordt verteld hoe Mozes de Israëlieten in een vergadering bijeen riep om -zoals God hem had geboden- zijn volk ertoe aan te zetten allerlei soorten voorwerpen te verzamelen ter vervaardiging van de tabernakel, een gewijde behuizing voor God, waarin en waarboven hij in een wolk gehuld, zijn volk zou begeleiden tijdens de tocht door de woestijn.

¹ Dit artikel is een bewerking van een gedeelte van mijn doctoraalscriptie, die ik schreef in 1988, begeleid door Hessel Miedema.

² Het Panhuys-paneel werd in 1836 door het Mauritshuis verworven uit het legaat van Jonkheer P. van Panhuys te Leiden. Het bevindt zich momenteel in tijdelijke bruikleen in het museum het Catharijneconvent te Utrecht. Het schilderij is gedateerd: 1574/75, maar niet gesigneerd. Het formaat is 153 x 237,5 cm. De lijst is nog origineel. Zie cat. mus. *Mauritshuis* (1977) 252-253.



Maarten de Vos, *Mozes toont de Tafelen der Wet aan de Israëlieten*, 1574/75, geschilderd in opdracht van Peeter Panhuys. Mauritshuis Den Haag, in bruikleen aan het Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht.

Op het Panhuys-paneel zijn dus twee verschillende momenten uit de genoemde bijbelpassages samengevat:

1) Mozes verkondigt de Israëlieten de geboden zoals God hem had opgedragen. Dit is weergegeven in de vorm van de figuur van Mozes met de stenen tafelen, waarop duidelijk leesbaar de tekst van de Tien Geboden is aangebracht.

2) De Israëliëten zamelen kostbaarheden bijeen ter vervaardiging van de tabernakel. Dit wordt uitgebeeld door de figuren met kruiken en manden op hun hoofd of in hun armen en handen.

Deze twee handelingen worden op het schilderij nog aangevuld met een derde element van een geheel andere orde; want temidden van, en gedeeltelijk vermomd als, de Israëlieten, bevinden zich de portretten van de opdrachtgever met zijn gezin en, naar alle waarschijnlijkheid, ook leden uit zijn vriendenkring. Panhuys en zijn gezinsleden laten zich als zodanig herkennen vanwege de namen die de schilder als opschriften op kleding of attribuut van de geportretteerden heeft toegevoegd. De aldus te identificeren figuren zijn Peeter Panhuys, de tweede man van rechts, met vlak voor hem zijn zoon, eveneens genaamd Peeter Panhuys. De zittende vrouw op de voorgrond rechts op het schilderij is zijn echtgenote Margarita Panhuys, met om haar heen gegroepeerd de kinderen Cnelis (op haar schoot), Bartholomeus (tussen haar knieën) Margarita (achter haar rug), en Anna (het geknielde meisje voor haar). Verder is geen van de vele figuren op het schilderij door middel van een opschrift te identificeren. Toch wordt de indruk gewekt dat er zich nog meer portretten tussen de 'Israëlieten' bevinden, aangezien sommige figuren zijn uitgebeeld in zestiende-eeuwse kledij, voornamelijk te herkennen aan de plooiakragen. Voorts lijken de geportretteerden zich nog te onderscheiden omdat zij de beschouwer recht in het gezicht kijken. Dit in tegenstelling tot de gefantaseerde figuren die duidelijker deelnemen aan de handeling van het bijbelse verhaal en meer zijwaarts, of zelfs naar achteren gericht zijn.

De combinatie van de twee oudtestamentische taferelen die op het Panhuys-paneel zijn uitgebeeld, blijkt een uitzonderlijke positie te bekleden binnen de ikonografische traditie. Gedurende mijn onderzoek hiernaar heb ik (nog) geen tweede uitbeelding kunnen vinden met een vergelijkbare thematiek.

De vraag naar de betekenis van dit schilderij en de context waarin het kan zijn ontstaan, heeft tot controversiële interpretaties geleid in de literatuur over dit onderwerp. In het navolgende zal ik uiteenzetten wat de verschillende visies behelzen, en daarna aangeven welke volgens mij de meest verkieslijke is.

J.W. Zondervan doet in zijn, in 1982 verschenen studie getiteld 'Het Panhuys-paneel van het Mauritshuis, Beeld van een snel vervlogen droom', verslag van zijn poging om de - niet van opschriften voorziene - portretfiguren te identificeren op grond van vergelijking met andere portretten, hetzij geschilderd, gegraveerd of uit munt geslagen, die uit ongeveer dezelfde periode stammen als het Panhuys-paneel, en

waarvan de identificatie vaststaat.³ Daarbij gaat Zondervan ervan uit dat Peeter Panhuys zijn vrienden en kennissen heeft laten medeportretteren, en dat deze gezocht moeten worden in de zogenoemde Kring van Plantijn. Of Panhuys deel uitmaakte van dit gezelschap is niet met directe bewijzen te staven. Zeker is echter wel dat de Antwerpse koopman Gillis Hooftman, collega en tevens huisgenoot van Panhuys (zakelijke) betrekkingen onderhield met Plantijn en diens kring.⁴

Zondervan meent dan ook Gillis Hooftman op het Panhuys-paneel te herkennen in de vierde staande figuur van links, met volle baard, met zijn echtgenote Margaretha van Nispen, de zittende vrouw links op de voorgrond.⁵ Ook Plantijn en zijn vrouw Jeanne Rivière zijn volgens Zondervan geportretteerd (het vijfde mannenhoofd gerekend vanaf Mozes' staf op de bovenste helft van het beeldvlak, en het vrouwenportret met kapje op de linkerhelft van het beeldvlak, bovenaan, ongeveer in het midden, naast de staande Israëlitische vrouw die met haar rug naar de toeschouwer gewend staat).

Nadere uitleg van Zondervans identificaties zou mijn betoog te lang maken en doet voor de strekking ervan ook niet terzake. Wel dient hier te worden vermeld dat met de identificatie van de geportretteerden als leden van de Kring van Plantijn, het schilderij tevens wordt geplaatst in de context van de gedachtenwereld van het Huis der Liefde, een spiritualistische sekte, rond 1540 opgericht door Hendrik Niclaes, en vanaf 1573 geleid door Hendrik Jansen Barrefelt, zich noemende Hiël. De ideologie van het Huis der Liefde kenmerkt zich onder meer door tolerantie ten opzichte van andersdenkenden, de gedachte dat ieder mens een spirituele relatie met het goddelijke kan ontwikkelen, en gehoorzaamheid aan de overheid.

De aanhangers van deze sekte bestonden voornamelijk uit kunstenaars, geleerden en kooplieden. Het is bekend dat Plantijn nauwe betrekkingen onderhield met het Huis der Liefde - hij drukte het belangrijkste werk van Niclaes *Den spiegel der gerechticheit* in 1556/57, en ook het hoofdwerk van Hiël 'Het Boeck der Ghetuygenissen vanden verborghen Acker-schat' in 1581 - en dat de leden van 'zijn

³ J.W. Zondervan, 'Het Panhuys-paneel van het Mauritshuis, Beeld van een snel vervlogen droom' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 36 (1982) 74-116.

⁴ Hij was betrokken bij de productie en export van hebreeuwse bijbels naar joodse gemeenschappen in Marokko. Zie Zondervan, *Het Panhuys-paneel*, 88 en 107-108.

⁵ Met betrekking tot de identificatie van Gillis Hooftman als een van de geportretteerden op het Panhuys-paneel bestaat een meningsverschil in de literatuur. In zijn monografie van Maarten de Vos spreekt Zweite namelijk het vermoeden uit dat Gillis Hooftman is uitgebeeld in de eerste staande figuur rechts van Mozes' staf, waarin Zondervan nu juist de koopman Johan Radermacher meent te zien. Zie: Armin Zweite, *Marten de Vos als Mahler. Ein Beitrag zur Geschichte der Antwerpener Malerei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Berlin, 1980) 289 en Zondervan, *Het Panhuys-paneel*, 91.

kring' tevens lid waren van, of sympathiseerden met deze sekte.⁶ Hoewel het Huis der Liefde behoort tot de radicale reformatische stromingen, waren de meeste leden officieel katholiek. Zo ook Peeter Panhuys en Gillis Hooftman; dit kan men althans afleiden uit het feit dat zij hun kinderen katholiek lieten dopen. Zondervan ontleent dit gegeven aan de registers van de Burgkerk te Antwerpen.⁷ Suggesties voor de betekenis van de voorstelling op het Panhuys-paneel doet Zondervan overigens niet.⁸

Armin Zweite tracht, in zijn, in 1980 verschenen, monografie van Maarten de Vos wel een verklaring te geven voor de voorstelling op het schilderij, maar daarbij gaat hij uit van de gedachte dat Peeter Panhuys calvinistisch gezind was.⁹ Dit leidt hij af uit het feit dat Panhuys als calvinist wordt bestempeld in een document dat in 1566 werd opgesteld door Spaanse spionnen.¹⁰ Met betrekking tot de interpretatie van het schilderij redeneert Zweite als volgt. Gereformeerde gelovigen mochten gedurende een korte periode in Antwerpen hun eigen kerken bouwen. In 1567 werd hier een eind aan gemaakt. Kerken van gereformeerden werden gesloten en afgebroken. Het Panhuys-paneel dateert uit 1575, acht jaar nadat deze gebeurtenissen hadden plaatsgevonden. Zweite is nu van mening dat - hoewel daar nog geen bewijzen voor zijn gevonden - Panhuys het schilderij liet maken als herinnering aan de vruchteloze 'Opferfreudigkeit' van zijn familie en geloofsgenoten, en zodoende dient te worden beschouwd als 'ein Dokument calvinistischer Frömmigkeit und Opferbereitschaft'.¹¹

De verschillende gezichtspunten die aldus naast elkaar bestaan roepen vele vragen op. Moet het schilderij nu worden beschouwd in de context van het calvinisme, of past het meer in de sfeer van het Huis der Liefde? Herinnert het schilderij aan een specifieke gebeurtenis of is het de verbeelding van een ideologie? Is het feit dat Panhuys zijn kinderen volgens de katholieke rite liet dopen en de vermelding van zijn naam onder

⁶ Literatuur over het Huis der Liefde: Alastair Hamilton, 'Hiël and the Hiëlists: The Doctrine and followers of Hendrik Jansen van Barrefelt' in: *Quaerendo* VII (1977) 243-86; Alastair Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge, 1981); Jan Dietz Moss, 'Godded with God': *Hendrik Niclaes and His Family of Love* (Philadelphia, 1981); Herman de la Fontaine Verwey, 'The Family of Love' in: *Quaerendo* VI (1976) 219-71.

⁷ De laatste registratie dateert uit 1578. De doopregisters na die datum ontbreken. Zie Zondervan, *Het Panhuys-paneel*, 108 e.v.

⁸ In navolging van Zondervan plaatst ook R.P. Zijp het Panhuys-paneel in de context van het Huis der Liefde, maar een suggestie voor de interpretatie van de voorstelling doet hij evenmin. Zie R.W. Zijp, 'Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets' in: cat. tent. *Ketters en papen onder Filips II* (Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht, 1986) 86.

⁹ Zweite, *Marten de Vos*, 160 e.v.

¹⁰ *Ibidem*, 161 noot 58. Het bedoelde document is getiteld: 'Les moyens de remédier à Anvers'.

¹¹ *Ibidem*, 162-163.

de rubriek 'calvinisten' van een zestiende-eeuws document met elkaar in tegenpraak?

In de leer van Calvijn zijn elementen te vinden die zouden kunnen aansluiten bij de voorstelling op het Panhuys-paneel. Calvijn beschouwt de Tien Geboden immers als een 'volmaakte regel voor een leven naar Gods bedoeling'. Het belang van de Tien Geboden wordt tevens onderstreept door het feit dat in calvinistische kerken Tien-gebodenborden werden opgehangen. Voorts zouden volgelingen van Calvijn, op grond van diens visie aangaande het volk Israël, zich met de Israëlieten kunnen identificeren, zoals de groep geportretteerden op het Panhuys-paneel blijkbaar doet. Want volgens Calvijn bestaat het 'ware en wettige Israël' uit christelijke gelovigen die gehoorzamen aan God.¹²

Maar, de thematiek die is uitgebeeld op het Panhuys-paneel, is naar mijn mening eveneens goed te duiden wanneer daarvoor een verklaring wordt gezocht die past in de denkwereld van het Huis der Liefde.

In de eerste plaats is in de leer van het Huis der Liefde 'gehoorzaamheid aan de Wet' een thema van essentieel belang. Niclaes draagt de volgelingen op te gehoorzamen aan de Wet van God, want alleen daardoor zullen zij de gewenste staat van eenwording met God kunnen bereiken. Ook op andere niveaus is gehoorzaamheid een eerste vereiste. De aanhangers van Niclaes dienden gehoorzaam te zijn aan de regels van het Huis der Liefde. Tevens was één van de meest strikte regels binnen de sekte de gehoorzaamheid aan de burgerlijke autoriteiten.

Ook bij Hiël is gehoorzaamheid van wezenlijke waarde. Het verschil tussen Niclaes en Hiël is wat dit betreft slechts dat laatstgenoemde geen belang hechtte aan het opstellen van strikte regels die het leven binnen de sekte bepalen.

Plantijn tenslotte verlangde naar een staat van harmonie en rust, die men kon bereiken door gehoorzaam te zijn aan zowel de goddelijke als de menselijke wetten en geboden.¹³

Ik zou willen voorstellen om de figuur van Mozes en de Tafelen der Wet op het Panhuys-paneel, gezien in samenhang met de ideologie van het Huis der Liefde, te beschouwen als een allegorie van de gehoorzaamheid, aan God in de eerste plaats, en voorts aan alle andere in aanmerking komende autoriteiten. Ook het aandragen van de kostbaarheden kan in dit verband worden begrepen als een daad van gehoorzaamheid aan de wil van God.

Ten tweede zijn er volgens mij voldoende aanwijzingen te vinden die de ogenschijnlijke identificatie van leden of sympathisanten van het Huis der Liefde met het volk Israël kunnen bevestigen. De referenties die ik dienaangaande in de literatuur aantrof, hebben alleen betrekking op Niclaes, en niet op Hiël. Maar ik veronderstel dat de gedachten die daaraan ten grondslag liggen, ook binnen de Hiëlistische kring

¹² W. de Greef, *Calvijn en het Oude Testament* (Amsterdam, 1984) 180 en 208-209.

¹³ Deze informatie is ontleend aan de literatuur die ik heb vermeld in noot 6.

bekend waren. Om een paar voorbeelden te noemen: Niclaes ontvangt, net als Mozes, instructies rechtstreeks van God. Deze instructies zijn op te vatten als een soort wetgeving en zijn opgetekend door Niclaes in de *Ordo Sacerdotis*. Dit geschrift bevat voorts een door Niclaes opgestelde kalender, waarin hij het jaar opnieuw indeelt en waarin hij allerlei nieuwe feestdagen inlast. Eén van die feestdagen memoreert de tocht van de joden naar Israël.¹⁴ In de *Chronika des Hüsgesinnen der Lieften*, opgesteld door een zekere Daniël, die zichzelf specificeert als ‘mede-older’, wordt beschreven hoe Niclaes, omstreeks 1567, door God wordt opgedragen een reis te ondernemen, in gezelschap van 24 ouderlingen, naar een land, waar zij in vrede, en verborgen voor tegenstanders, zouden kunnen leven. Dit ‘heilige land’ bevat tevens een ‘Nieuw Jeruzalem’.

Het gaat misschien te ver te veronderstellen dat Niclaes zichzelf identificeerde met Mozes, en zijn sekte met het volk Israël, maar dat hij een parallel zag tussen het Huis der Liefde en het uitverkoren volk is mijns inziens geen overdreven conclusie.¹⁵

De afbeelding op het Panhuys-paneel toont een moment uit het bijbelverhaal Exodus, dat de tocht van de joden naar het heilige land beschrijft. Tijdens deze tocht vond de verbondssluiting plaats tussen God en zijn ‘uitverkoren volk’. Panhuys en de zijnen zagen zichzelf blijkbaar als een uitverkoren groep, net zoals de Israëlieten dat waren, die een directe band onderhield met haar God.

Ten derde vestig ik nogmaals de aandacht op de voorstelling van de kostbaarheden, uitgesteld voor de voeten van Mozes, en aangedragen door de Israëlieten, ten behoeve van de vervaardiging van de tabernakel. Beschouwd in samenhang met de denkwereld van het Huis der Liefde ben ik geneigd om dit aspect in verband te brengen met de, zowel door Niclaes als Hiël gepropageerde opvatting aangaande de ‘spirituele tabernakel’. In de leer van Niclaes en Hiël is niet de zichtbare kerk van belang maar de geestelijke onzichtbare kerk, die bestaat uit de directe relatie van de individuele mens met God. In dit verband spreken Niclaes en Hiël van de ‘spirituele tabernakel’.¹⁶ Bezien in dit licht zou ik de voorstelling van de kostbaarheden op het Panhuys-paneel willen duiden als een toespeling op de tabernakel van de geest in samenhang met de directe relatie tot God, en dus niet als een symbool voor de daadwerkelijke oprichting van een godshuis.

Voorts past ook het afstand doen van aardse goederen in de ideologie van het Huis der Liefde. Zowel Niclaes als Hiël verwerpen aardse zaken ten gunste van het geestelijke. Misschien kan zelfs, in aanmerking genomen dat Panhuys een koopman was, de uitbeelding van de kostbaarheden in verband worden gebracht met de spirituele visie op het koopmanschap. Niclaes en Hiël komen overeen in hun

¹⁴ Hamilton, *The Family*, 55 e.v.

¹⁵ Het thema van de uitverkorenen komt trouwens bij Niclaes frequent voor. Zie Moss, ‘*Godded with God*’, 38-39.

¹⁶ Hamilton, *The Family*, 87; Moss, ‘*Godded with God*’, 31, 37.

opvattingen over het uitvoeren van financiële transacties. Er is een zekere paradoxale spanning te bespeuren tussen de voortdurende beklemtoning van het geestelijke en onaardse ten koste van aardse zaken en bezittingen en de wijze waarop beide leiders aandacht besteden aan het koopmanschap. In de visie van het Huis der Liefde is het koopmanschap bestemd voor de spirituele mens voor wie God zijn 'hemelse deur' heeft geopend en aan wie Hij zijn 'goddelijke schatten' heeft gegeven, opdat zij zouden dienen tot het welzijn van de mensen.¹⁷ Het handel drijven dient aldus een moreel doel, waardoor blijkbaar in de optiek van het Huis der Liefde het goddelijke met het aardse kan worden verenigd.

Tenslotte rest nog de kwestie van het tegenstrijdig bronnenmateriaal, waardoor Panhuys enerzijds als calvinist, en anderzijds als katholiek te boek wordt gesteld. De bron die bevestigt dat Panhuys katholiek was, pleit in het voordeel voor de stelling dat hij sympathisant was van het Huis der Liefde, want binnen deze sekte genoot het katholicisme de voorkeur boven het protestantisme. Hoe moet dan het document uit 1566, dat Panhuys als calvinist bestempelt worden geïnterpreteerd?

Nog steeds de gedachte volgend dat Panhuys verwantschap kan hebben gevoeld met de leer van het Huis der Liefde, zijn de volgende verklaringen mogelijk. Het betreffende document is opgesteld door Spaanse agenten die misschien een heel ruime opvatting hadden over het begrip 'calvinisme'. Het kan zijn dat zij een ieder die in hun ogen niet aan de eisen van het katholicisme voldeed, als 'calvinist' bestempelden. Een andere verklaring kan zijn dat Panhuys zich, volgens de 'regel' van het Huis der Liefde die strikte gehoorzaamheid voorschrijft aan gezaghebbenden, in bepaalde situaties als calvinist heeft voorgedaan, waardoor genoemde Spaanse agenten hem als zodanig kenden.¹⁸

Bovenstaande redeneringen volgend wil ik, terugkomend op de verschillende visies die in de literatuur over het Panhuys-paneel naar voren worden gebracht, hier mijn voorkeur uitspreken voor de mogelijkheid het schilderij te plaatsen in de sfeer van het Huis der Liefde.

Het argument dat naar mijn mening het sterkst deze stelling verdedigt, levert de tekst van de Tien Geboden op het Panhuys-paneel zelf. Deze is namelijk genoteerd volgens de katholieke traditie, waarbij de eerste twee geboden ('Gij zult geen ander goden voor mijn aangezicht hebben' en 'Gij zult u geen gesneden beelden maken (...)'), samen één gebod vormen, terwijl het laatste gebod op de begeerte ('Gij zult niet

¹⁷ Hamilton, 'Hiël and the Hiëlists', 282 (Hamilton citeert een brief van Barrefelt aan Moretus).

¹⁸ In dit verband citeer ik Hamilton, *The Family*, 39: '(...) no religious conviction could ever excuse civil disobedience. On this earth the power of the magistrate were far superior to those of the priest. Civil authority is ordained by God; on no account must the members of the Family of Love disobey it. They should bow to Catholic magistrates or to Protestant magistrates and should accept whichever religion was imposed by the secular authorities.'

begeren uws naasten huis; gij zult niet begeren uws naasten vrouw (...)''), als twee afzonderlijke geboden worden gepresenteerd. Dit in tegenstelling tot de calvinistische indeling van de Tien Geboden, die overeenkomt met de oorspronkelijke joodse traditie.¹⁹ Ik neem aan dat een overtuigd calvinist in 1575, te Antwerpen, waar zich in die tijd een grote calvinistische gemeenschap had gevormd, zou hebben gekozen voor de calvinistische indeling van de Tien Geboden.²⁰ Een indeling van de Tien Geboden volgens de katholieke traditie past echter uitstekend binnen de denkwereld van het Huis der Liefde.

¹⁹ Zie *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (London, 1985) onder 'Ten Commandments'.

²⁰ Zie voor het calvinisme in Antwerpen: Francine de Nave (red.), *Antwerpen en de Scheiding der Nederlanden (17 augustus 1585)* (Antwerpen, 1986).

Recensies

Wiebe Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. Groningen (Wolters-Noordhoff/Forsten) - Leeuwarden (Fryske Akademy), 1988 (Fryske histoaryske rige, 3). 223 blz., f 46,-, ISBN 90 6243 0775.

Ook in Nederland hebben onderzoekers de laatste jaren de zogeheten egodocumenten (dagboeken, mémoires, autobiografieën, reisverslagen e.d.) als belangwekkende bron van historische informatie ontdekt. De bedoelde teksten lijken doorgaans immers beter en eerder antwoord te geven op vragen die nieuwe stromingen in de geschiedwetenschap stellen dan de traditionele bronnen. De Stichting voor Historisch Onderzoek maakte enkele jaren geleden de samenstelling mogelijk van een repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de periode 1515 tot 1813. Enkele zeer omvangrijke egodocumenten uit het eind van de zestiende eeuw mochten zich al langere tijd geleden verheugen in een kritische uitgave. Te denken valt aan het dagboek van broeder Wouter Jacobsz over de woelige jaren 1572 tot 1579 en aan het *Diarium* en de *Notae quotidianae* van de Utrechenaar Aernout van Buchel (1565-1641). Deze teksten werden een uitgave waardig geacht omdat ze ons inlichten over een bewogen periode in de Nederlandse geschiedenis: die van de Opstand tegen Spanje en het ontstaan van de Republiek. Aan de genoemde bronnen verwant is de kroniek van de Groninger boer Abel Eppens (1534-1590), die in 1911 door J.A. Feith en H. Brugmans in twee delen werd uitgegeven. Deze kroniek krijgt echter nog een meerwaarde, doordat hij het beeld van (de beleving van) de Opstand en de godsdienst-twisten met regionale nuances kan bijkleuren. Hij licht ons immers in over de kijk op de gebeurtenissen van iemand die vanuit het hollandocentrische standpunt van veel 'vaderlandse' historici in de periferie van de omwenteling leefde.

Ofschoon de kroniek van Eppens inmiddels al bijna acht decennia geleden werd uitgegeven, blijkt de bron toch nog weinig geëxploreerd te zijn. Daarvoor zijn verschillende oorzaken — of moeten we zeggen: excuses — aan te voeren. De omvang kan afschrikken, de kroniek is geschreven in een moeilijke variant van het noordelijke Nederduits en ook stilistisch is het geheel weinig aantrekkelijk. Weinigen zullen dan ook de moed hebben de hele kroniek te lezen. Daarom is het op zich al een verdienste te noemen van Wiebe Bergsma dat hij deze taaie en omvangrijke bron meer toegankelijk heeft gemaakt. Hij heeft dat echter niet gedaan door enkel een bloemlezing van aardige anekdotes uit Eppens kroniek samen te stellen. Hij is veel verder gegaan. Hij heeft door nauwgezette lezing van deze bron en vergelijking met andere bronnen een reconstructie gemaakt van wat volgens hem het wereldbeeld van de auteur was. Dat heeft hij vooral gedaan door relevante passages uit het werk van Eppens in een zinvol verband te plaatsen, geconcentreerd rond een aantal themata. Dat zinvolle verband bepaalt meteen ook de structuur van het boek, dat uit vier hoofdstukken bestaat.

In een eerste hoofdstuk wordt een biografische schets van Abel Eppens gegeven. Deze, geboren op de boerenhofstede Bolhuis op de terp Eekwerd, mag met recht als

een *rusticus eruditus* bestempeld worden. Hij onderging invloed van de erasmiaanse schoolmeester Praedinius te Groningen en maakte een 'Bildungsreise' langs de universiteiten van Leuven, Keulen en Wittenberg, waar hij colleges van Melanchthon (Bergsma schrijft, wellicht in navolging van Eppens, consequent Melanchthon) volgde en in 1560 diens begrafenis meemaakte. Behalve de Schrift las hij ondermeer Sleidanus en Ortellius, enkele klassieken, de lutherse theoloog Jacobus Andreae en anderen. In 1580 dwong het 'Verraad' van Rennenberg hem als overtuigd aanhanger van de Opstand uit te wijken naar Oost-Friesland. Daar schreef hij, in eerste instantie voor zijn eigen familie, zijn *Der Vresen Chronicon*, daarbij puttend uit eigen waarnemingen en die van tijdgenoten, uit pamfletten en uit boeken.

Het tweede hoofdstuk beschrijft de kwetsbare levensomstandigheden van een Ommelander boer in de tweede helft van de zestiende eeuw. Eppens is hiervoor een waardevolle getuige, want in de zestiende eeuw schreven boeren zelden over het agrarische leven. Vermeldenswaard is hier vooral Eppens' religieuze duiding van voor- en tegenspoed in zijn bedrijf; als boer wist hij zich in alles van God afhankelijk. Dat neemt niet weg dat hij tegelijk van een realistische en commerciële instelling getuigt. De aanduiding 'boer' werkt wellicht ook misleidend. Niet alleen was Eppens, zoals gezegd, een *rusticus eruditus*, maar bovendien was hij, mede door zijn huwelijk met Froucke Louwens, een welgesteld man. Hij behoorde, aldus Bergsma, 'tot de sub-sub-top van de Ommelander maatschappij: niet bij de edelen, maar ver verheven boven de rest' (p. 88).

Als Ommelander was Eppens zich bewust van zijn Friese afkomst en van de historische rivaliteit met de stad Groningen. Deze rivaliteit kreeg nieuwe voeding door de Opstand, waaraan het derde hoofdstuk is gewijd. In 1579 hadden de Ommelanden zich aangesloten bij de Unie van Utrecht en dus partij gekozen tegen Spanje. In 1580 koos de stad, door het genoemde 'Verraad' van Rennenberg, echter voor Spanje. Doordat stadhouder Rennenberg en zijn opvolger Verdugo ook de Ommelanden een Spaanse gezindheid wilden opleggen, ontstond een chaotische situatie in het gewest, die met veel krijgsgeweld gepaard ging. Eppens deelt daarover tal van bijzonderheden mee, waarbij hij naast de wandaden van de Spanjaarden die van de geuzen niet verzwijgt. Dit betekent echter geenszins dat Eppens zelf een neutrale positie koos. De 'neutralisten' waren hem juist een doorn in het oog, want zij verzakten de strijd tegen Spanje, die een strijd om het ware geloof was. Eppens persoonlijk bracht de oorlog veel tegenspoed. Zoals vele prominente Ommelanders moest hij vluchten naar Emden, dat weliswaar de naam had een toevluchtsoord voor vervolgd te zijn, maar waar het de gereformeerde vluchtelingen door de lutherse graaf van Oost-Friesland en de lutherse drost en burgemeester van de stad ook niet altijd gemakkelijk werd gemaakt. Toen de Spanjaarden Eppens' achtergebleven vrouw en kinderen wilden kidnappen, wisten dezen 'dorch Goedes genedyge hulpe' ook naar Emden te vluchten.

Eppens' religieuze interpretatie van gebeurtenissen als de laatstgenoemde wordt

uitgewerkt in het vierde hoofdstuk, waarin zijn godsdienstige wereldbeeld centraal staat. Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op Bergsma's bijdrage aan de feestbundel voor Mellink uit 1984. De schrijver laat allereerst zien dat het wereldbeeld van Eppens geenszins vrij is van magische elementen, zoals geloof in prognosticaties, voortekenen en contracten met de duivel. Tegenover toverij stond Eppens echter, in onderscheid tot veel van zijn tijdgenoten, afwijzend. Het verschijnsel was immers in strijd met Gods Woord. En dat laatste was voor Eppens de toetssteen van de ware religie. Ook dat inzicht deelde hij niet met alle tijdgenoten. Bergsma poneert de stelling dat ook in de zestiende eeuw de intensiteit van de kerkelijke betrokkenheid een breed scala van variaties kende, van overtuigde calvinisten tot onverschilligen en spotters. Over beide polen licht Eppens' kroniek ons in. Deze variatie was mogelijk door het betrekkelijk tolerante godsdienstige klimaat in Stad en Ommelanden, dat overigens ook het katholicisme daar beïnvloedde. Die tolerantie en de eruit voortvloeiende religieuze pluriformiteit waren Eppens een gruwel. Dissidente reformatorische stromingen wees hij niet minder beslist af als hij dat met de kerk van Rome deed. Dopers, davidjoristen en spiritualisten van allerlei snit beschreef hij met afschuw. Dat Eppens daarbij de invloed van schwenckfeldianen en albedaïsten nogal groot achtte, prikkelde natuurlijk de nieuwsgierigheid van Bergsma, die immers zijn dissertatie aan de schwenckfeldiaan Aggaeus van Albada wijdde. Dopers en spiritualisten vielen buiten de grenzen van Eppens' verlangen naar godsdienstvrijheid. Hij was tegen geloofsvervolgung, maar dan alleen als het gereformeerd protestantisme in het geding was. Dat gereformeerd protestantisme, vooral zoals Eppens het in Emden onder leiding van Menso Alting meemaakte, was voor hem de zuivere religie.

Bergsma's boek laat ons kennismaken met het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse gelovige, over wiens representativiteit we wel terughoudend moeten zijn (Bergsma waarschuwt er in een nabeschouwing terecht voor met Eppens hetzelfde te doen als Ginzburg met de molenaar Menocchio gedaan heeft), maar die het niettemin verdient gehoord te worden. Die kennismaking met Eppens' wereldbeeld is alleszins aangenaam. We leren immers veel meer kennen dan enkel Eppens' visie. Bergsma maakt doorgaans nogal brede omtrekkende bewegingen, waarin het perspectief telkens verruimd wordt door de uitlatingen van Eppens te confronteren met enerzijds gegevens uit contemporaine bronnen en anderzijds inzichten van moderne historici. Maar de kennismaking is te meer aangenaam door de plezierige en onderhoudende stijl waarin ze ons wordt aangeboden, niet gespeend van humor en understatement. Een enkele maal laat de schrijver zich wel wat gemakkelijk door zijn stijl meeslepen, bijvoorbeeld als hij schrijft: 'Ook de wederdopers zijn hem een gruwel. Te goed herinnert hij zich nog het door hen gestichte "godsrijk" te Munster in 1534 en de afloop van die onderneming om veel sympathie te hebben voor de anabaptisten' (p. 29). Hoe kon Eppens zelf geboren in 1534, nu nog herinneringen hebben aan het doperse rijk te Munster? Ook is de schrijver opvallend inconsequent in het gebruik van werkwoordstijden. Aan de correctie van de drukproef had klaarblijkelijk meer

zorg besteed kunnen worden. Of werd de zetcomputer nu en dan onwel, zoals op p. 88 en pp. 118-119 zichtbaar wordt?

In een noot verzucht Bergsma: 'Historici moeten toch gewoon een verhaal vertellen met kop en staart' (p. 205, noot 1). Daar is hij zelf in dit leerzame en uitdagende boek in elk geval uitstekend in geslaagd. Moge hij zich de raad van Thomas More aan Erasmus, die hij op p. 12 citeert, ter harte nemen: *nulla dies sine linea*.

Heerlen/Den Bosch

Peter J.A. Nissen

Menno Simons, *Opera omnia theologica of Alle de godtgeleerde wercken*. Amsterdam, 1681. Heruitgave: Amsterdam, 1989. Met een inleiding door S.L. Verheus en T. Alberda-van der Zijpp. Fol., XVIII, 642, XX blz. Losse katern: 16 blz. ISBN 90 6707 230 3.

Bij 'De Bataafsche Leeuw' in Amsterdam verscheen in 1989 een fotografische herdruk van de *Opera Omnia* van Menno Simons (1496-1561), voorzien van zijn portret door Jan Luyken en gebonden in een kunstleren band. Van een recensie van Menno's werk na ruim driehonderd jaar kan moeilijk sprake zijn, wel geeft de uitgave aanleiding tot enkele gedachten.

Anders dan de titel doet vermoeden, hebben we van doen met de heruitgave van een oorspronkelijk Nederlandstalig werk. Menno Simons heeft niet in het Latijn geschreven, zijn lezers waren meest geen geletterde mensen. In de eerste uitgaven van de *Opera*, in die van 1646 en 1681, diende de gedeeltelijk Latijnse titel alleen om Menno's verzameld werk dat aanzien te geven dat ook de geschriften van andere 'kerkvaders' omgaf. Menno's geschriften, die in de uitgave van 1681 overigens niet naar de oorspronkelijke datum van verschijning werden gebundeld, hebben elk een eigen titelblad, maar de paginering loopt door. Een inhoudsopgave en registers op onderwerp en bijbelteksten vergemakkelijkten ook al in 1681 het lezen.

Die oorspronkelijke uitgave van 1681 is nu alleen nog antiquarisch te koop. Wel zagen sindsdien verschillende Duitse en Engelse vertalingen van de *Opera* het licht. Vooralsnog was het slechts door een reprint van de laatste Nederlandse uitgave mogelijk het werk ook voor onze tijd toegankelijk te maken. Dr. S.L. Verheus en ds. T. Alberda-van der Zijpp verzorgden deze uitgave, net als in 1984 de reprint van de *Martelaers-spiegel*.

In een los toegevoegde katern gaat Verheus in op de betekenis van deze bundeling van Menno's geschriften. In de jaren van felle vervolging droegen ze ertoe bij dat de doperse gemeenten stand konden houden, dit geldt in het bijzonder voor Menno's eerste en belangrijkste gebundelde werk, het *Fundament des Christelycken leers* (1539/1540).

Het is niet toevallig dat juist in de tweede helft van de zeventiende eeuw zowel de *Opera Omnia* als de *Martelaers-spiegel* werden herdrukt. Door tegenstellingen in geloofsopvatting waren de doopsgezinden sterk verdeeld geraakt en in hun behoefte tot hereniging onderkenden zij dat Menno's eigen woorden de beste basis zouden bieden voor onderlinge vrede. Zo dienden beide werken een tweeledig doel: terugkeer op het pad der verwereldlijking en het hervinden van het ware geloofsfundament, de leer van Jezus Christus.

Mevrouw Alberda gaat in de inleiding op de tekst zelf in. Menno was een echte 'evangelist' en vermaner. Hij richtte zich in de eerste plaats tot zijn kudde, de doperse gelovigen, maar ook tot de overheid en tot zijn gereformeerde tegenstanders. Zijn visie op genade, bekering, belijdenis, doop, gemeente, avondmaal, ban en mijding en andere daaruit voortvloeiende opvattingen, zouden later wezenskenmerken van de doopsgezinden worden.

Voor deze reprint werd gebruik gemaakt van het in perkament gebonden exemplaar van prof. dr. N. van der Zijpp, de vader van mevrouw Alberda, een aardige bijzonderheid en tevens een zeker eerherstel voor de man, die in 1936 bij het 400-jarig eeuwfeest van Menno's uittreden uit de katholieke kerk, had geijverd voor een heruitgave van dit werk. Publicatie toen werd echter ontraden door de doopsgezinde kerkhistoricus W.J. Kühler; er zou te weinig belangstelling voor bestaan.

Ook nu kan die vraag worden gesteld. Zal een nieuwe uitgave van Menno's *Opera Omnia* kopers vinden, ondanks de prijs van f 275? Een vergelijking met de onlangs verschenen nieuwe *Martelaers-spiegel* is hier zowel vanwege de prijs als vanwege de letterlijke leesbaarheid op zijn plaats. Ook in dit werk zal de typografie van het boek, de twee-kolommendruk met gotische letter - indertijd gebruikelijk voor teksten in de volkstaal - een barrière voor de lezer van vandaag kunnen vormen. Ook mevrouw Alberda-van der Zijpp heeft dit gevaar onderkend. In een serie korte stukjes in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, het eerste verscheen op 12 november 1988, gaat zij dieper in op bepaalde delen uit Menno's werk. Toch zou het goed zijn, wanneer elke doopsgezinde gemeente in ons land minstens één exemplaar van deze heruitgave zou bezitten. Gemeenteleden en vrienden kunnen dan gezamenlijk oefenen en de tekst zal blijken voldoende boeiend te zijn om ermee door te gaan. Aan de uitgave van 1681 werd terecht toegevoegd:

Hier 's dan sielvoedsel voor een geest
die boren wil in 't pit der dingen,
en niet wat lafs zoekt, maer gevleest.

Uitgaven als deze komen dikwijls tot stand als een herdenking van een jaar van geboorte, overlijden of een andere bijzondere gebeurtenis. In 1996 zal het vierhonderdjarig geboortefeest van Menno worden gevierd. Zou dit de aanleiding kunnen zijn tot een moderne wetenschappelijke uitgave van de werken in de oorspronkelijke

taal van onze enige Nederlandse 'kerkvader' van eigen bodem? De Commissie tot Uitgave van de Documenta Anabaptistica Neerlandica heeft zich reeds gezet aan de voorbereiding van dit werk. Hoe zelfstandig doopsgezinde gemeenten ook mogen zijn en hoe afkerig ook van centraal kerkgezag, met een dergelijke uitgave zouden zij, over de hele wereld tot één lichaam verenigd, op inspirerende wijze hun verbondenheid naar buiten kunnen manifesteren.

Deventer

B. Rademaker-Helfferich

L. van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643-1691), een Rotterdamse Collegiant in de ban van Spinoza*. Rotterdam, uitgave in eigen beheer, 1990 (Diss. Erasmus-universiteit, Rotterdam.) 303 blz.

Met de studie over Johannes Bredenburg heeft de schrijver zich gewaagd op het terrein van de filosofie en de geschiedenis. Het resultaat is meer geworden dan filosofiegeschiedenis. Echter vanuit de optiek van dit tijdschrift veroorloof ik mij toch enige opmerkingen te maken waar het de historische context betreft.

Van Bunge plaatst persoon en werk van Bredenburg in zijn tijd. Echter dat gedeelte roept enige vragen op, als van Galenus Abrahamsz. de Haan beweerd wordt dat deze doopsgezinde collegiant de overgang gemaakt zou hebben van de Vlaamse gemeente naar de Waterlandse gemeente. In het genoemde jaar 1664 splitst de 'Verenigde Vlaamse, Vriessche en Hooghduitse gemeente' in Amsterdam. Eén groep wordt gevormd door zogenaamde Lammisten, die zich met Galenus als hun leider meester maken van de kerk 'bij het Lam'. De andere groep zoekt noodgedwongen een onderkomen in een gebouw dat eveneens aan het Singel is gelegen, dat de naam 'de Zon' draagt, waar de naam van deze groep aan is ontleend: de Zonnisten. De groep onder leiding van Galenus verenigt zich in 1668 met de Waterlanders in Amsterdam. Van een overgang is dus geen sprake.

De lezer zal zich afvragen waarom zo uitgebreid aan deze detailkwestie aandacht moet worden besteed. Die aandacht vindt zijn grond in het volgende. Bij studies over de ontwikkeling van kerk en theologie in de zeventiende eeuw, met name die studies, die zich bewegen op het terrein van de geschiedenis der doopsgezinden, blijkt steeds dat nooit helemaal duidelijk wordt welk groot conflict er speelde en waarover het conflict ging.

Voor een goed inzicht in de rol die het collegiantisme en het socinianisme in de zeventiende eeuw hebben gespeeld zou het goed zijn ook de tegenstanders aan het woord te laten, en dat dan niet te doen met het negatieve beeld dat doorgaans geschetst wordt van 'conservatieve' Zonnisten, als we ons tot de strijd van Galenus beperken. Wat ook bij het conflict met het Rotterdams college, dat in het boek van Van Bunge behandeld wordt, gespeeld kan hebben, waar het de doopsgezinde kant betreft, is het feit dat volgens de ordeningen in een doopsgezinde gemeente, of die nu Vlaams of

Waterlands was, een eigenmachtig optreden van de leraar waar het de leer betrof, niet getolereerd kon worden. Het 'vrijspreken' zoals dat in de bijeenkomsten van de collegianten werd gepraktiseerd vormde ten diepste een ondermijning van het fundamentele recht van de vergadering van gelovigen om te beslissen in geloofszaken. In die openbare vergadering van gelovigen heerste onderlinge verdraagzaamheid, die echter begrensd werd door de belijdenissen. Degenen die zich op die belijdenissen hadden laten dopen hadden toegang tot het avondmaal, dat was duidelijk genoeg, en het is de vraag of dat toen als een 'gesloten' avondmaal werd ervaren, immers de colleges waren ook nogal besloten. Het is nog nooit helemaal duidelijk geworden waarom de weerstand tegen de nieuwe geest zo groot was, en dat maakt deze studie ons ook niet echt duidelijk.

Vanuit onze tijd gezien is een vorm van Christendom zonder een kerkelijk instituut misschien denkbaar en misschien wel aantrekkelijk. Echter wanneer men probeert de geest van de zeventiende eeuw op het spoor te komen zal eerst de tijd zelf helderder in kaart gebracht moeten worden en dan niet alleen gezien vanuit stromingen en bewegingen die in onze tijd nog begrijpbaar en hanteerbaar schijnen te zijn. De doperse beweging waarin de nadruk werd gelegd op boete en bekering tot een nieuw leven, ontstaan in de zestiende eeuw als tegenbeweging tegen de heersende kerk, kan enige verwantschap vertoond hebben met het collegiantisme, het ging de dopers echter ook om de gemeente als vertolking van een nieuwe tijd; leven én leer waren eng met elkaar verbonden. Veel van de conflicten in het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw gingen om de levenspraktijk in de gemeenten. Waar de collegianten eigenmachtig de leer gingen veranderen en interpreteren, dreigde ook de wijze van leven te veranderen. Wellicht bedreigde het collegiantisme te veel de broze eenheid in een samenleving die zich de vrijheid nog maar net had weten te verwerven. Daardoor kwam de rust in de samenleving als geheel in gevaar en bedreigden de collegianten met name de nog zo jonge en nog maar zeer kort bestaande genootschappen van remonstranten en doopsgezinden van binnenuit. Een studie van de zeventiende eeuw en de rol van een begrip als bepaalde en onbepaalde verdraagzaamheid zal ook de negatieve effecten onder ogen moeten zien, die misschien bij de meer behoudenden in de samenleving een rol zullen hebben gespeeld.

In de ban van deze vragen kwam ik bij de lezing van het verhaal van deze Rotterdamse collegiant.

Leiden

J. Brüsewitz

Andrew C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants and the Early Enlightenment*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 1991. xiv, 277 blz., met 7 ill. \$42.50. ISBN 06 9103 141 X.

Dit waardevolle boek van Andrew C. Fix over de Nederlandse collegianten mag

welhaast als een geestesgeschiedenis van het Nederlandse vrijdenken in de zeventiende eeuw worden beschouwd. Het behandelt het collegiantisme, een 'vrijzinnige' protestantse beweging die gedijde in eigen colleges, buiten de toenmalige kerkelijke kaders om en zonder gebruikmaking van geschoolde voorgangers. In hun bijeenkomsten stonden het vrijspreken en bijbelonderzoek centraal - van bovenaf opgelegde prediking was hen vreemd. Niettegenstaande tal van vernieuwingen waren de collegianten toch dermate protestants, dat ze de doop- en avondmaalspraktijk handhaafden. Aanvankelijk een providentieel wereldbeeld propagerend, ontwikkelde het collegiantische denken zich in de loop van de zeventiende eeuw tot een meer rationalistische visie, in aansluiting bij de opkomende Verlichting. Na de inleidende capita beschrijft Fix deze ontwikkeling in hoofdstukken die gewijd zijn aan: het chiliasme, Galenus Abrahamsz, het ideaal der universele kerk, collegiantisch getint socinianisme, de vrije profetie en vrije rede, het rationele innerlijke licht en Jan Breidenburg, wat dan uitmondt in een hoofdstuk waarin conclusies getrokken worden over de relatie tussen radicaal geloof en de Eeuw der Rede.

Reeds lange tijd is er behoefte geweest aan een samenvattende geschiedenis van het collegiantisme in de Engelse taal. In het verleden heb ik diverse studenten gehad die de collegianten wilden bestuderen, doch die daartoe weinig geschikt materiaal vonden. Nu heeft Fix meer gedaan dan die taalbarrière te doorbreken. Hij biedt een breed interpretatief kader aan met enkele interessante en stimulerende theorieën over de collegianten en hun rol in de intellectuele geschiedenis. De meest opmerkelijke van deze stellingnames behandelt de wijze waarop het liberaal-radicaal religieuze denken leidde tot rationalisme en secularisatie - aldus een 'intellectual bridge' vormend naar de Eeuw der Rede (p. 247). Een andere, mijns inziens intrigerende zienswijze wordt ontvouwd, als Fix de collegianten plaatst in een in heel Europa vigerend intellectueel concept van een zeventiende-eeuwse 'Second Reformation', daarbij aansluitend bij zowel de Nederlandse Nadere Reformatie als bij de Engelse puriteinen, de Brownisten, quakers, Duitse piëtisten, chiliasten en aanverwante sekten (p. 49-51). Zij allen, zo betoogt Fix, kenden een gemeenschappelijk verlangen naar een nadere of een verdere hervorming van het geloof.

Een groot deel van het boek behandelt de algemeen bekende betrokkenheid der doopsgezinden bij het collegiantisme; in deze studie betreft dat Galenus Abrahamsz, Pieter Langedult, Laurens Klinkhamer, Petrus Serrarius, Pieter Baling, Jarig Jelles, Jan Rieuwertsz en anderen. Waarom had het collegiantisme zo'n aantrekkingskracht op doopsgezinden? Fix wijst hier op factoren als de doperse traditie inzake kritiek op de gevestigde kerken, wat zeer goed aansloot bij soortgelijke opvattingen van de collegianten, en op de doperse erfenis van het innerlijke-licht-spiritualisme, met name onder Waterlanders. Mettertijd zouden doopsgezinde collegianten als Baling, Jelles en Rieuwertsz zich opwerpen als de kampioenen van Spinoza en zich helemaal diens soort intellectualisme aanmeten. Hier zou evenwel tegenin gebracht moeten worden dat het menniste en Waterlandse spiritualisme zich nimmer geruisloos binnen de broederschap heeft kunnen ontwikkelen: wat bijvoorbeeld te denken van de anti-

spiritualistische campagne van de Waterlanders Nittert Obbesz en Jan Theunisz in de twintiger jaren van de zeventiende eeuw.

In zijn behandeling van de grote verscheidenheid aan intellectuele en religieuze stromingen van die dagen, raakt Fix eveneens aan de connecties met de Engelse puriteinen en de Brownisten, die ook in de Nederlanden aanwezig waren. De Brownisten kenden de praktijk van het profeteren door leken. De verwijzingen naar de Brownisten zijn echter nogal vaag: zo wordt ons bijvoorbeeld voorgehouden dat de Brownisten zich in 1609 'just outside of Warmond' vestigden (p. 167). Het zou nauwkeuriger zijn geweest als gezegd was dat deze groepering zich in 1609 in Leiden vestigde - wat inderdaad 'net buiten Warmond' is - met John Robinson als haar leidsman.

Deze bespreking kan slechts enkele zeventiende-eeuwse denkers en gebeurtenissen memoreren die in dit boek uitvoerig zijn onderzocht en beschreven. Andrew Fix heeft een goede bijdrage tot de Europese geestesgeschiedenis geleverd.

North Newton /Amsterdam

Keith Sprunger

John S. Oyer en Robert S. Kreider, *Mirror of the Martyrs: Stories of courage, inspiringly retold, of 16th century Anabaptists who gave their lives for their faith*. Intercourse, Pa., Good Books, 1990.

Mennonite Life 45 (september 1990; themanummer rond de 'Mirror of the Martyrs' tentoonstelling).

Tal van Noordamerikaanse doopsgezinden hechten eraan de doperse martelaars-traditie onder hun geloofsgenoten levendig te houden en te intensiveren. Deze opzet is duidelijk waarneembaar in zowel de tentoonstelling als de daarmee gepaard gaande publikaties over de jongste verwerving van 23 van de 104 originele koperplaten van Jan Luykens prenten voor de bekende 1685-editie van de *Martelaarsspiegel* van Tieleman Jansz. van Braght. Dankzij de inspanningen van Oyer en Kreider en de goedgeefsheid van zestien sympathisanten konden de platen in 1989 in Duitsland worden aangekocht. Nu zijn de platen het eigendom van een 'inter-Mennonite trust'. Eerder waren er al zeven platen in handen gekomen van een doopsgezinde verzamelaar in Amerika.

In september 1990 werd hiervan een reizende tentoonstelling ingericht, die voor het eerst in het Kaufman Museum van Bethel College te North Newton (Kansas) te zien was. De expositie, waarvoor eveneens Oyer en Kreider verantwoordelijk zijn, werd ontworpen door Robert Regier in samenwerking met het Kaufman Museum. Niet alleen behandelt ze Jan Luyken, Tieleman Jansz. van Braght, de *Martelaarsspiegel* en het martelaarschap, maar ze bevat tevens een introductie in de vroegere boekdrukkunst en illustratietechniek. Vooral wordt beoogd een zo breed mogelijk (doopsgezind) publiek kennis te laten nemen van de martelaarstraditie.

In afwijking van het geijkte stramien hebben Oyer en Kreider niet een traditionele catalogus vervaardigd, maar een aardig begeleidend 'storybook' met reproducties van dertig der overgebleven platen en nog enkele andere. Bij de meeste prenten - die overigens niet alleen doperse martelaars betreffen - zijn in het kort de verbeelde geschiedenissen naverteld. Voorts zijn verschillende aspecten van het martelaarschap belicht. De auteurs hebben daartoe uit meer bronnen geput dan de *Martelaarsspiegel* alleen. Zo worden in kort bestek en begrijpelijk voor de gemiddelde lezer uiteenlopende zaken in de toenmalige historische context geplaatst. Het dilemma van de machthebbers in de reformatieperiode ten aanzien van ketterijen, en de aard en functie van openbare executies zijn aldus weliswaar oppervlakkig behandeld, maar ze vormen desalniettemin nuttige handreikingen voor een beter begrip van de *Martelaarsspiegel*. Uit de titel blijkt al dat het boek niet bedoeld is als een historische verhandeling, maar als een werk dat (met name ook de jeugd) inspireert tot nadenken over het wezen van het martelaarschap - nu zowel als vroeger. Daartoe hoopt men relevante vragen te stellen, zoals welk geloof het waard is om voor te sterven, of welke werkzaamheid er van de doodstraf uitgaat - een prangende kwestie voor Amerikanen.

Tegelijk met de opening van de tentoonstelling heeft de in Bethel College zetelende redactie een 'special' van het tijdschrift *Menmonite Life* uitgegeven. Rond hetzelfde thema bevat het artikelen over o.a. vrouwen in de *Martelaarsspiegel*, de visie van John Foxe, de Engelse samensteller van een beroemd martelaarsboek, over de boekdrukkunst, een persoonlijke reflectie op de betekenis van de lotgevallen van martelaar Dirk Willems, en het thema der weerloosheid zoals weergegeven in de *Martelaarsspiegel*.

Deze wellicht overdadige aandacht voor de platen van Jan Luyken moet gezien worden tegen de achtergrond van het Noordamerikaanse doperdom. De *Martelaarsspiegel* is weliswaar een Nederlands produkt, doch op de recente facsimile-uitgave van 1984 na is het hier sedert de laatste versie van 1685 nimmer meer herdrukt. Daarentegen wordt door Noordamerikaanse doopsgezinden - en dan vooral bij de Amish - aan dit werk een grote geestelijke waarde toegekend. Het is daar dan ook talloze malen in het Duits en Engels uitgegeven. Van Braghts werk wordt er beschouwd als het belangrijkste boek, naast de bijbel, voor het doorgeven van de doperse geloofswaarden.

Er wordt in de bovengenoemde publicaties herhaaldelijk op gezinspeeld dat Van Braght poogde de Nederlandse doopsgezinden een nieuwe religieuze impuls te geven. Waaruit dan die veronderstelde invloed van de *Martelaarsspiegel* op Van Braghts tijdgenoten blijkt, leest men echter niet. Men mag hopen dat die mennisten, die genoeg geld hadden om deze uitgave te kunnen betalen, het boek niet enkel als een fraai luxartikel maar ook om zijn inspirationale waarde aanschaffen. Of, zoals Kreider suggereert, als een werk dat de doopsgezinden meer aanzien verschafte, door de Nederlandse maatschappij te laten zien dat ook zij konden bogen op een indrukwekkend bevrijdingsverhaal.

De tentoonstelling en publicaties mikken op direct effect; ze zijn soms uitdagend waar het de geestelijke bedoelingen betreft. Toch kan men zich afvragen of het opwekken van de martelaarstraditie onder de twintigste-eeuwse nazaten van de wederdopers een juiste doelstelling is. Alan Kreider gaat in zijn bijdrage op deze vraag in: is de *Martelaarsspiegel* nog relevant voor onze tijd? Zijn antwoord luidt, op een radicale manier, bevestigend.

Het is niet erg waarschijnlijk dat de tentoonstelling doopsgezinde grenzen zal overschrijden. Daartoe zal er nog veel wetenschappelijk onderzoek verricht moeten worden om die ruimere context een basis te geven. Robert Kreider roept dan ook terecht op dissertaties te wijden aan verschillende aspecten van de *Martelaarsspiegel*, zoals het bestuderen van dit werk in de traditie van de hele martelaarsliteratuur.

Amsterdam

Mary Sprunger

Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*. London & Ronceverte, The Hambledon Press, 1990. 308 blz. Met illustr. ISBN 185285 021 3.

In dit verzorgd uitgegeven boek heeft de Engelse historicus Alastair Duke (University of Southampton) zijn sinds 1969 verschenen bijdragen over de geschiedenis van de reformatie en de opstand in de Lage Landen gebundeld. Enige overlappingsen zijn zodoende onvermijdelijk, maar niet storend. Integendeel. Meermalen aangeroepte feiten en ontwikkelingen ontvangen in een onderscheiden context soms een verrassend nieuwe interpretatie. Frisheid van interpretatie is trouwens toch een van de hoofdkenmerken van deze bundel. Bevrijd van confessionele of vaderlandslievende vooronderstellingen, waardoor de kerkgeschiedschrijving in Nederland - hoewel steeds minder expliciet - nog steeds bepaald wordt, leren wij door het oog van een onderzoeker aan de overkant van de Noordzee met de nodige distantie kijken naar de oorsprong en de ontwikkeling van de hervorming in de Lage Landen aan dezelfde zee. Zoals zovaak, ontspringt ook bij Duke de originaliteit aan hernieuwd, onvooringenomen en zorgvuldig bronnenonderzoek. Methodologische kwesties worden nauwelijks aangeroerd. Het lijkt wel of de auteur volstaat met goed - en veel! - te lezen wat er geschreven staat, de gegevens thematisch te verzamelen en te ordenen en daaraan terloops en voorzichtig enige conclusies te verbinden. Een vruchtbare (typisch Engelse?) werkwijze waarvan de verwantschap met bijv. Keith Thomas' *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971) me opviel. Het resultaat is een schat van gegevens, gevangen in een minimale structuur. Zo ontstaat geen vlot leesbare lectuur, maar wel een uiterst waardevolle nieuwe bron.

Duke haalt de reformatie in de Lage Landen uit de schaduw van de opstand waarmee met name de calvinistische historiografie de vaderlandse hervorming bij voorkeur heeft verbonden. Zodoende kan de aandacht zich opnieuw richten op de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw, die in de confessionele historiografie veelal als 'vroege Reformatie', d.w.z. nog niet beantwoordend aan de (calvinistisch)

theologische bepaling van de ware reformatie, worden betiteld. Vanwege zowel de politieke als de religieuze pluriformiteit van de gewesten die later als Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden uiteen zouden vallen, kan de geschiedenis van de reformatie in de Lage Landen niet gemakkelijk vanuit een gezichtspunt beschreven worden. Juist het ontbreken van normerende centra en persoonlijkheden die een eenduidig stempel zetten op de hervorming hier te lande mag kenmerkend heten. De meeste reformatische invloeden kwamen van buiten het nederduitse taalgebied, zonder iets aan de importantie van de autochtone Erasmus af te willen doen. Terecht wijst de auteur op de waarschijnlijkheid dat dissidente gedachten (maar ook de alledaagse lekenvroomheid!) uit vorige eeuwen - wel of niet in een nieuw vocabulair jasje gestoken - een grote rol zijn blijven vervullen, hoe moeilijk deze continuïteit van late middeleeuwen en reformatie ook in de bronnen te traceren valt.

Kenmerkend is verder dat de hervorming hier is geslaagd - hoewel slechts gedeeltelijk, volgens Duke - ondanks en niet dankzij de overheden. Daarnaast hebben de vervolgingen, als in weinig andere landen, zowel aan het doperse separatisme (de wederdoop als merkteken van de breuk met de met de wereldlijke overheden pacterende roomse kerk), als aan het gereformeerde pogen om aan de 'smalle gemeente' zichtbare gestalte te geven een radicale strekking verleend. Door de koppeling van de kerkelijke tucht en de toelating tot het avondmaal kon de gereformeerde kerk zich moeilijk tot kerk *van* het gehele volk ontwikkelen, hoewel ze door de politieke betrokkenheid bij de opstand tot de status van publieke kerk, kerk *voor* het gehele volk dus, geroepen werd. De in de 'kerken onder het kruis' ontwikkelde visie op de zuivere gemeente, samen met de daaruit voortgekomen vrees van de overheden om opnieuw onder het juk van de, thans gereformeerde, tirannie te geraken, maakten beide dat de Nederlanders - zelfs midden in de zeventiende eeuw - geen calvinistische natie vormden.

Nieuwe aandacht voor de continuïteit van de laat-middeleeuwse vroomheid en geloofspraktijk, voor de oorspronkelijke en voortdurende pluriformiteit van de reformatie in de Lage Landen, voor het ambivalente karakter van het gereformeerde protestantisme - ziedaar enige belangrijke gezichtspunten die nieuw gedecalviniseerd onderzoek kunnen stimuleren. Het ontstaan en de doorgaande ontwikkeling van de doperse reformatie verdient vanuit de door Duke geboden perspectieven eveneens een nieuwe beschrijving. Het doperdom kan niet langer worden afgedaan als een voorbijgaande 'fase' van de 'vroege Reformatie', in afwachting om afgelost te worden door het gereformeerde protestantisme. Niet alleen de bestudering van de externe invloeden op de doperse reformatie en van de continuïteit met de laat-middeleeuwse lekenvroomheid dient daarbij betrokken te worden, maar niet minder een vergelijking van de doperse met de gereformeerde hervorming in het tijdvak ca. 1560-1648.

G.K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism 1524-1543*. Waterloo, Wilfrid Laurier University Press, 1990. XII + 235 pagina's. ISBN 0 88920 992 8.

In deze studie beschrijft de Canadese historicus G.K. Waite het leven en de leer van de Nederlandse doper David Joris van Delft (1501-1556) tot diens vertrek uit de Nederlanden in 1544. In een kort slothoofdstuk worden ook de lotgevallen van Joris na dit jaar, toen hij als balling in Zwitserland leefde, behandeld. Wie zich met David Joris bezighoudt doet er goed aan zich beperkingen op te leggen, daar Joris bijna 300 werken en duizenden brieven geschreven heeft, waarvan de meesten na 1544 vervaardigd zijn. Deze grote hoeveelheid materiaal is een van de redenen waarom Waite dit jaar als eindpunt van zijn studie gekozen heeft. Een tweede reden ligt volgens de auteur in het feit dat Joris na 1544 geen rechtstreeks contact meer met zijn volgelingen had (p. 2). Dit argument snijdt weinig hout: reeds in 1539 had Joris zich in de buurt van Antwerpen teruggetrokken en onderhield hij slechts in geschrifte contact met zijn volgelingen. Andere redenen zijn volgens Waite de religieuze ontwikkeling van Joris na 1544 van doper tot spiritualist (een proces dat mijns inziens reeds lang gaande was, maar inderdaad volledig rijpte tijdens Joris' verblijf in Zwitserland) en het feit dat er over de Bazelse periode van Joris diverse studies verschenen zijn. Al is op de argumentatie van Waite voor de cesuur 1544 wel iets af te dingen, toch is dit jaar ongetwijfeld een mijlpaal in het leven van Joris geweest: hij veranderde van opgejaagde ketter in een vredig levende familiepatriarch.

Centraal in het boek van Waite staat de relatie tussen David Joris en het Nederlandse Doperdom. David Joris werd in zijn tijd door vrijwel iedereen, protestant, katholiek en doper, verguisd, maar, en dat toont Waite overtuigend aan, hij stond wel degelijk in de doperse traditie, al heeft deze traditie hem van Menno Simons af verloochend.

In de eerste hoofdstukken bespreekt Waite de achtergrond waartegen Joris optrad. De eerste hervormingsgezinden waarmee Joris in aanraking kwam waren de sacramentariërs. De term sacramentariërs is een honderd jaar geleden ingevoerd en recentelijk zijn stemmen opgegaan om deze term af te schaffen en te spreken van een ongedifferentieerde hervormingsbeweging. (De discussie hierover in de *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) is overigens niet geraadpleegd door Waite). Waite maakt een merkwaardig onderscheid tussen positieve en negatieve geloofsuitingen van de sacramentariërs (p. 11). Ook besteedt Waite aandacht aan het in de Lage Landen welig tierende anticlericalisme en de rol van de rederijerskamers in de Reformatie.

In het tweede hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de anabaptistische beweging besproken. Het doperdom was omstreeks 1530 via Oostfriesland de Nederlanden binnengedrongen en culmineerde in 1535 in de bezetting van Munster. Waite gaat aan de hand van vonnissen en andere gegevens de sociale samenstelling van de dopersen in Amsterdam na en concludeert dat de meesten uit kringen van de ambachtsslui kwamen. Ook de leiders kwamen uit die kringen, zij het uit hoger gewaardeerde ambachten als goudsmid en chirurgijn; dit in tegenstelling tot de sacramentariërs,

waarbij de clerici een belangrijke rol speelden. De namen zijn in tabellen ondergebracht (p. 29-30), waarbij we opmerken dat Hans Scheerder geen ditchdigger maar lakenscheerder was. Hij verbleef overigens meestal in Friesland en later in Overijssel. Of Amsterdam representatief genoemd mag worden voor een onderzoek naar de sociale herkomst van de Nederlandse dopersen is de vraag, daar, zoals Waite zelf ook meedeelt, er in Amsterdam veel vluchtelingen van elders waren. Overigens is het laatste woord over de verbindingen tussen sacramentariërs en anabaptisten nog niet gesproken.

Hoofdstuk drie bespreekt het leven van David Joris en zijn ontwikkeling van sacramentariër tot anabaptist. Sinds 1524 kwam hij met de eerstgenoemden in aanraking, verstoorde in 1528 een processie en werd verbannen. Pas in 1534 sloot hij zich aan bij de dopersen en werd tot oudste aangesteld. Zijn carrière als anabaptist wordt in hoofdstuk 4 beschreven, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de figuur van Anneke Jans, die een diepe invloed op Joris heeft uitgeoefend (p. 68-70). Ondanks het feit dat zij als joriste in 1539 ter dood gebracht werd werd haar testament in Van Braghts *Martelaarsspiegel* opgenomen. Het is tekenend voor de vloeiende grenzen tussen de toenmalige stromingen in het doperdom dat dit gebeuren kon.

Hoofdstuk vijf behandelt Joris' vroege theologie. Waite toont aan dat Joris diep beïnvloed is door Hoffman en Rothmann, maar dat hij aan hun ideeën, zoals het Restitutiebegrup wel een eigen interpretatie gaf. Verder meent Waite dat het begrip Gelassenheit en het streven naar persoonlijke perfectie een belangrijk onderdeel van Joris' leer vormden. Uit het laatste dient volgens hem ook het slapen met naakte vrouwen, dat in joristische kring gepraktiseerd werd, verklaard te worden. Het ging erom aan te tonen dat de lusten afgestorven waren en men een zekere vorm van perfectie gekregen had.

In de volgende twee hoofdstukken worden Joris' relaties met de overige doperse groepen als Batenburgers, Munstersen en Straatsburgers behandeld, terwijl in hoofdstuk acht de sociale samenstelling van de joristen ter sprake komt. Met de nodige voorzichtigheid (we kennen slechts die joristen, die gegrepen werden en het veinzen dat zij praktiseerden zorgde ervoor dat velen onbekend gebleven zijn) concludeert Waite dat de beweging van Joris relatief veel vrouwen en lieden uit de hogere klassen aantrok. Een van de redenen is ongetwijfeld het veinzen van de joristen, maar een verdere verklaring, vooral voor het aantal vrouwen, geeft Waite niet.

Hoofdstuk negen en tien behandelen Joris' verblijf in respectievelijk Antwerpen en Bazel. Naar laatstgenoemde stad was hij in 1544 gevlucht en hier leefde hij in de stijl van een edelman onder de naam Johan van Brugge tot zijn dood in 1556. Het boek wordt afgesloten met een aantal appendices die onder anderen een vertaling in het Engels van het testament van Juriaan Ketel, het visioen van Leonard van Dam en een lijst van doperse leiders na 1535 bevatten. De laatste lijst bevat nogal wat onjuistheden. Zo kwam Gerdt Eilkeman niet uit Friesland, maar uit Drenthe (Coevorden), Gilles van Rathem is waarschijnlijk identiek met Gilles van Aken, Jan van Maastricht

en Jan Traiectensis zijn identieke figuren en Meyndert van Emden was vooral in Holland actief (appendix 1).

Waite heeft ondanks deesignaleerde tekortkomingen met zijn studie een zeer goed overzicht gegeven van het leven en de leer van David Joris tot het jaar 1544. Terecht heeft hij veel aandacht besteed aan de entourage waarin Joris optrad. De overeenkomsten tussen de ideeën van Hoffman en Rothmann en die van David Joris worden door hem overtuigend gepresenteerd, terwijl Waite over de vroege theologische opvattingen van Joris behartenswaardige dingen zegt. Toch blijven er na het lezen van zijn boek nog wel desiderata over: het mijns inziens centrale thema in Joris' werk, de kruismystiek (reedsesignaleerd door Bainton in zijn studie over Joris uit 1937) komt onvoldoende tot zijn recht. De titel van de studie is wat ongelukkig gekozen en suggereert dat het doperdom reeds in 1524 in de Nederlanden aanwezig was.

Groningen

S. Zijlstra

Signalementen

Wiebe Bergsma, “‘Uyt Christelijcken yver en ter eeren Godes”. Wederdopers en verdraagzaamheid’, in Gijswijt-Hofstra (zie hierna), 69-84

Bergsma schetst de geheel eigen ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden, met name die van het anabaptisme en hun bedreiging voor de jonge gereformeerde kerk. Dit wordt nader toegelicht aan de hand van een in 1601 door de Sneker predikanten Geldorpius en Bogerman bezorgde vertaling van Beza's *De haereticis a civili magistratu puniendi* (1554). In de Friese situatie functioneerde dit geschrift binnen een traag verloopend calviniseringsproces. Ondanks de onverdraagzame, stoere predikantentaal, lieten de Sneker overheden de wederdopers vrijwel ongemoeid.

L.W. Blijdorp, *Galenus en de Lammerenkrijgh* (doct.scripctie geschiedenis RU-Leiden, 1990; typescript), 30 blz.

Op basis van literatuuronderzoek heeft Blijdorp in kort bestek een uiteenzetting gegeven van de theologische twistpunten van de Lammerenkrijgh, waarin de figuur van Galenus Abrahamsz een sleutelrol vervulde. Behandeld worden Galenus' scholing, zijn godsdienstige inzichten en de relatie van zijn optreden in collegiantenkring tot dat bij zijn doopsgezinde achterban, welke in 1664 tot een scheiding der geesten, van lammisten en zonnisten, zou leiden.

Wiep van Bunge, ‘De Rotterdamse collegiant Jacob Ostens (1630-1678)’, in *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 6(1990) 65-81.

In het verlengde van zijn dissertatie over Johannes Bredenburg (zie onder de boekbesprekingen) geeft Van Bunge in dit artikel

tal van bijzonderheden prijs over de doopsgezinde leraar Jacob Ostens en diens spraakmakende optreden in remonstrantse doopsgezinde collegiantenkring te Rotterdam. Uitgebreid wordt ingegaan op zijn belangrijkste geschrift: *Liefde-Son, Omstralende de Hoedanigheyt der tegenwoordige genaamde Christenheyt* (1651), op zijn rol in de door de Utrechtse predikant Gentman geïnitieerde pamflettenstrijd tegen het socinianisme (ca. 1662), zowel als op zijn ontluiserende aftreden als leraar in het rampjaar 1672 als gevolg van verdenkingen van anti-orangisme, drankzucht en vermeende omgang met de levensgevaarlijke Spinoza.

I.H. van Eeghen, ‘De zonde en de inkeer van Jan Luyken’, in *Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 82(1990) 87-118.

Sinds haar optreden op het DHK/VDGA-congres in 1989 over doopsgezinden en kunst in de 17e eeuw (zie haar artikel in *Doopsgezinde Bijdragen* 16 (1990) 65-112), is mejuffrouw van Eeghen geheel in de ban geraakt van Luykens ‘zondige’ eersteling, de raadselachtige dichtbundel *Duytse Lier*. Dit artikel vormt het vervolg opeerder genoemde bijdrage en tracht met oog voor talloze details de literaire, mythologische en symbolische vernislagen van de *Lier* te verwijderen en daaronder vele bijzonderheden van Luykens sociale betrekkingen en geestelijke inzichten bloot te leggen.

Aart de Groot, ‘Honderd jaar geleden stierf Christiaan Sepp. Notities over kerkgeschiedschrijving’, in *Kerktijd. Contactblad van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2(1990) 12-18.

In een beknopt artikel schetst De Groot de betekenis van de op 10 mei 1990 honderd jaar geleden gestorven doopsgezinde predikant

Christiaan Sepp (o.a. te Westzaan, Zaandam-Oost en Leiden). Hij heeft tot op de dag van vandaag grote waarde als kerkhistoricus, wiens immense oeuvre nog steeds bewondering afdwingt. Als voorbeeld daaruit staat *De Groot vervolgens stil bij de destijds sensationele Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858* (1860). Wel bleef in Sepp altijd de gelovige domineren over de historicus; hij is niet meegegaan met de richting van het objectief-kritische onderzoek.

E.K. Grootes en J. den Haan (red.) *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*. Roden, Nehalennia, 1989 [=1990]. 264 blz. ISBN 9071340023.

Lange tijd heeft het ernaar uitgezien dat de afscheidsbundel voor S.B.J. Zilverberg met de Romeinse (uitgevers-)godin in de Zeeuwse wateren ondergedoken bleef, doch na ruim drie jaar worstelen is het zeer gevarieerde album amicorum toch boven water gekomen. Het boek telt eenendertig bijdragen van een keur van specialisten op het historische terrein, vooral dat der kerk-, literatuur- en mentaliteitsgeschiedenis. In doopsgezind verband verdienen de bijdragen van M.H. Quak, S.L. Verheus en Piet Visser aparte vermelding - zie daarvoor elders in deze rubriek. Aan het slot (p. 256-59) heeft Adriaan Plak een chronologische bibliografie van de belangrijkste geschriften (tot en met 1986) van de laureaat samengesteld, waarvan er ettelijke van belang zijn voor de doperse historiografie.

Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Eenschijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum, Verloren, 1989. 320 blz. ISBN 9065503218.

Gijswijt-Hofstra heeft elf zeer uiteenlopende bijdragen verzameld over verschillende facetten van tolerantie en 'norm-afwijkende' gedragingen en inzichten uit vijf eeuwen Nederlands verleden. Deze betreffen zowel de houding jegens ketters (de anabaptisten met name), katholieken en joden, als de reacties op toverij, homosexualiteit, kleine criminaliteit, als de omgang met de hedendaagse immigranten. De (mentaliteits-)historische implicaties van begrippen als tolerantie en intolerantie worden door haar in een inleidend hoofdstuk helder uiteengezet. Zie voor de bijdragen van Bergsma en Zijlstra over de doperse vervolgingsgeschiedenis elders in deze rubriek.

Willem Heyting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585. The Catechisms and Confessions of Faith in the Dutch Reformation to 1585*. Nieuwkoop, De Graaf Publishers, 1989 (2 dln.), x, 414 + vi, 380 blz. ISBN 9060044029

Heyting heeft voor zijn genologische en analytisch-bibliografische dissertatie een schat aan gegevens verzameld over de Nederlandse belijdenisgeschriften. Van doperse c.q. radicaal-reformatorische zijde is het aantal publicaties - uiteraard - gering. Opgenomen zijn de Nederlandse vertalingen uit 1560 en 1565 van Michael Sattler, *Brüderliche Vereinigung* (1527) en twee belijdenisgeschriften van Hendrick Niclaes (1561) (resp. onder nrs. C1 en C2-3). Van belang zijn echter ook de (hoofdzakelijk) gereformeerde confessies, die herhaaldelijk polemiseren met de toenmalige grootste, 'wederdoperse' concurrent. Voor de typografische identificatie van anoniem drukwerk uit deze periode biedt het tweede deel een schat aan informatie, dankzij de 341 (!) afbeeldingen van voornamelijk de titelpagina's van alle getraceerde exemplaren.

Leszek Kolakowski, 'Dutch seventeenth-century anticonfessional ideas and rational religion: the mennonites, collegiant and spinozan connections', in *The Mennonite Quarterly Review* 64(1990) 259-97 en 385-416.

De redactie van *MQR* heeft een reeds uit 1963 daterend artikel opgenomen van de Poolse marxist Kolakowski, thans Fellow van All Souls College te Oxford, voorzien van een verklarende introductie van James Satterwhite. Kolakowski's over twee afleveringen verspreide artikel vormt een eerste versie van een hoofdstuk uit zijn boek *Swiadosc religijna i wiez koscielna* (1965), dat te onzent bekend is geworden als *Chrétiens sans Église* (1969). Het behandelt o.a. het collegiantisme, Galenus Abrahamsz' theologische opvattingen, die van Daniël de Breen, de spinozistische kring van Balling en Koerbagh, Jarig Jelles en Daniël Zwicker.

Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Neerlandse protestanten en problemen van opvoeding. Zeventiende tot twintigste eeuw*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1990. 276 blz. ISBN 9001511600.

Dit proefschrift behandelt drie eeuwen opvoedingsproblematiek vanuit protestants (hoofdzakelijk gereformeerd) perspectief. Net als het werk van Roodenburg (zie elders deze rubriek) bestrijkt het een terrein dat ook voor de doopsgezinde historiografie belangwekkend is. Het werk is geïnspireerd op Menno ter Braaks *Afscheid van domineesland*, endiens overgrootvader, de negentiende-eeuwse menniste leraar Jacob Huizinga (te Knollendam en later op Texel). De opvoedkundige inzichten worden telkens afgezet tegen de ontwikkelingen in de maatschappij. Uitvoerig wordt ook aandacht geschonken aan de idealen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, opgericht door de doopsgezinde Jan Nieuwenhuizen in 1784 te Edam.

M.H. Quak, 'Daniël Hovens (1735-1795), doopsgezind voorganger en patriot', in *Grooten en Den Haan* (zie boven), 196-99.

Quak portretteert in de bundel voor Zilverberg de van Haarlem geboortige Daniël Hovens (1735-95), te Rijnsburg door de collegiant Agge Roskam Kool gedoopt, die als 'ongeschoold' predikant o.a. de gemeenten Sneek, Zaandam en Leiden heeft bediend. Hij nam actief deel aan het achttiende-eeuwse genootschapsleven (o.a. bij het door zijn zwager Jan Nieuwenhuysen opgerichte 'Nut van het Algemeen'); aan het einde van zijn leven te Rotterdam schaarde hij zich aan de zijde der patriotten.

Th.B. Roep, *Gelukkig door werken. Een portret van C.W. Bruinvis (1829-1922): doopsgezind, liberaal, bouwkundig tekenaar, steendrukker, apotheker, redacteur, verzekeringsagent, raadslid, wethouder, museum-directeur, archivaris, geschiedschrijver te Alkmaar*. Alkmaar, 1990. (Nr. 4 van de veertiende jaargang van: *Oud Alkmaar. Periodiek van de historische vereniging Oud Alkmaar*). 76 blz.

Thomas Roep heeft het kerstnummer van dit lokaal-historische periodiek voor zijn rekening genomen met een leeswaardige en fraai geïllustreerde levensbeschrijving van Cornelis Willem Bruinvis. Deze zeer actieve historisch geïnteresseerde telg uit een dopers geslacht (van mannelijke zijde althans) heeft belangrijke bijdragen geleverd aan de culturele ontwikkeling van Alkmaar. Naast zijn vele bezigheden heeft deze negentiende-eeuwse liberaal en aanhanger van de moderne theologie jarenlang als scriba opgetreden van de Alkmaarse kerkeraad (1881-96), terwijl hij tevens van 1890-96 bestuurslid van de A.D.S. is geweest. Aan het slot is Bruinvis' van 1919 daterende autobiografie, 'E vita propria' opgenomen.

Th.B. Roep, *Het leven van Marten Schagen (1700-1770) - Tussen 'fundamentalisme' en 'verlichting'*. Alkmaar, 1990 (type-xerox-uitgave in eigen beheer). 38 blz.

De vader van eerder genoemde Bruinvis, Cornelis Pieter Bruinvis, heeft ooit in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1881 een levensschets van Marten Schagen gepubliceerd. Terecht wijst Roep ruim honderd jaar na dato op de betekenis van Schagen voor het achttiende-eeuwse doperdom in deze 'private-study'. Schagen, afkomstig uit Alkmaar, vooral in Amsterdam en Utrecht zijn stempel gezet op het (Fries- en Vlaams-) doopsgezinde leven, heeft ook in cultureel opzicht vele goede initiatieven genomen. Hij stond in contact met tal van geleerden en genootschappen; gaf als boekverkoper te Amsterdam belangwekkende publicaties uit en stond mede aan de wieg van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Zijn boekencollectie vormt een van de belangrijkste pijlers van de Doopsgezinde Bibliotheek.

Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1587-1700*. Hilversum, Verloren, 1990. 424 blz. ISBN 906550320X.

Deze kerk- en mentaliteitshistorische studie geeft een gedetailleerd verslag van de gereformeerde ethiek inzake tucht over de kerkelijke praktijk, de geloofsleer, toverij, boeverij, hoerij en andere aspecten van het vroegere dagelijks leven. Op p. 166-75 wordt de verhouding tot de doopsgezinden beschreven. Hoewel dat onderdeel niet uitputtend is behandeld, bevat de studie in het algemeen belangrijk referentiemateriaal voor kerkhistorisch onderzoek naar de doperse handel en wandel in deze periode.

B.C. Sliggers & A.G. van der Steur, 'Portretten van Nederlandse "honderdjarigen"', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 43 (1989) 117-220.

In dit literatuur-historisch, bio-, biblio- en iconografisch artikel hebben de auteurs een inventarisatie gemaakt van alle Nederlandse (bijna) honderdjarigen, waarvan portretten traceerbaar waren. Daaronder treffen we ook tal van doopsgezinden aan. Het blijkt dat vooral de bewoonsters van het doopsgezinde Zuiderhofje te Haarlem zeer vitaal waren: Cornelia Biersens (Amsterdam 1690 - Loenen a.d. Vecht 1792), Geertruida van Daalen (Haarlem 1764-1858), Sara Geldorp (Haarlem 1705-1803), Maria Kouwenhoven (Haarlem, 1706-1808), leraar Gerrit Rooze (Hamburg-Altona 1612-1711), Johanna de Smeth (Haarlem 1751-1851), Elisabeth Spiering (Haarlem 1753-1841) en Maria Tempe (Haarlem 1786-1886).

S.L. Verheus, 'Audi alteram partem. Haarlemse martinisten, mennonisten en harminianen onder elkaar (1619-1650)', in Grootes en Den Haan (zie boven), 90-97.

Verheus schetst in de Zilverberg-bundel de verhouding tussen de lutheranen, remonstranten en doopsgezinden te Haarlem in de jaren 1619-1650 (p. 90-97). Behandeld worden ondermeer de polemieken van de lutheraan Conrad Viëtor met Pieter Jansz. Moyer (Amsterdammer) en de niet van scherts ontblote denkbeeldige discussies tussen arminianen en doopsgezinden in de pamfletten van Passchier de Fijne. Ondanks de verheven leerstellige materie werden grove middelen in het debat niet geschuwd.

Piet Visser, "'Siet den Oogst is Ryp". Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobsz. te De Rijp', in *Grootes en Den Haan* (zie boven), 98-108.

Visser beschrijft in zijn bijdrage voor het boek voor Zilverberg het fonds van de zeventiende-eeuwse doopsgezinde leraar en boekverkoper te De Rijp, Claes Jacobsz. (p. 98-108). De aansluitende bibliografische 'Lijst van uitgaven' (1624-47) telt maar liefst 42 boektitels van opvallend homogene aard wat de doopsgezinde (Waterlandse) signatuur c.q. herkomst betreft.

Piet Visser & Sjouke Voolstra, *Amsterdam: centrum voor onderwijs en onderzoek in doperse theologie en geschiedenis. Een gids*. Amsterdam, Doopsgezind Seminarium & Doopsgezinde Bibliotheek, 1990. 16 blz.

Ten behoeve van promotionele activiteiten is een rijk geïllustreerde brochure vervaardigd over de instellingen die van belang zijn voor het onderwijs en onderzoek in de doopsgezinde theologie en geschiedenis. Achtereenvolgens worden in beknopte vorm de geschiedenis en doelstellingen beschreven van: het Doopsgezind Seminarium, de Doopsgezinde Bibliotheek, de Doopsgezinde Archieven, de Doopsgezinde Historische Kring, de Commissie tot de uitgave van Documenta Anabaptistica Neerlandica (CUDAN) en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Een adressenlijst completeert deze gids die tevens in het Engels is uitgebracht.

Samme Zijlstra, "'tGeloove is vrij". De tolerantiediscussie in de Noordelijke Nederlanden tussen 1520 en 1795', in *Gijswijf Hofstra*, 41-67 (zie boven).

In een heldere uiteenzetting beschrijft Zijlstra de ontwikkeling van religieuze tolerantie-op-

vattingen gedurende bijna twee eeuwen, beginnend bij Erasmus en via Locke en Bayle uitmondend bij Voltaire en Rousseau in de Verlichting. Daartussendoor voltrekt zich de gefaseerde beschrijving van o.a. de omgang met de ketterijen der wederdopers en de spiritualistische beginselen van Sebastian Franck en David Joris; Calvijn en Castellio; dissenters van allerlei signatuur, waaronder tot in de achttiende eeuw de zowel in orthodox-doperse als in gereformeerde kring verguisde socinianen. Dat de wereldlijke overheden vaak andere (economische) beginselen hanteerden dan de kerkelijke beschermers van het christelijk fundament, wordt eveneens duidelijk.

H. Bongers e.a. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*. Zutphen, De Walburg Pers, 1989. 190 blz. ISBN 9060116585.

A.C. Schuytvlot, *Coornhert 1522-1590. Catalogus van een tentoonstelling van brieven, documenten en vroege uitgaven uit eigen bezit. Tentoonstelling van 8 november 1990 t/m 4 januari 1991*. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1990. [6], 64 blz. ISBN 9061254620.

In 1990 is het vierhonderdste sterfjaar van Coornhert op ruime schaal herdacht. De officiële herdenkingsbundel bevat tien bijdragen over de zeer uiteenlopende activiteiten van Coornhert op het gebied van de theologie, de politiek, de letterkunde en de prentkunst. C. Berkvens-Stevelink en W. Bergsma (resp. p. 18-31 en 32-43) trachten 's mans welhaast ongrijpbare (boven-)kerkelijke 'Sitz im Leben' nader te definiëren. Daarbij komen ook Coornherts connecties met c.q. aversies tegen de doopsgezinden en de aanhang van Hendrick Niclaes en David Jorisz aan de orde.

De door Schuytvlot adequaat beschreven catalogus heeft de waarde van een complete bibliografie van Coornherts geschriften, doordat ook de niet in de UB-collecties voor-

komende titels in een aparte lijst zijn opgenomen. Het blijkt dat de Doopsgezinde Bibliotheek ook op het gebied der Coornhertiana enkele unica bezit.

[G.J.J. van Hiele], *Driekwart eeuw Doopsgezinde Gemeente Bussum-Naardenc.a. 1915-1990*. [Bussum-Naarden, 1990], 58 blz.

Op 3 november 1990 tijdens de herfstbijeenkomst van de DHK werd het eerste exemplaar van dit jubileumboekje gepresenteerd. De huidige voorganger, ds. Van Hiele, heeft de archivalische gegevens van de nog jonge gemeente tot een leesbaar verhaal gecomponeerd. Het begin van die geschiedenis wordt gedomineerd door de vestiging van een eigen kerkgebouw in 1923. Het reilen en zeilen der gemeente, in de oorlogsjaren sterk groeiend, komt uitvoerig aan bod, terwijl ook decennium-gewijs het verdere verloop der gemeente en de vele tijdgebonden initiatieven om de teruggang te stuiten de revue passeren: het koor van Peter de Boorder, de 'God is dood'-discussie, interkerkelijke samenwerking. Van Hiele heeft met profetische distantie zijn eigen tijd adequaat beschreven tot en met de feitelijke viering van het jubileum, die toen nog 'met gepaste vreugde' plaats moest vinden!

Fermanje Drachten. 200 jier. Jubileumboekje gearstald by it 200 jierich bestean fan de Fermanje fan de Menniste gemeente Drachten-Oerterp. [Drachten], 1990, 76 blz.

Auke de Vries, *Doopsgezinde gemeente Drachten-Ureterp 1790-1990. Zij dienden de gemeente*. [Drachten, 1990], 52 blz.

De herdenking van het 200-jarig bestaan van de vermaning van de gemeente Drachten-

Ureterp is met twee interessante boekjes luster bij gezet. In het eerste hebben oud-predikant Tsjerk Jelsma en Hendrik Veenland de geschiedenis van de gemeente in het Fries uit de beschikbare bronnen opgetekend. Een Nederlandse samenvatting daarvan bedient de niet-Friestaligen. In het tweede deel, 'De gemeente nu' en 'De toekomst van onze gemeente' wordt de verscheidenheid van het actuele belijden geschetst. Een chronologische lijst van leraren, organisten en kosters is aan het slot toegevoegd.

De Vries heeft voor het tweede boekje veel archivalisch spoorwerk verricht om de functionarissen uit de bovengenoemde lijst, aangevuld met diakenen en kerkeraadsleden, van een beknopte levensbeschrijving te voorzien. Uit dit zeer handige Drachtster biografisch lexicon blijkt dat in 1809 de eerste gestudeerde predikant beroepen werd, Jan Plantius. De oudst bekende liefdeprediker (1661-73) was Lammert Gaukes, boer te Ureterp.

L. Atsma e.a. (red.), *De Rottefalle troch de ieuwen hinne*. De Rottefalle, 1985. 304 blz. *Eastermar*, onder redactie van het bestuur van Dorpsbelang. [Oostermeer], Vereniging voor Dorpsbelangen Eastermar, 1990. 220 blz.

Deze lokale geschiedenissen van twee dorpen in de Friese 'Wâlden' dienen hier gesignaleerd te worden wegens hun beschrijving van het onder beider invloedssfeer ressorterende gehucht Witveen (samengevoegd met de doopsgezinde gemeente te Rottevalle). H. Keuning en W. Veenstra hebben archivalisch onderzoek verricht naar de geschiedenis van de gemeente Witveen-Rottevalle in het eerste boek (p. 114-28). Van het tweede boek verdient de genealogische bijdrage van Reid van der Ley over de Witveenster families Oosterhof en Van Dam vermelding (p. 103-11).

H. Veldman, *De beeldenstorm in Groningen. Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden*. Goes, Oosterbaan & Le Cointre, 1990. 224 blz. (Met illustr.) ISBN 90 6047 932 7.

De auteur laat aan de beschrijving van de beeldenstorm in Groningen een algemene inleiding vooraf gaan, waarin de verschillende meningen ten aanzien van het verwijderen van godsdienstige voorstellingen in de reformatietijd de revue passeren. Een kort hoofdstuk is gewijd aan de linkervleugel van de reformatie (blz. 59-64). De opgeworpen vraag naar een mogelijke relatie van revolutionaire dopers met calvinistische beeldenstormers van 1566 blijft onbeantwoord. Het overzicht van de gebeurtenissen in Groningen tijdens het Wonderjaar bevestigt echter, wat de deelname van mennonieten aan de beeldenstorm betreft, wat van elders reeds bekend is: Menno's volk volgde ook in dit opzicht niet het voorbeeld van de Munsterse.

J. Erdsieck, *Geloven zonder confessie. De geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente te Zwolle van 1795-1942*. Uitgegeven in eigen beheer: Scheldelaan 10, 8032 ER Zwolle, 1991. 70 blz. (Met illustr.) ISBN 90 800436 4 8.

Dit boekje maakt deel uit van een reeks geschriften van dezelfde auteur over de plaatselijke kerkgeschiedenis in Zwolle. Het geeft een goed gedocumenteerd inzicht in de organisatorische en geestelijke ontwikkeling van het doopsgezind gemeentelven in Zwolle van de Franse tot de Duitse tijd. Belangrijk is de schat van statistische gegevens.

Mijn huis zal een huis des gebeds zijn. S.l., s.a. [1990]. 48 blz. (Met illustr.)

De doopsgezinde gemeente te Gorredijk-Lippenhuizen liet dit geschrift het licht zien ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het kerkgebouw aan de Stationsweg te Gorredijk. Het bevat een summiere geschiedenis tot 1940 (door J. van der Werff), een beschrijving van het kerkgebouw, de inwijding en de functionarissen (door D. Postma), alsmede van het orgel, de luidklok en het gemeentelven (door S. Veenstra). Het kan beschouwd worden als een aanvulling op J.W. Zondervan, 'Het kleine kuddeke', in: J.J. Spahr van der Hoek, ed. *De Vlecke Gorredyk. Haadstikken út 350 jier skiednis*. (Fryske Akademy, Nr. 596; Wâldrige, Nr. 25) 1981.

S. Zijlstra, 'Gabbe van Aesgema als aanhanger van David Joris', *De vrije Fries* LXX (1990) 53-60.

De auteur beschrijft de invloed van het davidjorisme in Friesland, met name door de behandeling van Jan Glasemaker en van de Friese edelman Gabbe van Aesgema uit Oosterlittens, die in 1550 naar David Joris' woonplaats Bazel verhuisde om daar met diens dochter Elisabeth in het huwelijk te treden. Het artikel bevat verder belangrijke gegevens over andere Friezen die met David Joris in correspondentie stonden.

S. Zijlstra, 'De Dopersen in Groningen 1530-1795' in: G. van Halsema Thzn. e.a., eds, *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*. Kampen, 1990. Pp. 119-131. ISBN 90 242 5483 3.

In deze tweede bundel die op initiatief van de jonge Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis tot stand is gekomen, neemt de auteur een bijdrage over de dopers voor zijn rekening, waarin hij de hoogtepunten uit de aangegeven periode kort aanduidt.

F. van der Pol, *De Reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*. Kampen, J.H. Kok, 1990. 494 blz. ISBN 90 242 52687.

Deze dissertatie (Theol. Univ. Kampen; Broederweg) bevat uitvoerige passages over het doperse aandeel in de hervorming van Kampen. De aandacht concentreert zich vooral op de Munsterse dopers, de Mennisten, de Batenburgers, Davidjoristen en moordbranders als voorlopers van het gereformeerd protestantisme in de IJsselstad. De gegevens die betrekking hebben op de menniste aanwezigheid in Kampen tijdens en na de vestiging van het gereformeerd protestantisme aldaar zijn minder talrijk, worden vanuit het gezichtspunt van de overheid en de gereformeerde kerk belicht en geven weinig verheldering inzake de consolidatie van de doperse beweging in de tweede helft van de zestiende eeuw.

G. ten Klooster, *'De Zwolsche Vereniging'. Aspecten van ruim een eeuw doopsgezind nomadenleven (1858-1965)*. Amsterdam, Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 1990. (Proponentsscriptie Doopsgezind Seminarium)

In deze scriptie worden het ontstaan, doel en activiteiten van de 'Zwolsche Vereniging van Doopsgezinde Gemeenten' geschetst. Aan de beschrijving en interpretatie van deze organisatie zijn omvangrijke statistische bijlagen toegevoegd.

S. Nijdam, *'Want een ander fundament, dan dat er ligt, namelijk Jezus Christus, kan niemand leggen'. Een onderzoek naar het geloofsbegrip van Menno Symons in 'Van het rechte Christen geloove'*. Amsterdam, Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 1991. (Proponentsscriptie Doopsgezind Se-

minarium)

De auteur geeft een theologische interpretatie van dit belangrijke, vroege werk van Menno Simons dat in 1542/3 te Antwerpen voor het eerst gedrukt werd. De behandeling van de relatie tussen het geloofsbegrip en de ecclesiologie, de toewending tot de wereld en de eschatologie staat daarbij centraal.

A.C. Duke, 'Nonconformity among the Kleyne Luyden in the low countries before the revolt' in: L. Layendecker e.a., eds, *Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life*. Ljouwert, Fryske Akademy, 1990. Pp. 9-35. ISBN 90 6171 728 0.

Onderzoek naar het geloof van de 'kleyne luyden' tijdens de vroege reformatie, met bijzondere aandacht voor het onderscheiden karakter van de dopers.

L.G. Jansma, 'The importance of religion in the everyday life of a Frisian parish' in: L. Layendecker e.a., eds, *Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life*. Ljouwert, Fryske Akademy, 1990. Pp. 161-177. ISBN 90 6171 728 0.

Verslag van een sociologisch onderzoek naar het geloof van de leden der doopsgezinde gemeente te Joure.

S. Groenveld, *Vrij in het Christelijk geloven. De opkomst van het vrijzinnig protestantisme in de Haarlemmermeer*. Hoofddorp, Doopsgez. Gemeente Haarlemmermeer, 1990.

Geschiedenis van de eerste tien jaar van het bestaan van de afdeling van de Ned. Protestantenvbond, 1890-1900, in de Haarlemmermeer, voorloper van de doops-

gezinde gemeente aldaar.

J.W. Heringa, *De familie Lelij. Doopsgezinde kooplieden te Hoorn*. Leiden, 1990. (Uitgave in eigen beheer.)

Genealogie en beschrijving van het wel en wee van een doopsgezinde familie in de 17e en 18e eeuw.

F. Smit, *Verleden en Toekomst van vier eeuwen Doopsgezinden in Wageningen en omstreken*. Wageningen, 1988. (Uitgave in eigen beheer.)

Beschrijving van de opkomst, neergang en heropleving van de doopsgezinde gemeente te Wageningen.

F. Smit, *De mislukte kolonisatie van de Lithause Doopsgezinden te Wageningen in de 18e eeuw*. Wageningen, 1989. (Uitgave in eigen beheer.)

Nieuw verslag van de kolonisatiepoging van de uit Lithauen gevluchte doopsgezinden in de Mennonietenbuurt bij Wageningen tijdens de periode 1732-1738.

B. Rademaker-Helfferich, *Ga je mee naar de brand...* Amsterdam, Van Soeren & Co., 1990. 80 blz. met illustr. ISBN 90 6881 016 2.

Aanleiding voor dit boek vormde de ingebruikname van de nieuwe brandweerkazerne in Deventer, in welke stad sinds 1578 tot 1980 de doopsgezinden een grote rol hebben gespeeld bij de brandpreventie als compensatie van hun dienstweigering.

G. Vogler, 'Sozialethische Vorstellungen und Lebensweisen von Täufergruppen - Thomas Müntzer und die Täufer im Vergleich', *Standpunkt* 17 (1989) 75-79.

In dit artikel gaat Vogler de overeenkomsten tussen de visie van Thomas Müntzer en de dopersen op theologie en maatschappij na. Hij stelt dat er geen directe lijn loopt tussen beiden, maar dat wel elementen uit Müntzers leer het doperse denken hebben beïnvloed. Beiden zochten naar alternatieve maatschappijvormen op dezelfde basis, namelijk het evangelie. Beiden respecteerden de overheid, maar wezen ingrijpen van deze instantie in geloofszaken af; echter Müntzer keerde zich geheel tegen de overheid, de meeste doperse groepen sonderden zich af. Bij beiden speelde het begrip Gelassenheit een belangrijke rol. Beiden wilden een scheiding aanbrengen tussen uitverkorenen en goddelozen, al verschilde hun methodologie: Müntzer was bereid deze scheiding met geweld door te voeren, de meeste doperse groeperingen deden dit door zich uit de wereld terug te trekken. Beiden grepen terug op de kerk uit de tijd der apostelen en koesterden apocalyptische verwachtingen.

G.K. Waite, 'The post-Münster Melchiorite Debate on Marriage. David Joris' response to Johannes Eisenburg', *The Mennonite Quarterly Review* LXIII (1989) 367-400.

Dit artikel bevat een vertaling in het Engels met een inleiding van het antwoord van David Joris op een boekje van de belangrijke Straatsburger doper Hans van Eisenburg. Dit antwoord in de vorm van een brief dateert uit 1537 en is te vinden in de Jorislade van de universiteit van Basel. Het onderwerp behandelt het controversiële thema van huwelijk en polygamie, dat na de val van Münster actueel geworden was. Joris argumenteerde dat een huwelijk, mits gesloten tussen partners van hetzelfde geloof niet afkeurenswaardig was. Wel diende de liefde tot God en niet de lust des vlezes voorop te staan.

In de vertaling zijn enkele onjuistheden geslopen, waarvan een paar te wijten zijn aan

een onjuiste transcriptie, zoals bijvoorbeeld op p. 377 Eusebius i.p.v. Tobias; op p. 380 gewaer stout i.p.v. gewaerscout en p. 382 aut woort i.p.v. ant woort.

Verkeerde vertalingen zijn 'nature' voor 'natie' (376), 'the sinners hasten to Zion' voor 'die zondaers tot Zion zein verbaest' (376); 'Thus will Jacob's house possess salvation, which has previously been denied them' voor 'Aldus zal dit heilichdom, Jacobs huis besitten die haer tevoren ingenomen hadden' (376); 'This is not to mean' voor 'desniettemin'; 'courting women' voor 'vriër vrouwen' en 'which were also humiliated or circumcised' voor 'die te vermoeden is of zi ooc besneden waren' (allemaal op p. 379).

C.A. Johnston, 'The Hymns of David Joris: A preliminary study', *The Mennonite Quarterly Review* LXIV (1990) 113-134.

Aan de liederen van David Joris en dan vooral aan de musicologische aspecten ervan is tot nog toe nauwelijks aandacht besteed. Mevrouw Johnston gaat in dit artikel in op de composities en de melodieën van deze liederen, die vaak ontleend zijn aan volksliedjes. Van enkele van deze liedjes heeft zij de schrijver kunnen traceren. Ook maakte Joris gebruik van de melodieën van Luthers liederen. Johnston constateert in de overgeleverde bundel een breuk tussen de liederen uit de

periode voor en na 1531. In de liederen uit de laatstgenoemde periode verandert niet alleen de inhoud, maar ook de melodie, die veel krachtiger, fanfare-achtiger wordt en past bij de apocalyptische verwachtingen van die tijd. De auteur legt verband tussen deze veranderingen en de contacten die Joris toen kreeg met de dopersen. Geheel overtuigend is dit niet: Joris' geestelijke ontwikkeling verliep geleidelijk en zeker in het begin van de jaren '30 kan hij, ondanks zijn contacten met en bewondering voor de dopersen, niet tot hun aanhangers gerekend worden. Enkele titels van liederen zijn verkeerd vertaald: 'Waer sach oyt mensch' als 'Did You See It, Old Man?' en 'Ik hoorden huyden wayen' als 'I Heard Weeping Today'.

G.K. Waite, 'Celebrating the Victory over the Anabaptists: the ceremonial aftermath of Jan van Geelen's attempt on van de het Amsterdam', *The Mennonite Quarterly Review* LXIV (1990) 298-300.

Aan de hand van een processie uit 1537 ter nagedachtenis van het Amsterdamse wederdopersoproer betoogt Waite dat het de bedoeling van het stadsbestuur was de devotie onder de burgers te herstellen. Bij dit proces dienden ook de rederijkers te worden betrokken, die reeds lange tijd van ketterij verdacht waren.

Cornelius Krahn 1902 - 1990

De doopsgezinde historicus Cornelius Krahn, schrijver van boeken over Menno Simons en over het Nederlandse Anabaptisme, overleed op 3 augustus 1990 in zijn woonplaats North Newton, Ks. Hij werd 88 jaar oud.

Krahn, geboren in de Oekraïne, studeerde vanaf 1926 in Duitsland en Nederland. In 1936 promoveerde hij te Heidelberg op het proefschrift *Menno Simons (1496-1561). Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinnten*. Op uitnodiging van dr. A.K. Kuiper verbleef hij een jaar in Nederland, waar hij bij prof. dr. W. Kühler colleges liep. Hij werd lid van de Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar en van het dispuut ETEBON. Nadat een beroep naar de Doopsgezinde Gemeente te Ouddorp niet doorging, vertrok Krahn met een studiebeurs naar Amerika. Omdat hij in Duitsland het opkomend nazisme had meegemaakt, verkoos hij niet naar Europa terug te keren.

In Amerika werkte hij, na een jaar aan Bethel College, vier jaar aan Tabor College en vanaf 1944 tot zijn emeritaat in 1973 opnieuw aan Bethel College in North Newton. In 1940 trouwde hij met Hilda Wiebe.

In Bethel College zette hij de Historical Library and Archives op. Daar nam hij ook het initiatief voor het tijdschrift *Mennonite Life*, dat hij van 1946 tot 1971 zou redigeren. In een vraagsprek in de *Doopsgezinde Bijdragen* 5 (1979) zei Krahn: 'Wat betekenen al die boeken hier in Bethel voor de mensen en voor de Broederschap die ik moet dienen? Ik verzamel geen stenen, ik verzamel leven. Leven zoals het was en zoals het is. So there must be life, *Mennonite Life*.'

In 1968 verscheen zijn tweede grote boek *Dutch Anabaptism. Origins, Spread, Life and Thought (1450-1600)*. Als mede-redacteur schreef hij 686 artikelen voor de *Mennonite Encyclopedia*. In 1962 werd hem het *Festschrift A Legacy of Faith. The Heritage of Menno Simons* onder redactie van Cornelius J. Dyck aangeboden. Van Nederlandse zijde hebben daarin F. Kuiper, H.W. Meihuizen, J.A. Oosterbaan en N. van der Zijpp geschreven.

De huidige hoogleraar geschiedenis aan Bethel College, James Juhnke, typeerde Krahn als volgt: 'Door zijn open en hulpvaardig karakter en door zijn brede belangstelling wist Krahn veel mensen te inspireren en voor de doperse beweging en haar waarden te interesseren.'

D. Visser

Joost Hiddes Halbertsma-herdenking

Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de geboorte van dr. Joost Hiddes Halbertsma (Grouw 23-10-1789 - Deventer 27-02-1869), doopsgezind predikant te Bolsward en later te Deventer, werden een aantal manifestaties op touw gezet. Voor de Friese kultuur, taal en literatuur is zijn invloed van onschatbare waarde geweest. Meer literator en taalkundige dan predikant, werd zijn relatie tot het Doopsgezind Seminarie zelfs voorgoed bedorven door zijn enige boek dat direct met zijn ambt van predikant van doen had: *De doopsgezinden en hunnen herkomst* (Deventer, 1843).

Bij de herdenking in 1969 van het eeuwfeest van zijn sterfdatum (27 februari 1869) zijn reeds tal van belangrijke publicaties verschenen. Rond de herdenking in 1989 verschenen de volgende:

G. Elzinga en T.B. Hoekema, *Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) Leven en werk* (tentoonstellingsgids bij de overzichtstentoonstelling over Joost Hiddes Halbertsma in het Fries Museum te Leeuwarden, gehouden van 9 december 1989 t/m 28 januari 1990). De tentoonstelling werd verzorgd met medewerking van o.a. de Provinciale Bibliotheek van Friesland en het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum te Leeuwarden.

C.P. Hoekema, 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869): gevangene van Deventer' (lezing voor de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, te Deventer, 19 november 1988). *Overijsselse Historische Bijdragen* 104 (1989) 140-151.

C.P. Hoekema, 'Taspraak by de iepening fan 'e útstalling 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)' op freed 8 desimber 1989 ... yn it Frysk Museum te Ljouwert'. *Lyts Frisia* 39(1990) nr. 1-3, 8-10.

T.B. Hoekema, 'J.H. Halbertsma's Biografie van Deventer'. *Overijsselse Historische Bijdragen* 104 (1989) 152-163.

T.B. Hoekema, 'Joost mei 't witte!' *Lyts Frisia* 39(1990) nr. 1-3, 10-11.

B. Rademaker-Helfferich, 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)', in: Overijsselse biografiën. *Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars*. (Feestbundel mr. E.D. Eijken.) Dl. 1. Meppel/Amsterdam, 1990, 85-88.

B. Rademaker-Helfferich, 'Joost Halbertsma. Een markant predikant, 1821-1856', in: *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer*. Deventer, [1981], 140-144.

H.D. van der Staak, 'Halbertsma's 'auto'biografie van Deventer', lezing uitgesproken bij de opening van de tentoonstelling 'Ds Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)', van 19 april tot 13 mei 1990 gehouden in de Stads- of Athenaeumbibliotheek met materiaal uit het bezit van de bibliotheek (voor een deel nog van Halbertsma zelf afkomstig), het Archief van de Doopsgezinde Gemeente te Deventer en het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum te Leeuwarden. *Overijsselse Historische Bijdragen* 106 (1991), paginering nog onbekend.

H.D. van der Staak, 'Een Fries scheldt op Deventer', *RW-bulletin* 1990 nr. 3, 10-14.

Doopsgezinden in Den Haag

Coos Wentholt, een doopsgezinde zuster uit Den Haag, van beroep archivaris, zoekt voor haar onderzoek naar Haagse doopsgezinden van voor 1800 namen van doopsgezinden, die uit Den Haag afkomstig, of daar naar toe vertrokken zijn.

Haar adres is Valkenbosplein 9, 2563 CA Den Haag. U kunt haar overdag bereiken op het Haags Gemeentearchief, tel. 070-3648904 of thuis tel. 070-3602501.

Nieuws uit de Doopsgezinde Bibliotheek

Belangrijke aanwinsten

Door schenking en aankoop heeft de Doopsgezinde Bibliotheek de afgelopen paar jaar weer belangrijke aanwinsten verkregen, waarvan er hier enkele worden opgesomd.

Wat het handschriftelijk materiaal betreft, zij gewezen op een onbekend martelaarslied over Leonhard Keyser (ca. 1615-20; zie mijn artikel in dit nummer); het *Manuscript der praedicatien Van een Mennist te Westzaan* (ca. 1695) van de hand van Claes Claesz. Stoffels (niet in de *Menn. Enc.*); op een in prachtig geornamenteerde leren band gestoken album amicorum van *Rinse Koopmans*, daterend van ca. 1789; op een pakket van zo'n 35 brieven (1794-1803) van en aan *Abraham de Vries*, leraar te Nijmegen, Leiden en Haarlem; op een 83 folio-bladen tellend genealogisch geslachtsregister van de familie *Meschaert* (ca. 1835) en op een pakket van 9 cahiers van de vermoedelijk uit Haarlem of Aalsmeer afkomstige *P. Brouwer*, die over de jaren 1848-50 en 1887-93 respectievelijk schetscolleges en commentarieerde verslagen van alle door hem gehoorde preken en redes heeft bijgehouden. Voorts is de bibliotheek in het bezit gekomen van o.a. dagboeken en gedichten van *Cor Inja*.

Van de gedrukte werken zijn de volgende oude drukken vermeldenswaard. Zo is de bibliotheek verrijkt met een uniek exemplaar van een *Veelderhande Liedekens*-editie uit 1600 (Amsterdam, Willem Jansz. van Campen), dat tot op heden volstrekt onbekend was (niet in Hillerbrand, Wieder, Wackernagel, Moes & Burger). Hetzelfde geldt min of meer ook voor de *Corte Notulen, Van seker ghespreck ... over den Artijckel van de Menschwerdinghe* van François de Knuyt (Middelburg 1610) (niet in Hillerbrand; cf. *Catalogus* (1919), 182; zie Voolstra, *Het Woord*, 66 noot 201) en de tot dusver nog niet getraceerde eerste druk van de *Schriftuurlijcke Disputatie, Aengaende Het Wesen en de Godtheyt Jesu Christi* tussen S.D. Montanus en Pieter Jansz. Twisck (Dantzig 1650) (cf. Springer & Klassen nr. 4093 - herdr.). Beide titels vormen een convoluut met Valerius Schoolmeester, *Proba Fidei* (Haarlem / Hoorn, 1634). Vrij zeldzaam zijn ook de *Gedichten ter Bruilofte van den Heere Simon Stinstra ... en de juffrouwe Anna Braam* (Harlingen, 1759) (niet in Springer & Klassen; niet in Bouman), het *Oranje Feestoffer* (s.l. 1747) van Joachim Oudaan en

de *Godvruchtige Gedagten* (Rotterdam, 1711) van Barent Joostz. Stol. Bijzonder zijn voorts een drietal uitgaven van leraar/boekverkoper Marten Schagen (zie de rubriek 'Signalementen' onder Roep). Het betreft diens prenteditie van Jan Luyken, *Schouwtooneel der Martelaren* (1738), van Flavius Josephus, *Alle de werken* (1732; groot folio op luxe papier, in de door Rogge en Loosjes gecorrigeerde vertaling van Willem Sewel; doorschoten met bijbelprenten van Luyken en voorzien van een gedicht van Claas Bruin - een vrijwel geheel doperse aangelegenheid!). De derde uitgave betreft negen jaargangen van het door Schagen geredigeerde en zeer intrigerende wetenschappelijke 'magazine': *Godgeleerde, Historische, Philosophische, Natuur-, Genees- en Aardrijkskundige, Poëtische en Regtsgeleerde Vermakelikheden* (1732-36). De bibliotheek was evenmin nog in het bezit van Claes Stapels *Lusthofder Zielen* (Harlingen, S.P. Boncq [1682]) en de 1716-editie van 't *Geestelyk Kruidhofken*, *Ryper Liedboekje*, *En Achterhofken*. Van geestelijk zowel als materieel zeer substantiële waarde is de schenking van het vrij zeldzame *Wonder-boeck* van David Jorisz in de door hemzelf in 1551 herziene editie die ca. 1583 door D. Mullem werd uitgegeven. Deze donatie, voorzien van nog een viertal andere oude drukken, is ook daarom bijzonder, omdat het een exemplaar betreft dat zo'n zestig jaar geleden door een hooggeleerde historicus uit de Doopsgezinde Bibliotheek was geleend, maar nimmer teruggebracht! Ook op nog een ander collectioneringsterrein, dat der doopsgezinde catechisatiegeschenken, werd een vijftal bandjes verworven. Zo vinden we in stichtelijke werken van Pieter en Jan Huygen, Claas Bruin, John Bunyan en Patrick Simon en Dirck Raphaelsz. *Camphuysen* 18e-eeuwse opdrachten aan (aspirant-)leden van de gemeenten Hoorn, Oostzaan, Oost-Zaandam, West-Zaandam en Hamburg/Altona. Tot slot werden nog werken c.q. aanvullende edities verworven van o.a. Govert Bidloo, Kornelis van Hoek, Benedictus Sytses Hoekstra, Arnold Hoogvliet, Pieter Langendijk, Adriaan Loosjes Pzn, Adriaan Spinniker, Jan Philipsz. Schabaelje, Frederik Spanheim, Jan Tonnis en Lucretia Wilhelmina van Winter een dichteres die zeer vele betrekkingen met doopsgezinde vakbroeders onderhield.

Geschriften van Melchior Hoffman

Door het overlijden in augustus vorig jaar van prof. dr. Klaus Deppermann, groot kenner van de Duitse (radicale) reformatie en o.a. auteur van de monografie over Melchior Hoffman (Göttingen, 1979), heeft de Albert-Ludwigs-Universität Freiburg besloten al het op Hoffman betrekking hebbende werkmateriaal van Deppermann te schenken aan de Doopsgezinde Bibliotheek. Het desideratum om Hoffmans geschriften ooit in een moderne teksteditie beschikbaar te hebben, waarvoor Deppermann samen met o.a. prof. Alastair Hamilton (Universiteit van Amsterdam) en prof. Werner Packull (Conrad Grebel College, Waterloo, Can.) vergaande plannen had ontwikkeld, blijft onverminderd bestaan, doch realisering daarvan zal thans door dit verlies op de korte termijn niet haalbaar zijn. Deze donatie bevat niet alleen vele transcripties (in typescript) van Hoffmans geschriften en daarop betrekking hebbend fotomateriaal,

maar ook volledige sets fotokopieën van de oorspronkelijke drukken van Hoffmans werken. Hiermee is voor de onderzoeker vrijwel het gehele oeuvre van de grondlegger van het Nederlandse anabaptisme in de bibliotheek, samen met de daar reeds aanwezige werken, onder handbereik gekomen.

Fiche-catalogus, computercatalogus, gedrukte catalogus

Het oude boekenbezit van de Doopsgezinde Bibliotheek (verschenen vóór 1800) wordt momenteel catalografisch beschreven ten behoeve van de automatische computercatalogus van de UB, waarmee dit deel der collectie centraal en in de UB-collectie geïntegreerd raadpleegbaar is (zelfs via een zgn. modem thuis). Tegelijkertijd wordt een provisorische fiche-catalogus samengesteld, die het oude bezit verder ontsluit. Zo worden er kaartenbakken aangelegd van boekdrukkers en -verkopers; van anoniemen, pseudoniemen, initialen en zinspreuken; van provenances (aantekeningen van voormalige eigenaars en 'ex libris'-gegevens); van prijsbanden en geschenkemplaren; van dichters van lofdichten, ander gelegenheidsdichtwerk, prentverklaringen e.d.; van verspreid voorkomende geestelijke liederen; van makers en ontwerpers van titelpagina's en tekstillustraties. Deze fiches zijn voor een ieder beschikbaar op Zaal Mennonitica.

Voorts zijn in het verlengde hiervan plannen in de maak om op termijn te komen tot de uitgave van een nieuwe gedrukte catalogus van de Doopsgezinde Bibliotheek, ter vervanging van de uit 1919 daterende catalogus van Boekenooien. Dit uit vermoedelijk minstens drie delen bestaande werk (I: werken tot 1800; II: werken tot 1900; III: handschriften en 20e-eeuws drukwerk, en zo mogelijk ook nog een apart deel over de in 1919 in bruikleen gegeven 18e-eeuwse collectie Fontein) zal aanzienlijke extra financiële en personele inspanningen vergen. Sponsoring om een en ander gerealiseerd te krijgen, zal dan ook noodzakelijk zijn.

Catalogus van de werken van Menno Simons

Sinds jaar en dag heeft mw. Marja Keyser, bibliothecaresse van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (UB), de zorg voor het samenstellen van een catalogus van alle werken van Menno Simons, voorkomend in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, met name in de Doopsgezinde Bibliotheek. Deze had reeds als deel I van de reeks 'Bibliotheca Mennonitica' zullen verschijnen, waarvan al wel deel II door haar werd bezorgd: *Dirk Philips. 1504-1568. A catalogue of his printed works in the University Library of Amsterdam* (Amsterdam, 1975). Om allerlei redenen is de Menno-catalogus nog steeds niet gereed gekomen. Vooral het ondertussen in gang gezette, minutieuze en lang lopende onderzoek naar de drukgeschiedenis van Menno's grotendeels anoniem gepubliceerde geschriften zou eerdere publicatie van de catalogus nogal prematuur hebben gemaakt. Nu de heer P. Valkema Blouw met de belangwekkende resultaten daarvan voor de dag is gekomen

(zie zijn artikel in dit nummer), kan de afronding van het Menno-project spoedig tegemoet worden gezien. Het ligt in de bedoeling de catalogus tevens te voorzien van een kroniek van Menno's leven en een iconografie van zijn portretten. Daarenboven zal de beschrijving zich beperken tot enkel de Europese drukken en edities. Talloos vele zijn de uitgaven en (fotomechanische) herdrukken op het Amerikaanse continent. Dat facet van Menno's drukgeschiedenis is hier echter nimmer een verzamel-object geweest. Daarin schuilt evenwel de kracht van de zusterbibliotheken in de V.S., zoals onlangs gebleken is met de uitstekende beschrijving van de (jongste edities van) Menno's geschriften (in vertaling) door Joe Springer, *Works by Menno Simons Owned by the Mennonite Historical Library: A Listing Based on Irvin Horst's Bibliography of Menno Simons*. Goshen (Indiana), 1991 (typeschrift in beperkte oplage).

Liedboeken-monografie en -bibliografie

Ondertussen is ook een begin gemaakt met een studie over het doopsgezinde lied, die tevens zal dienen te resulteren in een bibliografie van alle in Nederland verschenen doperse liedboeken. Dit project zal deels aansluiten bij, dan wel een vervanging vormen van de door R. Wolkan (1903) en F.C. Wieder (1900) vervaardigde studies over het doopsgezinde lied tot ca. 1565. Het Ministerie van WVC heeft daarvoor in het kader van 'Opdrachten op het gebied van de Nederlandse letterkunde' (thans ressorterend onder de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde) een klein subsidie beschikbaar gesteld. Een ieder die hiervoor relevante gegevens kan aandragen, danwel in het bezit is van doopsgezinde liedboeken of verspreid voorkomende liederen van doperse signatuur, wordt verzocht zich met mij in verbinding te stellen.

Piet Visser

Doopsgezind documentatiecentrum in oprichting

Reeds tal van jaren leeft in ADS-gelederen de wens om te komen tot de oprichting van een historisch documentatiecentrum dat enigszins vergelijkbaar is met het Katholiek Documentatie Centrum dat verbonden is aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Om allerlei redenen is het er tot op heden niet van gekomen: organisatorisch zowel als financieel heeft zulks heel wat voeten in aarde. Wel is duidelijk dat een dergelijk centrum goede diensten kan bewijzen voor het onderzoek naar de meer recente geschiedenis van uiteenlopende facetten van de Nederlandse doopsgezinde broederschap - nu zowel als in de toekomst. De Doopsgezinde Bibliotheek legt zich erop toe zo veel mogelijk 'up to date' te blijven wat de reguliere aanschaf betreft. Naast boeken en artikelen verschijnen er echter tal van andere informatiedragers (vlugschriften, brochures, zgn. klein

drukwerk, beeld- en geluidscassettes, foto's e.d.) die thans wegens het perifere karakter slechts incidenteel worden verworven.

Vooruitlopend op formalisering en institutionalisering van hoger hand, is eind vorig jaar de eerste aanzet tot een Doopsgezind Documentatiecentrum (afgekort DDC) gegeven. In de toekomst zal het documentatiecentrum een landelijke depotfunctie moeten vervullen, waarin van alle te produceren tekst- en beeld dragers een exemplaar wordt ondergebracht ten behoeve van het historisch onderzoek. Nu vindt het DDC-i.o. vooralsnog onderdak in Zaal Mennonitica van de Doopsgezinde Bibliotheek (UB Amsterdam); voorlopig ook wordt het nog beschouwd als een verlengstuk van de bibliotheek. Twee vrijwilligers uit de DHK-gelederen houden zich met ingang van januari 1991 enkele dagen per week bezig met de beschrijving en ontsluiting van het inmiddels reeds verzamelde materiaal. In deze aanloopfase zal de dienstverlening nog vrijwel nihil zijn: verzamelen en ontsluiten hebben eerste prioriteit. Ook het collectioneringsterrein kent om praktische redenen (gebrek aan middelen, mankracht en ruimte) nog beperkingen. Zo wordt voorlopig afgezien van het verzamelen van alle in Nederland verschijnende gemeentebladjes. Wel wordt gemeenten met klem aangeraden zelf complete jaargangen achter de hand te houden. In eerste instantie wordt gepoogd informatiedragers, uitgebracht door gemeenten, instellingen en particulieren, met een meer dan lokale betekenis te verwerven. Hierbij valt te denken aan:

- brochures, annonces, nieuwsbrieven, pamfletten, affiches
- kranteknipsels over gemeentelijke initiatieven en gebeurtenissen; over akties e.d. van instellingen en commissies
- preken, redes, e.d. bij bijzondere gelegenheden (herdenkingen, jubilea, etc.)
- rouwliturgieën, necrologieën van predikanten en andere vooraanstaande leden, etc.
- andersoortige op kleine schaal verspreide geschriften (locale geschiedenissen van gemeenten, biografieën in handschrift, typescript e.d.)
- (doopsgezinde) familiegeschiedenissen, genealogieën
- prenten, foto's, portretten van predikanten e.d., van kerken en andere gebouwen (ook bouwtekeningen)

Gemeenten, instellingen, commissies en individuele leden worden opgeroepen aan deze omschrijving voldoende materiaal ter beschikking te stellen van het DDC-i.o. Ook andere hiermee verband houdende suggesties worden daar van harte ingewacht.

Wendt u zich voor zaken die zowel de Doopsgezinde Bibliotheek als het DDC-i.o. betreffen tot:

Piet Visser, conservator Kerkelijke Collecties,
Doopsgezinde Bibliotheek,
Universiteitsbibliotheek van Amsterdam,
Singel 425
1012 WP Amsterdam
tel. 020-5252141
telefax. 020-5253211

Verenigingsnieuws

Verslag van de tweëndertigste bijeenkomst op 21 april 1990

De bijeenkomst vond plaats in de historische Vermaning te Workum. Er waren 111 personen aanwezig.

De lezing werd gehouden door dr. W. Bergsma, lid van de redactiecommissie van de DHK en als historicus verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden. Het onderwerp van de lezing was 'Dopers en Calvinisten in de zuidwesthoek van Friesland'. Vele uren heeft hij besteed in de archieven van o.a. Sneek op zoek naar gegevens. Onder andere bleek dat rond 1650 van ieder huis/perceel of boerderij genoteerd staat welke godsdienst er door de bewoner(s) werd beleden. In die tijd was men streng op elkaars gedrag en menigeen werd de toegang tot de kerk geweigerd. Al gauw had men een grens overschreden.

Niet alleen de calvinisten waren zo streng in de leer, ook de doopsgezinden hadden een 'ideaalbeeld' van het gemeente-zijn. Een reden voor velen om geen lidmaat te worden. Zolang men een twijfelaar, stilstaander of neutralist was, spraken de archiefboeken van 'liefhebbers'. Dr. Bergsma neemt aan dat rond het midden van de zeventiende eeuw, 25% van de Friese bevolking en 10% hervormden tot de liefhebbers behoorden.

Na de lezing werd een bezoek gebracht aan de Makkumse aardewerkfabriek van de familie Tichelaar. Negen generaties lang werden uit de Friese klei de bekende blauwe en veelkleurige siervoorwerpen vervaardigd. Vervolgens werd een bustocht gemaakt door het schitterende Friese land. Een deel van de route 'Aldfaers erf' werd gevolgd. De thee werd genuttigd bij 'Nynkes Pleats' te Piaam.

Verslag van de drieëndertigste bijeenkomst op 3 november 1990

In het kader van de Comenius-herdenking werd de bijeenkomst gehouden in het kerkje van de Doopsgezinde Gemeente te Bussum, die ook dit weekend zijn 75-jarig jubileum vierde.

110 leden en belangstellenden van de DHK werden welkom geheten door ds. G.J.J. van Hiele, die in het kader van het jubileum terugblikte op 75 jaar doopsgezind leven in het Gooi.

Daarna volgde de voordracht van prof. S. Voolstra, over het 'Doopsgezind belijden in historisch perspectief'. Vanaf 1530 tot nu toe werd een beeld geschetst van het doopsgezind belijden. Aangezien het in aanvang een lekenbeweging was, was er ook geen systematische leer, maar wel één leer, die heel direct in zijn voorschriften was, zoals het niet dragen van wapens. De doperse beweging drong aanvankelijk aan op levensheiliging in gehoorzaamheid aan de letter van de bijbel.

Toenemende welvaart in de zeventiende eeuw sloeg bressen in de muren die de doopsgezinde gemeenten om zich hadden getrokken en er kwamen contacten tot stand met gematigder groeperingen als remonstranten en collegianten. De verhoudingen

veranderden zó, dat de verachte rebellen evalueerden tot geëerbiedigde burgers. De eschatologische verwachting, het kenmerk der zestiende-eeuwse wederdopers, is dan vrijwel verdwenen. De afzondering van de wereld verdwijnt goeddeels in de tijd der Verlichting. Wat de zestiende-eeuwse dopers wilden en bewerkten, was: ethisch réveil. Wij in de 20e eeuw zijn meer erfgenamen van de Verlichting dan van de zestiende eeuw, dat moeten wij eerlijk toegeven. De belijdenis van de vrome dopers van vier eeuwen geleden, kunnen wij dan ook niet zomaar overzetten naar onze tijd; het ligt te gecompliceerd en vereist een nieuwe theologische doordenking van de doperse identiteit.

Na de uitstekende lunch, aangeboden door de Doopsgezinde Gemeente Bussum, kregen wij van ds. A.J. den Tonkelaar, conservator van het Comenius Museum te Naarden, een boeiend verhaal te horen over het leven en werken van Jan Amos Comenius, die leefde van 1592-1670.

Comenius was theoloog, pedagoog, taalkundige, musicus en kaarttekenaar. Volgens werd een bezoek gebracht aan het mausoleum van Comenius te Naarden, alwaar hij, overeenkomstig zijn wens ligt begraven. Met gereserveerde bussen werd het gezelschap wederom naar Bussum gebracht.

(Met dank aan mevrouw S. van Rooij-Veltman, uit IJmuiden, uit wier verslagen dit bovenstaande is samengesteld.)

H. Smit

Errata

In J.M. Welcker, 'Amsterdamse doopsgezinden in de achttiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 16 (1990) 177-226, dienen de volgende verbeteringen en aanvullingen aangebracht te worden.

- p. 187, n. 34, r. 4: *Aandrang op David van Heyst: 154, 156-157 en 160-166.*
- p. 188, r. 8: *die Galenus had verspreid*
- p. 192, r. 4: *die tussen hen en de Jan Jacobsgezinden*
- p. 194, n. 56, r. 2: *Arke Noachs in PA 877/244 en 245*
- p. 198, r. 12: *Anderen dan doopsgezinden zijn dus niet welkom en niet toegelaten.*
- p. 202, r. 7: *In 1779*
- p. 202, rr. 9-12: *Arend van Gelder, geboren 11 januari 1756 te Amsterdam en op 18 augustus 1819 aldaar overleden, werd in zijn plaats beroepen (1780). Hij was een zoon van Arend van Gelder en diens derde vrouw Suzanna Oortman, die, geboren in 1711, op 25 januari 1728 in de gemeente bij 't Lam werd gedoopt. De familie van Gelder verhuisde in 1764 naar Zaandam (Nieuwe Huis); Ds de Bleijker doopte de jonge Van Gelder op 28 februari 1773 en was zijn leermeester. Bij de terugkeer van haar zoon naar Amsterdam, werd zijn moeder lid van de Zon tot zij in 1782 stierf.*
- p. 204, r. 14: *Trouwens, het aantal 'Kruikjes', waarschijnlijk zo genoemd naar de gevelsteen, varieerde van drie tot zeven in de loop van de 18e eeuw.*
- p. 208, r. 5: *De man, Ds van Dijk, voelde zich gekwetst*
- p. 208, r. 23: *onderhoud van de zeven of acht armen, net zo als de armen van de Zon werden gesteund.*
- p. 209, n. 115: *GAA, PA 877/50, 51, 52-55, 56.*
- p. 212, onderschrift illustratie, r. 3: *Atlas Splitgerber*
- p. 213, n. 125; schrappen in r. 2: *twee jaarte laat*; schrappen in r. 3: *Maria, en gedoopt in 1851*; schrappen in r. 5: *Zij overleed in 1754, misschien ten gevolge van de geboorte van Arend Hendrik.* (Deze correcties zijn nodig als een gevolg van een verwarring van Suzanna Oortman met Suzanna Maria Oortman in het register van vrouwelijke ledematen van de Zon. Suzanna Oortman werd pas in 1780 lid van de Zon. Zie hierboven p. 202, rr. 9-12.)
- p. 214, r. 18: *Volgens Van Gelder is het mogelijk*; r. 29: *zoverre een zinnig voorstel omdat*
- p. 220, n. 149: *GAA, PA 877/8*
- p. 221, n. 154: *GAA, PA 877/8, p. 217. PA 877/34 (Overeenkomst*

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 450, 1017 AV Amsterdam.

Contributierekening: Postgiro 4349337, Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, rekening 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie
- ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks *Doopsgezinde Stemmen*: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting
- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks*.

Leden/donateurs/abonnement:

De contributie voor gewone leden bedraagt f 37,50 per jaar; studenten en a.o.w.-ers kunnen na overleg met de penningmeester in aanmerking komen voor een gereduceerd tarief.

Instanties (bijv. Doopsgezinde Gemeenten) kunnen donateur worden voor f 65,00 per jaar. Een abonnement op het jaarboek bedraagt f 35,00 per jaar.

Bij de Doopsgezinde Historische Kring zijn verkrijgbaar uit de serie Doperse Stemmen:

1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitverkocht) 50 blz. f 5,00.

2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz. f 7,00.

3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz. f 8,00.

4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980) 48 blz. f 6,00.

5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz. f 9,00.

6 "Uyt Babel ghevloten, in Jeruzalem ghetogen". *Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986) 64 blz. f 10,00.

Van de *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* zijn de jaargangen 2-14 (1976-1988) nog voorradig. Prijsreductie is mogelijk bij afname van een complete serie. (jrg. 1 (1976) is uitverkocht)

Voor bestellingen, nadere informatie en boekenlijsten van andere publicaties wende men zich tot de Doopsgezinde Historische Kring, p/a H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Kopij voor de Doopsgezinde Bijdragen

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, korte verslagen van lopend onderzoek of mededelingen die betrekking hebben op eerdergenoemd terrein.

De bijdragen dienen bij voorkeur op diskette (Wordperfect) of op speciaal kopijpapier in persklare vorm te worden ingeleverd.

Instructies en kopijpapier zijn verkrijgbaar bij de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, p/a S. Voolstra, 't Plankenpad 18, 1121 JL Landsmeer.

ISBN 90-70164-91-4